

Elizabeth Kandy

CAROLO CZEGLÉDY

SEXAGENARIO

D.D.D.

kelet- kutatás

1974

tanulmányok
az orientalisztika
köréből

Kőrösi Csoma Társaság · Budapest

Szerkesztette
Kara György és Terjék József

Készült az ELTE Soksorozítóüzemében
500 példányban
Felelős kiadó: Fodor Sándor
Felelős vezető: Arató Tamás
ELTE 75277

TARTALOM

Szinkretizmus az iszlámban: Malhamat Dánijál (Fodor Sándor)	7
A "határozottság" fogalmának kritikája a klasszikus arab nyelvben (Iványi Tamás)	19
Eiszagogé - Isägügi (Maróth Miklós)	33
A mu' ahāt ("testvériesítés") intézményéhez: a törzsiség és az umma között (Simon Róbert)	41
A mihráb eredetének és jelentőségének újraértékelése (Fehérvári Géza, London)	51
Goldziher Ignác és az arab irodalomtörténet (Umberto Rizzitano, Palermo)	59
Uri János (1724-1796), a sémi filológia magyar úttörője (Scher Tibor)	67
Az arab medicina assimilatiója a későközépkori latin orvosi irodalom- ban (Schultheisz Emil)	73
Lacrimatoria és a héber források (Scheiber Sándor)	81
A Sebeos Krónika 50. fejezetéhez (Schütz Ödön)	83
Movsēs Kaňankatuaci a kaukázusi hunok vallási kultuszáról (Szalmási Pál)	95
A kazárok a Kaukázusban. A független Abkhaz királyság megalapítása (B. Bíró Margit)	109
Hunyadi János kapcsolata a Krím-félszigeti városokkal és ennek előz- ményei (Tardy Lajos)	117
A volgai bolgárok fővárosában (Róna-Tas András)	139
A honfoglaló magyarság fegyverzetének nomád háttere (U. Kőhalmi Katalin)	151
A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete (Vásáry István)	159
Része-e a magyar őstörténet kutatásának az avar-kori régészet? (Bakay Kornél)	173
Avar-kori régészetünk orientalisztikai vonatkozásairól (Tomka Péter)	179
Az Euráziában végbemenő társadalmi munkamegosztás szerepe a magyar őstörténetben (Veres Péter)	185
Adalékok Kőrösi Csoma Sándor származási rejtélyének megoldásához (Kádár László)	193

Copyright, 1975

Az állítólagos Dániel (arab Dániál) "prófétának" (1) tulajdonított és főleg apokaliptikus jellegű iratokból (2) álló irodalomnak van egy arab, szír és görög, sőt más nyelveken is létező ága, melynek egyes arab nyelvű darabjait a malhama ("jóslás", "jóvendülés") címet viselik. Ez a malhama-irodalom, mely főleg meteorológiai jóslással foglalkozik (3) rendkívül népszerű volt a Közel-Keleten, különösen Mezopotámiában és, amint látni fogjuk, bizonyos mértékig még ma is az. G. Furlani már régen felhívta a figyelmet arra, hogy e mezőgazdasági és időjárás-kalendáriumokban számos ókori alkotó elem mutatható ki, melyek asszír-babiloni eredetre vezethetők vissza. (4) Furlani egyébként néhány szír szöveg részleges fordítását is közzétette, tartalmilag ismertetett több arab változatot, s megállapította, hogy szoros kapcsolat van e malhama-irodalom egyes darabjai és a Budge által kiadott szír "Orvosások Könyve" között, (5) mely a XII. századnál nem lehet későbbi. Egy teljes arab nyelvű szövegváltozat kiadása és a probléma részletes vizsgálata azonban Furlani óta várat magára.

Az IQQUR IPUS asszír-babiloni sorozat publikálása (6) után T. Fahd professzor kifejezte azt a reményét, hogy e kiadás újabb lendületet ad a malhama-irodalom kutatásának is. (7) Az IQQUR IPUS némely darabja ugyanis, ha szó szerinti egyezéseket nem is mutat a malhamákkal, de az elrendezésben és abban az alapelvben, hogy bizonyos cselekedetek és események következménye az asztrológia segítségével meghatározható, számos közös vonása van a malhama-irodalommal. Szükséges tehát a különböző malhama-szövegek alapos vizsgálata. A különböző európai és közel-keleti könyvtárakban őrzött kéziratok viszonylag nagy száma azonban egyfajta embarras du choix elé állítja a kutatókat, s ez mindeddig megakadályozta a munka elvégzését.

Egy dél-iraki látogatás során 1973-ban Nadzsafban, a síták szent városában is jártam, s nagy meglepetésemre, a mecsetek körüli könyvtáraknál rábukkantam egy malhama-szöveg nyomtatott példányaira, melyeket a közelmúltban adhattak ki Nadzsafban. Később ráakadtam ugyanezekre a példányokra Amárában is. Mindez kétségen kívül azt mutatja, hogy a Malhamat Dániál még ma is szerepet játszik e vidék folklórában.

Az a tény, hogy a nyomtatott változat ismeretlen volt a szakirodalom számára, s egyetlen más arab országban sem talákoztam vele, arra indított, hogy közelebbről is megvizsgáljam ezt a változatot. Ez nem csupán egy a számos malhama-szöveg közül, jelentős nyomtatott volta miatt és egyúttal mint a mai iraki folklórnak is érdekes, frött forrása.

A malhama-szövegeket eddig főleg asztrológiai és jóskönyvként vizsgálták. Utaltak ugyan a malhama-forma régi előzményeire, valamint a görög és szír párhuzamokra, de egyetlen szöveget sem elemeztek egy adott hely és idő termékeként.

Itt erről az oldalról közelítünk a műhöz, és megkíséreljük pontosan meghatározni a nyomtatott Malhama keletkezésének idejét és helyét. Első pillantásra nyilvánvaló, hogy a könyvecske nem származhat arról a területről, ahol most forgalomban van. Minthogy a szöveg sem a keletkezés helyére, sem pedig idejére közvetlen utalást nem tartalmaz, vizsgálatunk során közvetett módszerhez folyamodtunk: bizonyos mezőgazdasági termékekre, meteorológiai jelenségekre, földrajzi nevekre, titulusokra, betegségekre, stb. vonatkozó szavak előfordulásának gyakoriságából próbáltunk meg következtetni a mű keletkezési helyére és idejére.

A mezőgazdasági termékek és általában a növények között az alábbi fontossági sorrend állapítható meg (az előfordulás számát zárójelbe tett szám jelzi): gyümölcsök (61; e számból a szamar szó 48 alkalommal, a fákiha 13-szor szerepel), szőlő (26; e számból a karam 25-ször, az anab 1-szer szerepel), búza (20; ebből hinta 14, kamh 6 esetben), olaj (zajt, 19), gyapot (kutn 18), árpa (sair 16), fák (sadzarsar 11), magvak, szemestermény (hubúh 10), fű, legelő (usba 10), méz (aszl 9), szarvasgomba (kama 9), oliva (zajtún 7), nagy oliva (hajád 5), növények (nabát 6), vászon (kattán 5), lencse (adsz 5), füge (tin 4), édességek (halávát 4), pisztácia (fuszruk 3), makk (afsz 2), tökfélék (makáti 2), cukor (szukkar 2), főzelékek (katáni 1), gyanták (adhán 2), csicséri borsó (himmisz 1), mazsola (zabib 1), bor (2; ebből nabidz 1, khamr 1), serbet (sarab 1), füvek (hasfs 1), só (milh 1), rizs (aruzz 1), mandula (lauz 1), datolya pálma (nakhl 1), édes gyökér (úd haly 1), tej (laban 1).

E felsorolásból kitűnik, hogy a Dél-Irakra annyira jellemző datolya-pálma gyakorlatilag nem játszik szerepet, így Dél-Mezopotámián kívül kell keresnünk a mű keletkezési helyét. Ugyancsak jelentős lehet további kutatásunk számára az, hogy a szerző a következő vetési időszakokat említi: első Tisrín (október) második Tisrín (november) 24-ig (24. o.), első Tisrín 2. napjától 50 napon keresztül (16. o.), első Kánún (december) első napjától második Kánún (január) végéig (19. o.). Ezen kívül további megkülönböztetést tesz a vetési időszak kezdete (9, 25, 28. o.), közepe (14, 20, 57. o.) és vége (9, 25, 28. o.) szerint, és szükségesnek tartja a hegyek (dzsibál) és a völgyek, síkságok (biká) termésének összehasonlítását (10, 16, 56. o.), egy ízben pedig külön említi a tökfélék és főzelékek teraszos ültetvényeit (45. o.). Mindez olyan területre mutat, mely távol esik Dél-Irak sík vidékétől, s ahol hegyek és síkságok találkoznak, a felsorolt növények pedig jellegzetesen megtalálhatók.

Önként adódik így a gondolat, hogy Észak-Mezopotámia hegyes vidékén keressük a mű keletkezési helyét. Ezt látszik alátámasztani az olyan, meglehetősen kemény télre utaló szavak előfordulása mint az eső, hó (szaldzs 11), jég (dzsamad 19), s a tüzelőre vonatkozó faszén (fahm 7) és tűzifa (hatab 3) többszöri emlegetése.

A szövegben szereplő állatok listája a következő: szarvasmarha (bakar 17), sáska (dzsarad 14), kecske (maz 12), ló (khajl 12), birka (ganam 10), lábasjószág (mavási 7), teve (dzsimal 5), veréb (uszfúr 5), hátasállat (davább 4), egér (far 3), madár (tajr 2), oroszlán (szibá 2), hal (szamak 2), csúszó-mászó (dabib 2), méh (nahl 1), bárány (khirfán 1), kacsa (batt 1), szamár (hamfr 1), vadszamár (hamfr al-vahs 1) skorpió (akárib 1), vadállat (vuhús 1).

A betegségek között a himlő áll az első helyen (10), azután különböző lázak következnek (9), majd "vérbetegségek" (amrad dimavijja 6), járvány (táun 5), torokfájás (vadz al-halk 4), szem- és fejfájás (4), ízületi fájdalom (2), szembetegség (ramad 3), fekély (kurúh 2), gennyes pattanás (hászúr, buszúr helyett, 1), gyomor-

betegségek (1), oldalfájdalmak (1), tüdő- és hátfájdalmak (1), köhögés (szuál), veszeztesség (dá al-kalb 1), mandulagyulladás (ilal al-khavánik 1) a további sorrend.

A Malhama keletkezési körülményeinek meghatározásához fontosak lehetnek az alábbi földrajzi nevek is: Szíria (73; ebből as-Sám 71, Szúrija 2). Bizánc, bizánciak (ar-Rúm 60), arabok (al-arab 40), Perzsia, perzsák (31; ebből Farsz, Fárisz 23, al-adzsam 8), Egyiptom (29), Babilon (21), Palesztina (19), tengerek (bihár 17), hegyek (dzsibál 10), part (száhl 10), törökök (at-turk 8), a negyedik klíma (7), Khurászán (7), Arménia (7), Dijár Bakr (6), Dzsazíra (5), Jeruzsálem (5), Nílus (5), Homsz (4), Irak (3), Mószul (3), al-Ahváz (2), Tigris (1), Kúfa (1), iszlám (3), muszlimok (3), isten vallása (1). Kevésbé fontosak: Jemen (16), Hidzsáz (13), India (6), Kábul (5), Mekka (3) és néhány más, mindössze egyszer vagy kétszer említett helynév. A Szíriára, illetve Bizáncre vonatkozó nevek döntő többsége jelzi, hogy olyan határvidéket kell keresnünk, mely közel fekszik ezekhez, de azért területükön kívül helyezkedik el.

Így ismét csak Észak-Mezopotámiát vehetjük számításba, de e meglehetősen tág meghatározáson túlmenően van néhány olyan részlet a szövegben, mely lehetővé teszi a közelebbi lokalizálását is. Már az a tény, hogy a szerző említi Arméniát (14, 16, 19, 25, 54, 65, 68. o.) Dijár Bakrot (35, 43, 47, 63, 64, 65. o.), Dzsazírárt (18, 63, 69, 79, 92. o.), Mószult (10, 11, 68. o.), sőt még ez utóbbi fásra is utal, arra enged következtetni, hogy e területek közelében élhetett, másként nem vette volna a fáradságot, hogy e helyekkel külön is foglalkozzék. Ugyanakkor módszereken csak azokat a területeket említi név szerint, melyek saját lakhelyén kívül esnek, így nem az előbb említett helyek valamelyikében élhetett, hanem azokhoz egészen közel. A klímák közül viszont egyedül a negyediket említi külön is, ami azt jelenti, hogy számára ez volt a legfontosabb, nyilvánvalóan azért, mert ő maga is itt élt.

Mindezek után láthatóan csak egy terület van, mely valamennyi kívánalomnak megfelel, nevezetesen Túr Abdín, Dijár Bakrtól délre, Mószultól észak-nyugatra. Túr Abdínt ("Szolgák Hegye") északon és keleten a Tigris határolja, de tekintve, hogy a szöveg nem tulajdonít különösebb fontosságot a folyónak (csak egyszer említi), tanácsosabb, ha figyelmünket e vidék déli része, a Márdin, Naszibin (Nisibis) és Dzsazírat ibn Umar (ma: Cizre) városok által körbefogott terület felé fordítjuk. Ezt a termékeny, hegyes országrészt, melynek déli lejtői meredeken esnek a mezopotámiai síkság felé a távoli Dzsabal Szindzsárral és Dzsabal Abd el-Azizzal szemközt, számos folyócska, a Hirmász és a Khábúr mellékfolyói öntözik (a szövegben gyakori a folyók áradására történő utalás).

Bizonyára nem egyszerű véletlen, hogy nemcsak olyan, a Malhamában szereplő mezőgazdasági termékek és növények jellemzőek Túr Abdínnra, mint a szőlő, gyümölcs, búza, árpa, gyapot, oliva, gyanta, hanem az első látásra talán meglepőnek tűnő utalás a makkra. Márdintól nyugatra ugyanis van egy Dzsabal al-Afsz ("Makkos Hegy") és Túr Abdín középső fennsíkja is nevezetesen a makkban gazdag erdőkről. (8).

A geográfus Ibn Haukal a Malhamával összhangban szintén fontosnak tartja, hogy beszéljen a Mószulban központosuló méz, gyanta, dió, mandula, pisztácia, füge, vaj és faszén kereskedelemről. (9) Túr Abdínban általánosan el volt terjedve a teraszos művelés is (10), melyre a tölk- és főzelékfélékkel kapcsolatban történik utalás. Jákut a Túr Abdín-i helységek közül egyedül Márdin esetében említi meg, hogy házai egymás fölé emelkednek. (11)

Az arab földrajzírók elsősorban a lovat, szarvasmarhát, birkát, hátasállatokkat és tevéket említik, mint Észak-Mezopotámia e tájegységének jellemző állatait. (12) Érdekes még itt arra is utalni, hogy datolyát is természetek Tell Afarban és Szindzsárban, tehát Túr Abdíntól nem túlságosan messze. (13)

Habár a Malhamában szereplő betegségek meglehetősen általános jellegűek, és nincs közöttük olyan, mely erre a vidékre lenne jellemző, mégis érdemes idézni Jákkútót, aki szerint a mósziuli al-Alá kolostor mellett van egy ásványi sókat tartalmazó forrás, mely többek között gyógyítja a kiütéseket (buszúr). (14)

Végül, de nem utolsósorban, esetleg még egy közvetlen utalást is találhatunk a Malhamában Túr Abdínra, amikor a szövegben az al-Dzsabal (a Hegy) szó fordul elő egyes számban (22, 83, 89, o.), minthogy e vidéket a lakosság leggyakrabban csak al-Dzsabalnak, vagy szír megfelelőjével Tórnak hívja. (15)

A Malhamában datálásában a következő tényezők játszhatnak szerepet: 1/ A bizánciakra, szíriaiakra és egymás elleni gyakori hadjárataikra történő sűrű utalások alapján magától értetődő, hogy olyan korszakot keressünk, mely a XI. század második felét megelőzi. A szeldzsukok ugyanis ekkor foglalták el Kisáziát, s ezzel a bizánciak egyszer s mindenkorra elvesztették Anatóliát. 2/ A törökök gyakori emlegetése és az arabokkal való háborújuk jóslata (13. o.) azonban jelzi, hogy már megjelentek a színen, tehát időben nem kell túlságosan visszamennünk az előbbi dátumhoz képest. Ezt erősíti meg az is, hogy a szerző az arabok királyáról (malik) vagy éppenséggel királyairól beszél (pl. 67, 68. o.), s gyakran használja a szultán titulust is, mely ugyancsak olyan időszakra utal, amikor az Iszlám Birodalom már megindult a széthullás útján.

Mindezek alapján úgy érezzük, joggal tekinthetjük a X-XI. század fordulójára, illetve ez utóbbi első évtizedeire, mint a Malhamában születésének legvalószínűbb időpontjára. Pontosán ez az a kor, amelyben vagy amely előtt nem sokkal a hamdánidák, ukajlidák és buvajhidák Mezopotámia, vagy egy részének uralkodóiként megjelentek. Habár a tényleges hatalom az ő kezükben volt, megelégedtek a király (malik) címmel, de a szultán titullussal is gyakran emlegették őket. (16)

Jól beleillik ez a dátum a Malhamában által adott általános képbe is, mely szerint nemcsak az arabok, hanem a bizánciak is sűrűn vezettek hadjáratokat mohamedán ellenfeleik területére. Különösen jellemző volt ez a nagy hadi tevékenység Nikephoros Phokasz, Iohannész Tzimiszesz és II. Baszileosz uralkodására, amikor a bizánciaknak sikerült határaikat kitolni egészen Észak-Szíriáig, s elfoglalták Antiokiát, Aleppót, sőt Damaszkuszt is. Szokásos évi hadjárataik során Palesztináig jutottak el. (17) Valószínűleg ezek a történelmi események adtak hátteret a Malhamában olyan kijelentéseikhez, melyek szerint a bizánciak városokat foglalnak el vagy harcokra kerül sor velük (pl. 23, 35. o.).

Összhangban van a Malhamában feltételezett keletkezési helyével és idejével a kháridzsiták emlegetése is, akik az omajjádok és az abbászidák alatt egyaránt közismert bajkeverők voltak Észak-Mezopotámiában. (18)

A szerző nem mutat különösebb rokonszenvet sem a bizánciak, sem az arabok iránt, akik - tekintve az iszlámra és a muszlimokra vonatkozó csekély számú utalásokat, nem lehettek hittársai. Mindkét felet a külső szemlélő helyzetéből nézi, s csak a saját paraszti közössége érdekli, amelynek a Malhamát szánta. Mindez, valamint a Malhamában kerettörténete és zárófejezete arra enged következtetni, hogy a szerző szír keresztény volt.

Érdekes a kerettörténetet szó szerinti fordításban is közölni:

"Ez a Kitáb al-Malhama (A jövendölés könyve), melyet Dániel prófétának (Béke legyen reá!) tulajdonítanak, aki azokból a tiszteletre méltó könyvekből másolta le, melyeket Ádám (Béke legyen reá!) helyezett el a barlangban. Isten ugyanis megtanította neki ezt a tudományt és a benne rejlő bölcsességet. Ádám fehér selyemre írta, de amikor a tudomány segítségével meglátta az özönvíz jeleit, melyben Noé (Béke legyen reá!) népe elpusztul, agyagtáblákat készített, és kiegészítette őket tűzben. E tudománynak szentelte magát, s feljegyezte azt táblákra, és elrejtette őket Szarandib (Ceylon) völgyében az al-Mánia al-Kajánijja nevű barlangban. Saját kezével pecsételte le a barlangot, s az évente csak egyetlen napon, Ásúrá napján nyílt meg. Ha valaki nem jött ki onnan napnyugta előtt, az ajtó bezárult saját magától, s nem nyílt meg a következő év ugyanazon napjáig. Egy csoport bölcs ember el is pusztult ott.

Dániel (Béke legyen reá!) éppen Jeruzsálemben volt, amikor a barlang híre eljutott hozzá, mire röggvest ellátta magát tintával és papírral. Összegyűjtötte negyven tanítványát, és elmentek a barlanghoz. Az ajtót nyitva találták, és Dániel felfedezte a barlang oldalfalainál elhelyezett táblákat. Mindegyik tanítványára rábízott egy részt és lemásoltatta e tudományokból mindazt, amit óhajtott. Ez Isten (Magasztaltassék!) akaratából történt meg vele."

A kerettörténet alapmotívuma: a titkos tudás elhelyezése a ceyloni barlangban és későbbi, Dániel általi felfedezése a híres, VI. századi mezopotámiai szír munkára, a Kincses Barlangra, (19) megy vissza. Ez azonban nem beszél a barlangban elhelyezett tudományról, csak annyit közöl, hogy Ádám és Éva a Paradicsomból való kiűzetésük után egy barlangban telepedtek meg, melyet Kincses Barlangnak neveztek el, és Ádámot is ide temették halála után.

Szélesebb összefüggésben a kerettörténet a hermetikus irodalom körébe tartozik (20), s legközelebbi párhuzamát egy arab alkímiai értekezésben (21) találhatjuk meg, ahol azonban nem Dániel, hanem Hermész az, aki felfedezi a tudományok kincseit tartalmazó táblákat Ádám barlangjában. Ez a fajta bevezetés az úgynevezett "hitelesítő apparátus" (22) szerepét tölti be, melynek célja, hogy a tulajdonképpeni tartalmat elfogadhatóbbá, vagy értékesebbé tegye.

A Malhamában zárófejezete a "Kereszt Ünnepeivel" foglalkozik, melyet a szír keresztények szeptember 14-én ünnepelnek meg annak emlékére, hogy Heléna császárnő állítólag ezen a napon talált rá Jézus keresztjére. (23)

A Malhamában kompilátora feltehetően egy szír szerzetes volt, aki valószínűleg a Túr Abdín-i hegyvidék déli lejtőjén élt egy kolostorban. Túlságosan nehéz lenne viszont megmondani, hogy szerzőnk nesztoriánus vagy jakobita volt-e. Habár Túr Abdín jakobita erősségnek számít, a korai középkorban jelentős nesztoriánus hatás is érvényesült. Fontosságát jelzi például a nesztoriánus Már Audzszen kolostor, amely Márdin városától északkeletre fekszik (24), s akár szerzőnk otthona is lehetett. A nesztoriánus szerzőség mellett szólhat az, hogy a nesztoriánusok jól ismerték a meteorológiai kalendáriumok műfaját. Példa erre Ibn Mászavajh (meghalt 857-ben), aki a források szerint szintén írt egy asztronómiai és meteorológiai kalendáriumot (25), vagy Hunajn Ibn Iszhák (meghalt 876-ban), akiben a nesztoriánus betűkkel írt Orvosságok Könyvének szerzőjét is gyanították (valószínűleg helytelenül). (26)

A cönibitizmus Egyiptomból került Túr Abdínba (27) s minthogy ennek emléke fennmaradt, talán ennek az egyiptomi kapcsolatnak tudható be a viszonylag gyakori

utalás a Nílus áradásaira. Ez egyébként teljességgel érthetetlen lenne egy olyan szerző részéről, aki nem mutat különösebb érdeklődést a lakhelyéhez egészen közel eső Tigris és Eufrátesz iránt egyszerűen azért, mert ezeknek nincs jelentősége Túr Abdín déli részének mezőgazdasága szempontjából.

A Malhama nyelvi analízisa is nyújthat néhány támpontot, mely úgy tűnik, megerősíti a Túr Abdín-i keletkezés gondolatát. A szöveg tele van a következő kollok-vializmusokkal:

1) laza mondatszerkesztésű, 2) általában nem használja az accusatívt a kána ige állítmányi kiegészítőjében, 3) többes számú állítmányt használ az alany előtt, 4) nincs nún a többes 3. személy ragjában, 5) előszeretettel használja az imperfectumot a feltételes mondat apodosisában, 6) bizonyos szavak beszélt nyelvi alakban fordulnak elő, pl. kajd (d ejtése z) kajz (nyárlközép), kausz kudzah, vagy kudah, kuzah (szivárvány) helyett, 7) néhány szó olyan jelentésben fordul elő, mely inkább Szíriában használatos, például zahara (előtör), sarab (sörbet), daif (vékony), ba-jád (nagy oliva), makáti (tökfélék), akbala (bőséggel lenni), adhán (gyanták). (28)

A fenti pontokból az 1, 3, 5 szír hatásra utalhat, jelezvén, hogy a szerző talán a szöveget szír dialektusból fordította. Az al-abjadén akhér min al-aszvadén ("A két fehér jobb, mint a fekete") közmondás, amit általában olyankor idéznek, amikor kisebb bajra még nagyobb szerencsétlenség várható, külön is figyelemre méltó számunkra, minthogy az akhér (jobb) szót nemcsak hogy Szíriában használják, hanem egyébként is jellemző a Márdinban beszélt arab dialektusra. Hasonló szerkezetű közmondás található egyébként Socin Túr Abdín-i gyűjteményében is. (29).

Felmerül a kérdés, hogyan juthatott el a síta Dél-Irakba ez a munka, mely láthatóan Túr Abdín keresztény paraszti közössége számára íródott? A választ maga a Malhama adja meg a kereskedelemre, karavánokra, utazásokra, kereskedőkre történő gyakori utalásaiban. Túr Abdín közel fekszik ahhoz a karavánúthoz, mely évezredek óta fontos kapocs volt Szíria és Mezopotámia között. (Ma a Taurus vasútvonal ugyanezt az utat követi).

A Dél-Mezopotámiáig megtalálható kolostorok hosszú láncolata is szerepet játszhatott a Malhama elterjedésében. (37)

A Dániel nevét viselő asztrológiai és mezőgazdasági kalendárium meleg fogadtatásra találhatott Mezopotámiában, ahol a bibliai személyek emléke máig fennmaradt (elég ha Ezsdrás, Józsué, Jónás al-Uzajrban, Bagdadban illetve Ninivében mutogatott állítólagos sírjaira emlékeztetünk). Dániel személyét az iraki népi hiedelmekben már régóta kapcsolatba hozták bizonyos mezőgazdasági tevékenységekkel: leírások arról tudósítanak bennünket, hogy holttestét esőkérdő ceremóniák alkalmával használták föl. (31)

Ráadásul a síták, akik az iszlámban elsőként fogadták be a hermetikus tanokat (32), bizonyára készséggel sajátították ki mindenféle hermetikus iratot, melyek körébe hermetikus jellegű kerettörténetével a Malhama is jól beleillett.

A szöveg természetesen őrizi a mohamedán eredetű változtatásokat is, amint ez a Muharram hónapnak szentelt fejezetből, a zarándoklatra, illetve a pénteki nap szerencsés voltára történő utalásokból kitűnik.

Végezetül még azokra az összefüggésekre szeretnénk felhívni a figyelmet, melyek a Malhama, a szír Orvosságok Könyve és az IQQUR IPUS sorozat darabjai között kimutathatók. Egyáltalán nem meglepő, hogy Túr Abdín vidéke, ahol az asszír-babiloni építészettől néhány jellegzetes motívuma is fennmaradt (33), megőrzött valamit az ókori Mezopotámia szellemi örökségéből is.

Malhamánk kerettörténetében legalább két, esetleg három motívum vezethető vissza asszír-babiloni időkbe. A tűzben kiégetett agyagtáblák motívuma önmagáért beszél. A tudományokat tartalmazó könyvek biztonságba helyezése és elrejtése arra utal, hogy a szerző titkos tudást akart hozzáférhetetlenné tenni avatatlanok számára. A babiloniaknak valóban voltak olyan omen-gyűjteményeket, ráolvasásokat, istennevek listáit stb. tartalmazó) táblákat, melyeket a titkos tudományok részének tekintettek. (34) A Johannész Kasszianosz (i. sz. IV. sz.) közölte özönvíz-történet kifejezetten azt állítja, hogy Noé könyvei, melyeket Ádámtól örökölt, mágikus tudományokat tartalmaznak. (35)

A fehér selyem említése, melyre Ádám felírta az égből nyert tudást, ugyancsak arra mutathat, hogy maga a szerző is mágikus jellegűnek tekintette könyvének tartalmát. Az ún. ninivei nagy tábla szerint ugyanis mágikus szövegekkel borított, fehér és fekete textiltekercseket használtak amulettként. (36)

A Malhama szövegét vizsgálva meglepő hasonlóságokra bukkantunk az IQQUR IPUS egyes darabjaiban, melyek a rendszerint univerzális jellegű eseményeket mint meteorológiai és asztrológiai jelenségek következményeit mutatják be. (37)

Az IQQUR IPUS-hoz hasonlóan az év kezdetét a Malhama is leggyakrabban Niszán (április) hónapra teszi, hat eset kivételével, melyek közül kettő, szír hatásra az első Tisrínnel (október) kezdi az évet, egy a második Kánúnnal (január), egy pedig az első Kánúnnal (december) végül két esetben a mohamedán év első hónapja, Muharram szerepel évkezdőként. Habár mindkét gyűjtemény asztrológiai rendszerre meglehetősen egyszerű - hiszen elsősorban a parasztlakosság igényeit kívánja kielégíteni - a Malhama asztrológiai elképzelései, hellenisztikus hatásra vallóan, kidolgozottabb formát mutatnak az IQQUR IPUS-énál.

Az IQQUR IPUS témái lényegében ugyanazok, mint amelyek a Malhamában is előfordultak: nap- és holdfogyatkozások, mennydörgés, fényudvarok, földrengések, áradások stb. A hatásokra bekövetkező események közül az alábbiakat említhetjük meg: a termés bősége vagy szűkössége, járványok, pusztulás, hamis hírek, hírneves király halála, az eső késése, magzat elvetélése, az ellenség betörései, sáskák megjelenése stb. Két kis részlet külön figyelmet érdemel: a holdfogyatkozásokkal kapcsolatban a Malhama ugyanígy három részre osztja az éjszakát mint az IQQUR IPUS (38), s mindkettőjükben megtalálható az a gondolat, hogy egy bizonyos szerencsétlenség három éven keresztül sújtja az embereket (39).

A Malhama és az IQQUR IPUS között természetesen jelentős eltérések is vannak, ezek azonban eltérő születési helyük alapján teljesen érthetőek. Így pl. az IQQUR IPUS leírásai jellegzetesen a dél-mezopotámiai viszonyokat tükrözik, ezért szerepel oly gyakran a datolyapálma, nincs viszont utalás hóra vagy jégre.

A szír Orvosságok Könyve és a Malhama közötti kapcsolatot vizsgálva, az első körülmény, mely rokonságukra utalhat az, hogy majdnem ugyanarról a területről származnak, hiszen Budge az Orvosságok Könyvét egy Mószulhoz közeli faluban szerezte, tehát Túr Abdíntól nem messze. (40)

A királyokra, betegségekre, sáskákra, városok elpusztítására történő szokásos utalásokon túlmenően a következő motívumok találhatóak meg mindkét munkában: 1) az éjszaka három részre osztása (41), 2) az év kezdete a különböző állatövi jegekben és az ebből származó következmények (42), 3) az első Tisrín (október) kezdetétől számított 50 napos periódus mint vetési időszak (43), 4) összefüggés egy név betűi és a különböző betegségek ill. halálesetek között (44), összefüggés a betegség kezdő napja és a felgyógyulás valószínűsége között (45), hold- és napfo-

gyatkozások (a szír műben az állatöv jegyei szerint vannak elrendezve, s nem külön tárgyalja őket a szerző mint a Malhamában (46), az állatöv egyes jegyeihez tartozó országcsoportok azonossága néhány apró eltéréssel (47), az Orvosságok Könyve két ízben Niszánnal (április) kezdi az évet (48), három esetben pedig első Tisrinnel (október) (49), 8) előrejelzés a télre (50), az eső gyakoriságának megjósálása fügefalevelek segítségével (51), összefüggés a felhők és az esők között (52), az üstökösök következményei (53).

Mindezek után a Malhama jelentőségét a következőkben summázzhatjuk: egyrészt rávilágít arra a fontos szerepre, melyet a Túr Abdínhoz hasonló mezopotámiai határvidékek és a szír kereszténység játszott az asszír-babiloni örökség megőrzésében; másrészt viszont a szöveg, miután különös módon megtalálta az útját a dél-iraki síta közösséghez, amely végül is kiadta, tanúsítja a síták készségét a hermetikus irodalom jellemző jegyeit hordozó munkák befogadására.

Fodor Sándor

JEGYZETEK

1. Egy ilyen apokalipszis szövegére 1. F. Macler L'Apocalypse arabe de Daniel: Revue de l'histoire des religions 49 (1904), pp. 265-305.
2. M. Ullmann Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam (Leiden 1972), 293, az arab kéziratok jegyzékével; T. Fahd, La divination arabe (Leiden 1966) c. munkájában egy egész fejezet (407-417) foglalkozik a meteorológiai jóslással, s szintén közli az arab kéziratok listáját. A malhama, maláhim szó jelentésére 1. uo. 224 skk. A Malhamat Dánijal-nak (keresztény) arab és a szír irodalomban elfoglalt helyére 1. G. Graf, Geschichte der christlichen arabischen Literatur I (Città del Vaticano 1944), p. 216; A Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur (Bonn 1922), p. 230, n. 2, p. 352.
3. G. Furlani, Di una raccolta di trattati astrologici in lingua siriana: Rivista degli studi orientali 7 (1917), pp. 885-889, Eine Sammlung astrologischer Abhandlungen in arabischer Sprache: Zeitschrift für Assyriologie 33 (1921), 157-168, Astrologisches aus syrischen Handschriften: ZDMG 75 (1921), pp. 122-128. Egy görög verzió szövegét részlegesen kiadta: P. Boudreaux, Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum VIII/3 (Bruxellis 1912), pp. 171-179.
4. W. A. Budge, Syrian Anatomy, Pathology and Therapeutics or "The Book of Medicines" I-II (London 1913).
5. R. Labat, Un Calendrier babylonien des travaux des signes et des mois (Paris 1965).
6. Fahd, i. m., p. 412, n. 1.
7. Enzyklopaedie des Islams IV, pp. 942 sk, s. v. Tūr Abdīn; 1. még az új kiadást is s. v. Djazira. Vö. G. Le Strange: The Lands of the Eastern Caliphate (Cambridge 1905), 86-114, Ibn Haukal, al-Maszálik va-l-mamálik: BGA II (Leiden 1872), pp. 137-157.
8. Uo., 153, al-Mukaddaszi, Ahszan at-takászim: BGA III (Leiden 1877), p. 145.
9. EI IV, p. 943.
10. Jákút, Mudzsam al-buldán IV (kiadta F. Wüstenfeld, Leipzig 1869), p. 390.
11. Ibn Haukal, i. m., pp. 142, 155.
12. Le Strange, i. m., pp. 98, 99.
13. Jákút, i. m., II, p. 644.
14. EI IV, 944. Jákút elmondja Márdinról, hogy a Dzsabal al-Dzsazira tetején helyezkedik el (i. m., IV, p. 390.) A Socin szerint, Der arabische Dialekt von Mosul und Mardin (b. Der arabische Dialekt von Mardin): ZDMG 36 (1882), p. 238, dzsabal "erdő"-t jelent a márdini dialektusban.
15. L. pl. P. Hitti, A History of the Arabs (London 1937), p. 471. A szultán titulus jelölheti magát a kalifát (L. pl. at-Tabari, Tarikh X (Kairó), pp. 40, 41, 45) vagy egy adott terület tényleges uralkodóját (L. Ibn Haukal, i. m., p. 140). Hivatalosan a szultán címet csak a szeldzsukok vezették be (Hitti, i. m., p. 474).
16. Uo., pp. 456 sk. A Túr Abdín-i terület ellen vezetett évenkénti betörésekre 1. Ibn Haukal, i. m., pp. 140 sk, 149.
17. EI (új kiadás), II, p. 358.
18. C. Bezold, Die Schatzhöhle I (Leipzig 1883), II (Leipzig 1888); Baumstark, i. m., pp. 95 sk.
19. A. Fodor, The Origins of the Arabic Legends of the Pyramids: Acta Orient Hung. 23/1970/, pp. 335-363.
20. A. Siggel, Das Sendschreiben. Das Licht über das Verfahren des Hermes der Hermesse dem, der es begehrt: Der Islam 24 (1937), pp. 290 skk.
21. Erre 1. Fodor, i. m., p. 350.
22. Al-Bírúni, al-Aszár al-bákijja (Leipzig 1923), pp. 301; F. Vabrol - H. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Paris 1913), V/1, 1415, s. v. Fetes chrétiennes.
23. A Túr Abdín-i szerzetességre 1. B. Spuler, Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen (Handbuch der Orientalistik VIII/2, Leiden 1961), Index, s. v. Tur Abdin; EI IV, pp. 947 sk; G. L. Bell, The Churches and Monasteries of the Tur Abdin: M. Van Berchem - J. Strzygowski: Amida (Heidelberg 1910), pp. 224-262.
24. Graf, i. m., II, p. 113.
25. Baumstark, i. m., pp. 229.
26. L. pl. Berchem - Strzygowski, i. m., p. 263.

27. K. J. G. Hava, Arabic-English Dictionary (Beirut 1964), Cl. Denizeau, Dictionnaire des parlers arabes de Syrie, Liban et Palestine (Paris 1960). A bajád szót "nagy olivá"-val fordítottam (vö. Denizeau, i. m., 56. grosses olives), mert egyszer az "olaj"-jal együtt említi a Malhama (p. 34). Hava szerint (i. m., p. 53) jelentése: "milk-food", A makáti-t "tököfélék"-nek fordítottam a szíriaiak tanácsára, habár Denizeau (i. m., p. 407) és Hava (i. m., p. 588) szerint jelentése csak cucumbers.
28. Socin: ZDMG 37 (1883), p. 192. Közmondásunk szerkezetileg is összhangban van a Socin közölt közmondással.
29. A Nadzsaf szomszédságában lévő kolostorokra I. pl. Jákút, i. m., II. p. 642. 643.
30. L. pl. Ibn Haukal: BGA II. p. 174; asz-Szalabi, Kiszasz al-anbijá (Kairó), 382 sk. Az esőkérdő ceremóniákra I. E. Doutté, Magie et religions dans l'Afrique du Nord (Alger 1909), pp. 586 skk.
31. L. Massignon, Inventaire de la littérature hermétique arabe; A. -J. Festugiére, La révélation d'Hermès Trismégiste I (Paris 1950), Appendice III, p. 385; H. Corbin, Histoire de la philosophie islamique (Paris 1964), 179; vö. még Fodor; i. m., p. 346.
32. Bell, i. m., p. 233.
33. Komoróczy G., Bérószos és a mezopotámiai irodalom: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történelmi Tanszékének kiadványai 5 (Budapest 1973), p. 121; R. Borger, Geheimwissen: RLA 3, III (Berlin 1964), pp. 188-191.
34. E. O. Lippmann, Entstehung und Ausbreitung der Alchemie (Berlin 1919), p. 294. Vö. még Fodor, i. m., p. 341.
35. J. Marquès-Riviére, Amulettes, talismans et pantacles (Paris 1950), p. 92, n. 1.
36. Labat, i. m., pp. 140-239.
37. Uo., pp. 146 skk.
38. Uo., p. 212, Malhama, pp. 34, 46, 67, 69.
39. Budge, i. m., I. pp. 441-552. A mezopotámiai asztrológiára I. pl. F. Boll, Stern Glaube und Sterndeutung (Leipzig-Berlin 1926); G. Conteneau, La Divination chez les assyriens et les babyloniens (Paris 1940), 229-338. A görög asztronológiára I. Bouché-Leclercq, L'Astrologie grecque (Paris 1899). L. még a Fahd (i. m., p. 407, nn. 2, 3) idézte irodalmat.
40. Budge, I. p. 441; Malhama, pp. 81 stb.
41. Uo., I. p. 443; Malhama, pp. 15 skk.
42. Uo., I. p. 444; Malhama, pp. 16.
43. Uo., I. pp. 453 skk; Malhama, pp. 15 skk
44. Uo., I. pp. 462 skk; Malhama, pp. 86 sk.

45. Uo., I. pp. 485 sk; Malhama, pp. 29. skk.
46. Uo., I. pp. 503 sk; Malhama, pp. 15 skk.
47. Uo., I. pp. 483, 516 sk.
48. Uo., I. pp. 515 sk, 541 skk.
49. Uo., I. pp. 545 skk; Malhama, p. 76.
50. Uo., I. pp. 545 sk; Malhama, p. 77.
51. Uo., I. p. 546; Malhama, pp. 77 sk.
52. Uo., I. pp. 550 sk; Malhama, p. 88.

A "HATÁROZOTTSÁG" FOGALMÁNAK KRITIKÁJA A KLASSZIKUS
ARAB NYELVBEN

(ismert és új információ, mint nyelvelvezési szempont)

A klasszikus arab nyelv elemzésekor a "határozottság" több mint egyetlen alaktani vagy mondattani jelenség elnevezése, nyelvi relevens általánosításként szerepel. Mind a formálisabb igényű, mind a hagyományos nyelvtanokban számos mondattani szabály hivatkozik rá, s használja mint fontos kategóriát.

A határozottság formailag általában az "-u, -a, -i" ragvégződésről ismerhető fel (szemben a határozatlan "-un, -an, -in" végződésekkel), és csak a főnévi szerkezetek jellemzője lehet.

Vannak azonban olyan főnevek, amelyek, jóllehet határozatlan végződéseknek kapnak, tulajdonnevek, s ezért határozott főnévként viselkednek. A tulajdonneveken kívül a következő három, egymást kizáró esetben lesz határozott a főnév: a határozott névelő ("al-") után, a birtokviszonyban birtokként, és birtokos személyragokkal alkotott szerkezetben. Az igazán döntő kritérium azonban a következő egyeztetési szabály: amennyiben egy főnév határozott, akkor az esetleges jelzőjének határozott névelőt ("al-") kell kapnia (bármelyik módon volt is a főnév határozott a fenti három közül). E szabály értelmében a birtokviszonyban birtok szerepét betöltő főnév két esetben nem lesz határozott: ha a birtokos határozatlan, s az un. virtuális birtokviszony esetében, amikor a birtok szerkezeti helyén melléknév van. (1) Példák:

- (1) lāqaytu Muḥammadan al-kabīra
(találkoztam - Mohamedet - az időset)
"Találkoztam az idősebbik Mohameddel"
- (2) al-^Cahdu'l-fātimīyyu
(a korszak - a fātimida)
"a fātimida korszak".
- (3) rabbu'l-^Calamīna'l-raḥmānu'l-raḥīmu
(ura - az embereknek a - a könyörületes - az irgalmas)
"Az emberek könyörületes és irgalmas ura".
- (4) ismuka'l-karīmu
(nev - ed - a kegyes)
"becses neved"
- (5) qaṣru malikin ^Vgamīlun (és nem: al-^Vgamīlu)
(kastélya - egy királynak a - szép)
"egy király szép kastélya" (= egy szép királyi kastély).

(6) hiya^v gaml^vlatu' l-waghi^v
(σ (nσ) - szépe - az arcnak a)
"Ő szép arcú".

(6') hiya' l-gaml^vlatu' l-waghi^v
(σ - a szépe - az arcnak a)
"Ő a szép arcú".

Röviden összefoglalva: a hagyományos értelemben vett határozottság egyetlen biztos formális fogódzója az ún. jelző-egyeztetési szabály. (2) A következőkben azt igyekszem bemutatni, hogy csupán ebben az eléggé felszíni szabályban mutatható ki egyértelműen a "határozottság" kategória ilyen felfogásának szükségessége.

A "határozottság" vizsgálatokor a következő kérdések merülnek fel: (1) nem hamis általánosítás eredménye-e (azaz, van-e elegendő alapja); (2) elég általános-e (azaz, elég mély és elvont-e, nincsenek-e alapjában véve rokon jelenségek, amelyekre mégsem vonatkozik); (3) milyen viszonyban áll az elemzésben felhasznált többi kategóriával (gondolok itt elsősorban a mondatrészekre, valamint a szórendiségre); és végül (4) fel tudjuk-e használni a határozottságot egy olyan grammatika szabályaiban, amely tekintettel van a szemantika és a szöveggrammatika igényeire is (e kettőt egymástól elválaszthatatlannak tudom)?

A válaszokat úgy igyekeztem megkeresni a fenti kérdésekre, hogy megvizsgáltam azokat a grammatikai szabályokat, amelyekben általában szükségesnek tartják a nyelvtanok a "határozottság" fogalmára való hivatkozást. A (3) kérdés azért érdekes, mert általában a mondatrészekre és a szórendre vonatkozó mondat-tani szabályokban kerül a határozottság szóba.

A legnagyobb szerepet a határozottság az ún. nominális mondatokról szóló szabályokban kap. A nyelvtanok általában abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a mondatok alany-állítmány szerkezete adott, ill. felismerhető a határozottság-határozatlanság vizsgálatától függetlenül, annak figyelembe vétele nélkül, s csak másodlagosan kell bizonyos kikötéseket tenni részben az alanyra, részben a szórendre vonatkozóan, attól függően, hogy az alanyi és állítmányi főnévi szerkezetek határozottak-e vagy sem. Három ilyen szabályszerűséget szeretnék röviden megvizsgálni:

(a) Amennyiben az állítmány nem-prepozíciós névszói szerkezet, akkor az alanynak minden körülmények között határozottnak kell lennie. Azaz nincs:

(7)^x hukmun (S) C⁻adilun (P) (3)
"Egy ítélet igazságos", csak;

(7) al-hukmu (S) C⁻adilun (P)
"Az ítélet igazságos".

A miértre az alany-állítmány (vagy akár az NP-VP) (4) elemzés keretein belül nem tudunk választ adni, legfeljebb formális módon: a (7)^x összetéveszthető lenne (7')-vel, amely nem mondat, hanem csak egy jelzői szerkezet:

(7'') hukmun C⁻adilun
(egy ítélet - igazságos)
"Egy igazságos ítélet"

Ez a magyarázat ugyan ténylegesen is előfordul, azonban nem kielégítő: ha ugyanis mind az alany, mind az állítmány határozott, akkor is fennáll a lehetősége az összetéveszthetőségnek; mivel azonban ilyen mondat mégis létezhet, megvan az eszköz is, amellyel a mondat és jelzői szerkezet között különbséget lehet tenni:

(8) hādā' l-hukmu huwa' l- C⁻adilu
(ez - az ítélet - σ/az - az igazságos)
"Ez az ítélet az igazságos" - mondat;

(8') hādā' l-hukmu' l- C⁻adilu ...
(ez - az ítélet - az igazságos)
"ez az igazságos ítélet ..." - jelzői szerkezet.

A (8)-ban szereplő "huwa" szerepe csupán annyi, hogy megkülönböztesse a (8')-től. Nem lehet azonban ugyanezt a (7)^x esetében használni, mert az értelmetlen mondat lenne. Ennek okára még visszatérek.

Szabályunkat azonban általánosabban kell értelmeznünk a fentieknél: abban az esetben sem kapunk értelmes mondatot, ha az állítmány prepozíciós névszói szerkezet, s mind az alany, mind az állítmány határozatlan:

(9)^x ragulun fī dārin
(egy férfi - ban - egy ház)
"Egy házban van egy férfi".

Valamelyiket határozottá kell tenni, ahhoz, hogy helyes mondatot kapjunk:

(9') al-ragulu fī dārin
(a férfi - ban - egy ház)
"A férfi egy házban van".

(9'') fī' l-dāri ragulun
(-ban - a ház - egy férfi)
"A házban van egy férfi".

Általános érvénnyel megfogalmazva valószínűleg így kellene a szabálynak hangzania: minden mondatban lennie kell legalább egy határozott entitásnak, legyen az akár az alany, akár az állítmány. A "határozott szerkezet" pedig lényegileg azt jelenti, hogy "az, ami a korábbi közlésből ismert információt jelöli".

(b) Amennyiben az alany határozott (függetlenül attól, hogy az állítmány határozott-e vagy határozatlan), általában megelőzi az állítmányt. Itt az "általában" szónak nincsen jelentősége, mivel nem tudjuk megmondani ezeken a kereteken belül, hogy melyek azok az esetek, amikor nem előzi meg.

(10) ṭa C⁻amu ahli Takrūra (S) al-durratu wa' l-samaku (P)
(étel - népének - Takrúrnak a - a kukorica és a hal)
"Takrúr népének étele a kukorica és a hal".

(10') al-durratu wa' l-samaku (S) ṭa C⁻amun li-ahli Takrūra (P)
(a kukorica - és a hal - étel - népének - Takrúrnak)
"A kukorica és a hal Takrúr népének eledel/ül szolgál, egyik eledele"

(11) al- C⁻ulamā' (S) waraṭatu' l-anbiyā' (P)
(a vallástudósok - örökösök - a prófétáknak a)
"A vallástudósok a próféták örökösei"

- (11') warajatu 'l-anbiyā' (S) (hum) al-^Culamā' (P)
 (örökösök - a prófétáknak a - (ők) - a vallástudósok)
 "A próféták örökösei a vallástudósok".

A "fa am" (étel, eledel) szerkezet a (10)-ben alany, határozott és a mondat elején áll, míg a (10')-ben állítmány, határozatlan és a mondat második felében áll. Az "ulamā'" a (11)-ben alany, határozott és a mondat elején áll, míg a (11')-ben állítmány, a mondat végén áll, de ugyancsak határozott. Kérdés ezek után, hogy milyen alapon tudjuk megmondani a fenti mondatokban, hogy melyik az alany, és melyik az állítmány? Világosan látszik, hogy a kritériumok a következők: (i) alanyeseti főnévi szerkezetnek kell lennie az alanynak, (ii) szórendileg álljon első helyen, és (iii) legyen határozott. (5) Ezek alapján úgy tűnik, hogy a szórend és határozottság mindig igen fontos szerepet játszik az alany-állítmány szerkezet szempontjából, legalábbis a nominális mondatokban.

(c) Ha az alany határozatlan (természetesen alany eseti) főnévi szerkezet, az állítmány pedig határozott prepozíciós szerkezet, akkor az ún. fordított szórendet kell alkalmazni, és az állítmány megelőzi az alanyt:

- (12)? ta'firun^C azīmun (S) lahā fī hayātihī (P)
 ((egy) hatás - nagy (P) - neki (annak) - ban - élete);

- (12') lahā fī hayātihī ta'firun^C azīmun (S)
 "Nagy hatása van annak az ő életében".

A (12)-öt furcsának (?) kell megfontelnunk, mivel ebben a formájában, mint mondatot, nem lehet értelmezni, nem is fordul elő szövegben, de a nyelvtanok nem zárják ki létezését.

A (12')-ben már nincsen meg az előzőekben tapasztalt igen szoros összefüggés az alany és a határozottság, szórendi hely között, pontosabban, az "alany" itt nem jelent semmit mondattanilag, csupán másodlagos elnevezése annak az alaktani kategóriának, hogy "alanyeset". Megmaradt az összefüggés a határozottság és a szórend között: a határozott egységek megelőzik a határozatlanokat (persze, ez nem történik mindig ilyen mechanikusan).

A három fenti szabály közül kettő arra utalt, hogy van valami mélyebb összefüggés a nominális mondat alanya és a határozottság valamint a szórend között, míg a harmadik ezt tagadta, és az alanyt egyszerű alaktani kategóriává degradálta, egy jelenség elnevezésévé. Ebben az esetben azonban az alany és az állítmány már nem lesznek érdekesek a mélyebb mondattani és jelentéstani összefüggések vizsgálata szempontjából, vagyis, amikor azt vizsgáljuk, hogyan függenek össze a jelentések a hangalakokkal.

Ezzel szemben feltételezhetem azt is, hogy az alany és állítmány mégis általánosítható és jelentőségteljes viszonyokat fejeznek ki. Ebben az esetben a (12')-ben mégsem az alanyeseti szerkezet lesz az alany, hanem az (a) és (b) szabály alapján az, amelyik (1) a mondat elején áll, (2) határozott. Ez pedig a "lahā fī hayātihī" (Annak az ő életében), vagy csak a "lahā" (annak). Ezt az elemzést alátámasztja ugyanennek a mondatnak a parafázisa is:

- (12'') (hiya) attarat hayātahu ta'firun^C azīman
 ((az) hatást tett - az ő életére - nagy hatással)
 "(Az) nagymértékben hatással volt az ő életére".

ahol az alany a "lahā"-nak megfelelő "hiya" ("az") lenne, amelyre az ige "-at" végződése utal. Ezt az elemzést támasztják alá a következő példák is:

- (13) wa libāsu^C ammati ahlihā (S) qadwuru^C l-sūfi (P)
 wa alā ru^C ūsihim (P) karāzi^C l-sūfi (S) wa
 libāsu^C haṣṣatihā (S) ḥiyābu^C l-qatni (P)
 (és - ruhája - a közembereknek - a népének a (S) a gyapjúköpeny (P) és
 - en - az ő fejeik (P) gyapjúsapka (S) és a ruhája - az előkelőknek (S) a
 gyapotöltözék (P)

"Népe közembereinek a gyapjúköpeny a ruhája, fejeiken gyapjúsapkat hordanak, míg az előkelői gyapot (gyolcs) öltözetet viselnek".

Itt az első és harmadik mondat alanya és a második állítmánya között szemmel látható az értelmi-tartalmi párhuzamosság, formailag (esetvégződés tekintetében) azonban olyan különbség van köztük, amely miatt látszólag nem tekinthetjük őket azonos kategóriába tartozóknak. A második mondat lényegében azt jelenti, hogy:

- (13') ... wa qubba^C atuhum (S) min karāzi^C l-sūfi (P)
 (és az ő fejfedőjük (alanyeset) - a gyapjúsapka).

Az "alā ru^C ūsihim" ("az ő fejeiken" - birtokoseset) és a "qubba^C atuhum" ("az ő fejfedőjük" - alanyeset) szerkezetek mondatbeli szerepe, a többé-kevésbé jelentéseik is, azonosak. (6) "Határozottságuk" eredete is azonos, a szövegelőzmény, míg a "karāzi^C l-sūfi" (a gyapjúsapka) határozottsága genetikus jellegű, nem egyedileg, hanem általánosan ismertségre utal. A mondatfejszínén még fontos különbségnek (alanyeset-birtokoseset) a jelentések szférájában (mélyszerkezet) már semmi jelentősége nincsen, így az ezen alapuló másodlagos elnevezések (alany-állítmány) is irrelevánsak lesznek.

A határozottság ezek alapján (amennyiben az esetvégződést már nem vesszük annyira "komolyan") a szórenddel együtt döntő szerepet játszik, legalábbis a nominális mondatban, az alany (és viszonyfogalmakról lévén szó, az állítmány) felismerésében. Ebből következik, hogy ez az alany egyik legfontosabb jellemzője, ahhoz, hogy megérthessük, mi az alany jelentése, meg kell tehát vizsgálnunk, mit tesz az, határozottnak lenni.

Az világos, hogy a határozottság mindig egy szövegelőzményből származik, legyen az tényleges szöveggközlés - egyedileg határozott entitás esetében -, vagy általánosan ismert vagy annak tartott entitás ilyenkor a szövegelőzmény ikp. "ismeret-előzmény"). Az már kevésbé magától értetődő, hogy a klasszikus arabban a szórend is erőteljesen függ a szövegelőzménytől:

- (14) Brīṣf (S) madīnatun ṣaḡīratun lā sūra lahā (P)
 wa fī l-ḡanūbi min Brīṣf (S) arḍu Lamlama (P)
 (Briszi - egy város - kis - nincs - fal - neki - és - en - a dél - től -
 Briszi - földje - Lamlamnak a)
 "Briszi kis város, melynek nincsen fala, s Briszitől délre van Lamlam földje".

- (15) wa yanbutu^C alā ḡaffatayhi al-qaṣabu^C l-surakiyyu
 wa l-saḡaru^V abnūsi ... ḡiyāḡan mutṭaṣilatan ...
 wa fī ḡiyāḡihī (S) al-asadu wa l-zarā' ifu ... (P)
 (és - nő - on - a két partján - a nád - a sűrűnővő - és - a fa - az ében

- ... - őserdőként - összefüggőként - ... - és a sűrűjében - az orosz-
lán - és - a zsiráf - ...)

"... és a két partján nő a sűrű nád és az ébenfa ... összefüggő őserdőként ... és a sűrűjében van az oroszlán és a zsiráf ..."

A szórendet a fenti példák nominális mondataiban nem a határozottság döntötte el, mivel ilyen a mondatok mindkét része tartalmaz, sem a hagyományos felfogás szerinti alany-állítmány szerkezet, (7) hiszen ha annak alapján járunk el, akkor éppen fordított szórendről kellene beszélnünk (az alany is határozott, mégis az állítmányi rész áll a mondat élén). A kérdés akkor viszont az lenne, hogy miért használnak ezek a mondatok fordított szórendet? A módosított alany-állítmány értelmezés azonban alkalmas a szórend meghatározására, feltéve persze, ha nem úgy tekintjük őket, amelyeket magukat viszont a szórend határoz meg. Mi az alapja ennek a "mélyített" vagyis általánosított alany-állítmány felfogásnak (amely már nem az esetvégződésekből indul ki)?

Ennek megértéséhez mindig egy teljesebb közlésből kell kiindulnunk, amelyet nevezhetünk szövegnek is. A (14) és (15) is szövegszerű példák. A (14)-ben a "fi' l-ganūbi min Brīsi" kifejezést tekintem alanyként, ami itt azt jelenti, hogy "a szövegkörnyezet által meghatározott, ismert információ, amely az éppen most következő közlés témája lesz". Ehhez tudom aztán csatolni a közlés lényegét kitevő "újságot", új információt: "arḡu Lamlama" (Lamlam földje), vagyis az állítmányt. A (15)-ben a "fi' giyāḏihi" (a sűrűben) az a már ismert része, azaz alanya a mondatnak, míg az "al-asadu wa' l-zarā'ifu" (az oroszlán és a zsiráf) az, amit ehhez újként kapcsolok, közlök. A nyelvi közlés ilyen módon nem más mint "ismertté tevés", új ismereteket csak régiekhez kapcsolva közölhetek, másként nem jön létre megértés (azaz közlés). Ezért helytelenek a (7) és (9), mivel ott újsághoz (hogy létezik egy ítélet ("nukmu")) kapcsolok egy másik új információt (ez a sehova sem kapcsolható ítélet igazságos ("ādilun")). Az ismert és az új viszonya azonban nemcsak egyirányú (az ismerttől haladunk az új felé); az ismert, régi információ egy korábbi közlési szakaszban még újdonság, közlés volt (akár egy ténylegesen is elhangzó közlés része, akár egy feltételezett vagy általános ismereté). A (15)-ben az ismertnek tekintett "fi' giyāḏihi"-ből azt, hogy van "giyāḏun" (sűrűség, sűrű erdő) azon a bizonyos helyen (egy folyóparton, amit a "-hi", "az ő...je" jelez), azt a közlés korábbi szakaszából tudtuk meg, ahol még mint újság szerepelt: "... giyāḏan muttāšilatan" ("összefüggő sűrűségként, őserdőként"). Az alany (ismert) mindig állítmány (új) volt előbb; ami egyszer állítmány lett (újság egy közlésben), arról, mint alanyról mindig közölhetünk valami újat. A mondat, nyelvészeti szempontból, csak egy önkényesen kiragadott közlés-darab, értelmes közlés csak egy teljes szöveg lehet. (8) Újmódon értelmezett alany-állítmány fogalmaink tehát már nem a mondat kategóriái, hanem a szövegé (nem "mondatrészek", hanem "szövegrészek", ha úgy tetszik). Ez természetesen következik abból, hogy csak szövegből határozhatóak meg s egy mondaton belül nem szükségszerűen értelmezhetők. (9)

Továbbra is használhatóak lehetnek az "alany", "állítmány" elnevezések, ily módon átértelmezve, az egyértelműség kedvéért azonban inkább más terminusokat fogok a továbbiakban használni: az alany helyett, ami az ismert információt, egy korábbi közlés eredményét jelöli, a téma, az állítmány helyett, amely a közlés lényegét kitevő újságot jelöli, a réma kifejezést. (10)

Mit jelent ezek után a "határozottság" és miért van sajátos összefüggés a téma és a határozottság között (amely az arabban a legszembeötlőbb a nominális mondatokban)? A határozottság azt jelöli az arabban, hogy valami már szerepelt egy közlési folyamatban, mint réma (új), azaz ismertté vált, és potenciálisan téma. Ezt általánosítva juthatunk el egy olyan fogalomig, amely már nincsen tekintettel arra, hogy egy bizonyos szerkezet viseli-e a határozottság megszokott, felszíni jegyeit, csupán az tartozik a lényegéhez, hogy "már közölt információra" utal. Ezt az általánosabb terminust is nevezhetjük "határozottságnak", az egyértelműség kedvéért azonban inkább a "tematizáltság" elnevezést választottam. (11) Az arab nominális mondatokban a téma jellegzetessége részben a tematizáltság (amely itt általában a "határozottságot" jelenti), részben pedig a szórendi hely (a mondat első része). Ennek alapján azt is mondhatjuk, hogy az arabban az ún. nominális mondatok felelnek meg leginkább a "természetes közlési rendnek": a régi ismeretekre épülő új közlés sorrendjének (téma-réma).

(16) inna ḡāḏā' l-iqlīma' l-awwala mabda' uhu min ḡiḡati' l-maḡribi (T) min al-baḡri' l-ḡarbiyyi al-musammā bi-baḡri' l-zulamāti wa huwa' l-baḡru allaḡḡ lā yu lamu ma ḡalfahu (R) wa fihi ḡunaka (T) ḡazīratāni tusammīyāni bi' l-ḡāḏāti (R) ... wa ḡāḡāni' l-ḡazīratāni fīmā yudkaru fī kulli wāḡidatin minhumā (T) ḡanamun (R) ... ḡulu kulli ḡanamīn minhumā (T) mi atu ḡira' in (R)

(bizony) pedig - ez - az égöv - az első - a kezdete -ból - irány - a nyugat - (T) - tól - a tenger - a nyugati - a nevezett - a tengernek - a sötétségekének a - és - az (ő) - a tenger - amelyik - nem - ismert - mi - mögötte - (R) - és - benne - ott (van, létezik) - két sziget - a kettő nevezve van - az Örökkévalóknak (Kanári szigetek) - (R) - ... és - ez - a két sziget - mint ahogy - említve van - ben - minden - egyes - kettőjük közül - (T) - egy bálvány - (R) - ... - hosszúsága - mindegyik - bálvány - (R) - a kettőjük közül - (T) - száz - öl - (R))

"Az első égövnek a kezdete nyugat felől (T) a Nyugati tengertől van, amelyet a Sötétségek Tengerének neveznek, s ez az a tenger, amelyről nem tudni, hogy mi van rajta túl (R). Van benne (T) két sziget amelyeket Kanári-szigeteknek hívnak (R). ... E két sziget mindegyikén, ahogy mondják, (T) van egy bálvány (R) ... A két bálvány mindegyike (T) száz öl (R)".

A (16) első téma-réma (T-R) egységének mindkét része határozott, tematizált. A példában szereplő szöveg-részlet ráadásul abszolút szöveg-kezdet, egy földrajzi mű kezdete. (12) Felmerül a kérdés: miért az egyik a téma (ismert), a másik a réma (új), s nem fordítva? Miben rejlik a réma-rész újszerűsége, ha egyszer az is tematizált (azaz, már közölt)? Tegyük fel, hogy fordított a T-R viszony:

(16') min al-baḡri' l-ḡarbiyyi' l-musammā bi-baḡri' l-zulamāti (T) ... mabda' u ḡāḏā' iqlīmi' l-awwala min ḡiḡati' l-maḡribi (R)

"A nyugati tengerénél (-tól), amelyet a Sötétségek Tengerének neveznek (T), van ennek az első égövnek a kezdete nyugat felől (R)".

Amennyiben a fenti részlet marad - ugyanazon mű esetében - abszolút szövegkezdet, akkor furcsának érezzük, annak ellenére, hogy a szokásos nyelvtani felfogás szerint, ha mint önálló mondatot tekintjük, tökéletesen helytálló. Ennek oka a következő: a mű (ha nem is címe, de műfaja szerint) "ḡāḡā' l-aqāḡim", "az égövek

könyve". Az első közlés tehát tulajdonképpen az, hogy "hādā (T) kitābu 'l-aqālimi" (R) "ez az égővek könyve". Az, hogy ezek közül az elsővel foglalkozik először, magától értetődő, s így nem szükséges külön közölni. A (16') azért furcsa, mert nincs közvetlen kapcsolatban a műfaj által meghatározott követelményekkel ("az égővekről van szó").

A (16) első részében tehát arról van szó, hogy a réma ugyan ismert, de új-szerű az adott témával kapcsolatban. A téma és réma viszonyfogalmak, s a rémának csak egy bizonyos témához fűződő kapcsolata kell, hogy újság legyen. A tematizáltság ("határozottság") csak arra utal, hogy a közlésben (s így a nyelvi szerkezetben is) volt már előzmény (ezt nevezhetjük szöveg-előzménynek vagy szöveg-környezetnek is). A tematizált szerkezet mindig összetett; a téma mindig tematizáció eredménye, a réma lehet összetett (tematizált), ritkábban egyszerű is.

A tematizálódást (azaz azt, hogyan válik az újság régivé, réma témává, amire már a további közlést lehet építeni) kiválóan illusztrálja a (16) további része: T: fihi hunāka "benne van"; R: gazīratāni . . . , "két sziget". Amennyiben a közlés létrejött (azaz, "érthető") (13), azt jelenti, hogy tematizálódott is, most már az egészre, mint témára vonatkoztathatók egy közlést (rémát). Például: T: hātāni 'l-gazīratāni fī kulli wāḥidatin minhumā, "ez a két sziget - mindegyikőjükben a kettő közül van"; R: šanamun, "egy bálvány". Majd: T: ḫūlu kullī šanamīn minhumā, "minden egyes bálvány hossza a kettő közül"; R: mi'atu dīra in "száz öl".

Tematizációk egy rémán belül (szintén a (16)-os példából): hunāka (T) baḥrun fi 'l-garbi (R), "van - egy tenger nyugaton"; ismuḥu (T) baḥru 'l-ḡulamātī (R), "annak a neve - a Sötétségek tengere"; luwa (T) lā yu lamu mā ḥalfahu (R), "(arról) - nem tudni, hogy mi van rajta túl". Mindez egy lehetséges levezetése annak a tematizált rémának, amelyik a (16)-ban ténylegesen megtalálható. Ezt levezethető vagy visszautaló (esetleg emlékeztető) tematizáltságnak nevezhetjük, szemben a fentiekkel, amikor csak a névelő vagy legfeljebb egy névmás utalt vissza a megelőző közlésre: nem az volt, hogy: ḫūlu kullī šanamīn minhumā mawḡudīn fi hātayni 'l-gazīratayni al-wāqī atayni fi 'l-baḥri al-garbiyyi al-musammā . . . , "mindegyik bálványnak a hossza kettőjük közül, amelyek ezen a két szigeten találhatók, amelyek a nyugati tengerben vannak, amelyet úgy neveznek, hogy . . .". Mindezen főlősleges és követhetetlen "emlékeztetés" helyett folyamatos szövegben elég annyi, hogy: (ḫūlu kullī šanamīn) minhumā, ". . . kettőjük közül", s névmás jelzi a tematizáltságot (határozottságot).

A "határozottság" és a "tematizáltság" között nemcsak névleges különbség van - az utóbbi sokkal általánosabb érvényű, kevésbé kötődik a felszíni formához. Más szóval jelentéstani érvényű kategória. Előfordul például, hogy formailag határozatlannak tetsző szerkezeteket tematizáltaknak (azaz meghatározottaknak) kell tekintenünk:

- (17) wa fī riwāyatin uḥrā (T) anna Nizāran qutīla fī 'l-Qāhirati
(és - ben - egy elbeszélés - másik - az van, hogy - Nizár - megöletett - ban - Kairó)

"Egy másik elbeszélés szerint, pedig Nizárt megölték Kairóban"

A (17)-ben a "fī riwāyatin uḥrā" "egy másik elbeszélés szerint", azaz egy határozatlan szerkezet került a mondat élére, a téma helyére. Ezt általában az ún. ritmikusság elvének érvényesülésével magyarázzák, amely szerint a mondat első része nem lehet hosszabb a másodiknál. Függetlenül attól, hogy valóban létezik-e

ez a ritmikusságra való törekvés a klasszikus arabban, vagy sem, egyszerűbb módon, korábbi elemző módszereimmel összhangban is meg lehet magyarázni ezt a szórendet, a szöveg-előzmény figyelembevételével. Itt arról van szó, hogy milyen elbeszélő források léteznek Nizár sorsáról. Az egyik szerint N. -nek sikerült elmenekülnie, az, hogy van a történetnek másik verziója is, az már ismert (tematizálódott); az is magától értetődő a kontextus alapján, hogy Nizárról szól; a réma, új közlés az, hogy N. -t megölték Kairóban. Ezzel szemben, ha a szöveg arról szót volna, hogy Nizár életét egy bizonyos pontig egy bizonyos elbeszélésből ismerjük, majd "qutīla Nizār fī 'l-Qāhirati" (megöletett Nizár Kairóban) "wa hādā (T) fī riwāyatin uḥrā (R)" (és - ez - ben - egy elbeszélés - másik), "ez pedig egy másik elbeszélésben szerepel" (azaz nem abban, amelyben a korábbi történetek).

A "határozottság" a főnévi szerkezetek jellemzője, s mint ilyen, a szófajokhoz kötődik. Mivel a szófajokat csupán felszíni (és nem jelentéstani) kategóriáknak tekintem (14), a határozottság helyett bevezetett tematizáltság nem lehet igazán általános kategória, ha az is csupán egy bizonyos szófaj sajátja. A tematizáltság egyik megnyilvánulása az igékéni például a "befejezettség", amelyet így akár az igék "határozott állapotának" is nevezhetnénk.

- (18) ba' aḡa 'l-ra 'Tsu Anwaru 'l-Sādāt bi-riṣālatin ḥaṣṣatin li 'l-sayḥi Zāyidin . . . wa qad sallama 'l-risāлата li 'l-sayḥi Zāyidin waḡīrun miṣriyyun ismuḥu . . .
(elküldött - az elnök - Anvar esz-Szadát - egy levelet - magán - számá-ra - sejk - Zájid - . . . - és - (befejezettség jele: "qad") - átadta - a levelet - nek - sejk - Zájid - egy miniszter - egyiptomi - az ő neve . . .)
"Anvar esz-Szadát elnök magánlevelet küldött Zájid sejknek . . . A magánlevelet Zájid sejknek egy egyiptomi miniszter adta át, akinek a neve . . ."

A (18) második részét bevezető "qad sallama" ("átadta") befejezett igei szerkezet lesz ennek a közlési egységnek a témája, az "al-risāлата" (a levelet) és a "li 'l-sayḥi Zāyidin" ("Zájid sejknek") szerkezetekkel együtt (azaz, a közvetlen és a prepozíciós tárggyal). Mindkét főnévi szerkezet határozott, s megelőzi az alanyt (vagyis a cselekvőt, amelyet a felszínen alanyeset jelöl), amely határozatlan és a mondat tulajdonképpeni közlendője, rémája. A közlés, újság ugyanis nem abban áll, hogy "a levelet átadták Zájid sejknek", mert az előfeltevés, hogy egy elküldött levél eljut címzettjéhez (az előfeltevés pedig nem más, mint tematizáció, csak nem a szövegből nyerjük, hanem általános érvényű). (15) Az újság abban áll, hogy ki volt az, aki átadta a levelet. A (18)-ban a teljes állítmányi rész (ige és az ún. igehatározók), mint téma áll szemben a teljes alanyi résszel, mint rémával (16). Nem kötelező azonban, hogy a téma-réma határ pontosan megfeleljen a hagyományos értelemben vett alany-állítmány határnak:

- (19) waṣala waḡīru 'l-ḥāriḡiyyati 'l-miṣriyyu ilā Baḡdāda wa ḥamala riṣālatan ḥaṣṣatan li 'l-ra 'īsi al-Bakrī . . . wa sallama 'l-waḡīru 'l-miṣriyyu al-risāлата li 'l-ra 'īsi ba da zuḥri amsi
(megérkezett - miniszter - a külügyeknek a - az egyiptomi - ba - Bagdad - és - vitt - egy levelet - magán - nak - az elnök - al-Bakr - . . . - és - átadta - a miniszter - az egyiptomi - a levelet - az elnöknek - után - déli - tegnap)

"Megérkezett az egyiptomi külügyminiszter Bagdadba, egy magánlevelet vive al-Bakr elnöknek... Az egyiptomi miniszter a levelet az elnöknek tegnap délután adta át".

E példa második részében az ige, két tárgyával és az alany együtt téma, míg a réma az időhatározó: "ba^c da zuhri amsi" ("tegnap délután"). A befejezett igei szerkezet tehát mindig azzal vagy azokkal a főnévi szerkezetekkel alkot szorosabb egységet (témát), amely szintén tematizált (határozott), s nem mondhatjuk azt, hogy az alanyal, a tárggyal, valamelyik határozóval, stb.

Nemcsak főnévi vagy igei szerkezet, hanem teljes mondat is lehet "határozott" (tematizált) ebben az értelmezésben:

(20) ammā wa qad māta muḥbirī fa-uhbiruka bi'l-qissati
(-ami vmit illet - és befejezettség-jelölő ('qad')) - meghalt - informátorom - azzal kapcsolatban az van, hogy: "fa"- informálhatlak - ról - történet)

"Most, hogy informátorom már halott, elmondhatom neked a történetet". Az "ammā ... fa-"; "ami vmit illet ... azzal az van, hogy" szerkezet használati szabályát röviden úgy szokás megfogalmazni, hogy az "ammā" után állhat bármilyen határozott szerkezet. A (20)-ban azonban egy teljes - "wa", "és" szóval bevezetett - mondat áll. Hagyományos értelemben egy mondat természetesen nem lehet határozott. Szabályunkat tehát úgy kell általánosabban átfogalmazni, hogy az "ammā ... fa-" szerkezet szerepe a téma és réma hangsúlyozása (illetve a köztük lévő határé), amelyben az "ammā" után mindig tematizált szerkezetnek kell következnie, azaz témának, legyen az főnévi csoport, igei csoport vagy teljes mondat, míg a "fa-" a rémát vezeti be.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az ún. vonatkozó mellékmondatoknál is. Az "alladī" (bírnemű) és "allatī" (nőnemű) vonatkozó névmásokkal (17) ("aki, amely") bevezetett mellékmondatok helyett állhat a "wa", "és" szóval kezdődő mondat is, amennyiben a mellékmondat nem megszorító, hanem leíró jellegű, (18)

(21) wa mabda' uhu min al-baḥri' lladī lā yu^c lamu mā ḥalfahu
(és - annak a kezdete - től - a tengertől - amelyik - nem - ismeretes - mi - től rajta)
"A kezdete pedig attól a tengertől van, amelyikről nem tudni, mi van rajta túl".

A (21)-ben az "alladī" kezdetű mellékmondat resztriktív, megszorító jellegű; a "baḥri'" "egy tenger" önmagában ismeretlen (határozatlan) s csak az őt követő szövegrészből tudunk következtetni arra, hogy melyik tengerről is van szó (az "tematizálja").

(22) wa ba^c da qalīlin waṣalnā ilā madīnati Sāmarrā wa hiya taqā^c u^c alā sāti' i Diglata
(és - után - egy kis idő - megérkeztünk - va - városa - Szamarrának a - és - az - esik - ra - partja - a Tigris)
"S egy kis idő múlva megérkeztünk Szamarrába, amely a Tigris folyó partján terül el";

(22') wa ba^c da qalīlin waṣalnā ilā madīnati Sāmarrā allatī taqā^c u^c alā sāti' i Diglata.

A (22) és (22') teljesen ugyanazt jelentik, az egyetlen különbség az, hogy a (22') vonatkozó névmást ("allatī") használ, míg a (22) mellérendelt mellékmondatot, amely azonban éppúgy "határozott" (vagyis tematizált), mint ahogy az "allatī" elismerten az.

Összefoglalva: a klasszikus arab nyelvtanok szabályait tanulmányozva feltűnik, hogy sajátos a kapcsolat az alany-állítmány szerkezet, a szórend és a határozottság között, amely elsősorban az ún. nominális mondatokban feltűnik. Ez a kapcsolat azonban ellentmondásoktól terhes, s nem tudjuk megállapítani, hogy a három közül melyiket tekinthetjük alapvetőnek, meghatározó jellegűnek. Ennek oka abban rejlik, hogy a fenti kategóriák nem eléggé általános és következetesen lettek felállítva, s így nem is tükrözhetik az arab nyelv mélyebb összefüggéseit helyesen. Úgy tűnik számomra, hogy a feltett kérdésekre akkor kaphatunk helyes válaszokat, ha a nyelv közlési szerkezetére, az ismert és új információ, a téma és réma elvére támaszkodunk. A szórendi szabályok, mondatrészek és a határozottság fogalmai azonban nem teljes egészében helytelenek, csak nem eléggé általánosak és következetesek. Túlsgósan kötődnek a nyelv alaktani felszínéhez - s így nem minden esetben tudunk segítségükkel jelentéstani magyarázatokat adni, ami végülis a nyelvtan végső célja kell, hogy legyen.

Iványi Tamás

JEGYZETEK

1. A "melléknév" kifejezést itt az egyszerűség kedvéért használom, megjegyezve, hogy a klasszikus arabban a melléknév elkülönülése a többi szófajtól sem formálisan, sem tartalmi (jelentéstani) alapon nem lehetséges teljességgel.
2. Ez azt jelenti, hogy azok a határozott főnevek, amelyek után a jelző "al-" névelővel áll. Az egyeztetési szabályok azonban felszűnt, alaktani szabályok, amelyekből nem tudjuk meg, hogy mi a "határozottság" jelentése, értelme, csak azt, hogy formálisan mit kell tenni. Ezek a szabályok változnak meg aztán a legkönnyebben a nyelv története során. Számos arab nyelvjárásban (pl. egyiptomi) nem kell kitenni a határozott névelőt a jelzős főnév elé, elég a jelzőt ellátni névelővel.
3. A használt jelölések: ^x = formálisan vagy értelmileg helytelen mondat. S = alany; P = állítmány.
4. NP = főnévi szerkezet (vagy főnévi csoport) VP = igei szerkezet (igei csoport)
5. A kritériumok fontossági sorrendben állanak, tehát az alanynak mindenképp előtt alanyesetű főnévi szerkezetnek kell lennie. A másik két feltételt expliciten nem szokták említeni, de impliciten mindenki rákényszerül, hogy használja, mert az alany-állítmány elemzés szokásos logikai fogódzói (szűkebb fogalom - tágabb fogalom, egyedi - általános, stb.) sem elvileg, sem gyakorlatilag nem használhatóak, mint ahogyan azt pl. Brassai Sámuel már a múlt században kimutatta (vö. Brassai S., A mondat dualismusa, 1884; Logika, 1865).

6. A kettő közti különbség az, ami általában egy lexikai tétel (szó) és annak körülírása között lenni szokott: a lexikai szó sok olyan egyedi jelentésárnyalatot őriz, melyet egyszerű parafázisa általában nem. A "qubba^{ca}" szó ("sapka, fejedő") sajátosan kötődik egy bizonyos, az araboknál általában szokásos tárgyhoz, míg az "alā ru'ūsihim" ("ami a fejeken van") általános érvényű, bármilyen fejedőre utalhat.
7. A "hagyományos felfogás szerinti alany-állítmány fogalmakon" azt értem, amit szokás "grammatikai alany-állítmánynak" is nevezni, szemben a "logikai alany-állítmánnyal". Ez utóbbit újabban a generatív grammatika egyike használja. Az "alany" azonban itt nem más, mint a "cselekvő"; ha ilyen nincsen, mint az a nominális mondatoknál előfordul, akkor ugyanolyan tanácstalanok vagyunk a pontos meghatározást illetően, mint a grammatikai alany esetében.
8. "Szöveg" alatt nemcsak a ténylegesen elhangzott vagy leírt szöveget értem, hanem mindannak a kifejezését, amit ennek a tényleges szövegnek a közlése ill. a megértése jelent. Pl. a "Fiam megbukott az egyetemi vizsgáján" közlés lehet teljes szöveg, például egy táviratban. "Tematizálva" azonban tartalmazza a következő információkat: "X-nek (aki azonos a beszélővel) van egy (legalább egy), egy bizonyos szóban forgó fia"; "Ez a fiú egyetemre járt" "Elment vizsgáznia" és végül "Őt megbukott". Annak a számára, aki a közlés előzményeit mind ismerte (azaz, akinek ez a közlés szólt), annak csak a "megbukott" az információ. Annak azonban, aki azt sem tudta X-ről, hogy fia van, annak az egész közlés-sor új információt jelent.
9. Mondaton itt természetesen szokásos hosszúságú mondatot értek, mert ha a mondat elég hosszú, magába ölelheti a leghosszabb szöveget is, s ebben az esetben a két fogalom egybeesik.
10. Használatosak más elnevezések is: topic (=téma) és comment (=réma); pszichológiai alany és pszichológiai állítmány; vagy pl. Brassai Sámuelnél az inchoativum (téma) és a mondat tüzetes része (réma).
11. A "tematizáció" lényegében véve nem más, mint általánosabban értelmezett "nominalizáció".
12. Muḥammad al-Idrīsī: "Kitāb Rugar"^v-nak (Roger könyvének) nevezett középkori földrajzi munkájáról van szó.
13. "Érthető" alatt nem azt értem, hogy bármely tényleges helyzetben létre is jön a megértés, hanem azoknak a szabályoknak a betartását, amelyek nyelvileg biztosítják a megértést.
14. Vö. például Mártonfi Ferencnek a kínai szófajról készített dolgozatait: A kínai szófaj kérdéséhez (A szófaj mint különös); Magyar Filozófiai Szemle 15 (1971), pp. 242-257; Vannak-e szófajok a kínai nyelvben? NyK LXXV (1974), pp. 177-203.
15. Az "előfeltevés" vagy "preszuppozíció" nyelvészetileg azt jelenti, hogy a beszélő részben a közlés során korábban elhangzottakat, részben bizonyos általános ismereteket ismertnek tekint, és rájuk építi új közlendőjét. Ez teszi lehetővé a közlés során a kihagyásokat, összevonásokat, visszautalásokat.

16. A (18) érdekessége egyébként az, hogy az alany következetes általánosítása révén nyert téma ezúttal már a hagyományos értelemben vett állítmánnyal esik egybe, míg a réma az alannyal.
17. Az "alladī" és "allatī" alakilag is kötődik a határozott névelőhöz, az "al"-hoz.
18. Erre a triviálisan ismert jelenségre tudomásom szerint tudatosan először A. F. L. Beeston figyelt fel (The Arabic Language Today, 1970).

Ezek után vizsgáljuk meg Porphyriosz Eiszagogéjának bevezető sorait. Erre azért van szükség, mert ez a munka minden arab logikus számára ismert volt, hiszen ezen kezdték tanulmányaikat, (7) másodszer pedig ez volt az általuk megismert fontos és alapvető két görög munka egyike, mely címében viselte az eiszagogé szót. (A másik Galénosz Eiszagogé dialektikéje volt. Ismertek más eiszagogékat is, azoknak a címében viszont ezt a szót nem találhatjuk.) "Ουτος ονομασιών, χρυσαιρις, και εις την των παλαιων Αριστοτελει κατηγοριων διδασκαλιαν των γρωναι τι γενος και τι διαφορα τι τε ειδος και τι υδιον και τι συμπερηκης, εις τε την των ορισμων αποδοσιν και ελως εις τα περι δικιζεσεως και αποδειξεως χρησιμης οσης της τουτων θεωριως, συντομον ει παλαιδουσι ποι ουμενος πειρασομοι δια βραχεων εσπας ερ εισαγωγης τροπια τα παλαια τοις πρεσβυτεροις επελθει, των μεν βραχυτερων επι χρομενος ζητηματων, των δε πλουστερων συμμετρως στοιχομενος." (8)

Az idézett rész Boethius fordításában a következőképp hangzik:

Cum sit necessarium, Chrysaori, et ad eam quae est apud Aristotelem praedicatorum doctrinam nosse, quid genus sit et quid differentia quidque species et quid proprium et quid accidens, et ad diffinitionum adsignationem et omnino ad ea, quae in divisione vel demonstratione sunt, utili hac istarum speculatione, compendiosam tibi traditionem faciens temptabo breviter velut introductionis modo ea, quae ab antiquis dicta sunt, aggredi altioribus quidem questionibus abstinens, simpliciores vero mediocriter conjectans. (9)

Az idézett részből világosan látható, hogy Porphyriosz, szavait Chrysaorioszhoz intézve, az arisztotelészi logika néhány alapfogalmát akarja tisztázni, azt is csak egyszerűen, a mélyebb elemzésektől tartózkodva. Szerzőnk nem ragaszkodik az általa kanonizált három kérdés megválaszolásához, hiszen az elsőre a választ magától értetődőnek veszi: az arisztotelészi terminusok léteznek.

Annak ellenére, hogy e három kérdés Porphyriosznál összefoglalva szerepel, maga a műfaj, mint filozófiai értekezések kerete, már régebben, a sztoikusoknál is előfordult, elsőként Chryszipposznál (10), őket követték a sztoikus forrásokból is merítő újplatonikusok. Itt kell megjegyeznünk, hogy Galénosz ehhez a sztoikus-újplatonikus hagyományhoz kapcsolódott, amennyiben művének az Eiszagogé dialektiké címet adta, de a műfajra jellemző stílusjegyekből szinte semmit sem alkalmazott. Művének szerepe azonos az általunk tárgyalt eiszagogé szerepével: bevezetésnek szánta. Ez azonban semmiképp sem jelenti, hogy egy bevezetésben föltétlenül sztoikus hatást kellene látnunk, pusztán azért, mert kezdők számára közérthetően íródott. Maga a mű tehát nem tartozik - címe ellenére - az itt vizsgált irodalmi műfajhoz.

Az eiszagogé szó előfordul arab művek címében is, némileg elarabosított Isāgūgī alakban. Felmerül, hogy az arabok - akik tudományos téren a görögök tanítványainak bizonyultak, de a görög irodalmi hagyományokat nem követték - csak a címet vették-e át mestereiktől a vele együttjáró irodalmi formák nélkül, mint Galénosz, vagy a címet is, és az általa jelölt műfajt is.

Kiindulásképp két tényt kell megállapítanunk:

1. Az Isāgūgī szó, jóllehet több arab munka címében előfordul, sőt, az arab logikusok körében hagyományosnak is tekinthetjük, mégis a szó önmagában használva mindenkinben csakis al-Abharī (megh.1265) Isāgūgīját idézi föl.

2. C. Brockelmann szerint az al-Abharī Isāgūgīja a porphyrioszit szorította ki a használatból, s az oktatási folyamatban is átvette annak szerepét. (11)

Az arabok több görög terminust használtak nyelvükben, s e kölcsönszavak jelentésével mindig tisztában voltak, néha még a görögök hagyományozta etimológiát is ismerték. Példaként csak a fajlaszű és a falszafat (philoszóφος, philosophia) szavakra szeretnék utalni, (12) melyek esetében maguk az arabok is tudták, hogy az ő szavuk két görög szó összetételéből származik a hagyományos görög magyarázat szerint, s e szavak a "bölcesség" és a "szeretet".

Nem ez a helyzet azonban az eiszagogé szóval kapcsolatban, legalábbis ami a későbbi korokat illeti. A fordítások korában, amikor lefordították Galénosz fentebb említett értekezését, akkor az eiszagogé szót المداخل al-madhal-nak fordították, azaz a görög szó pontos arab megfelelőjével adták vissza. A görögül tudó szírek kihaltával azonban már nem tudták az arabok, hogy a két szó egymásnak megfelelője, s így az al-Abharī féle Isāgūgījhez írt kommentárjában Husāmaddīn al-Hasan al-Kāfī (†1359) az eiszagogé szót a következőképp magyarázza:

قال
ایسافوچی قول ان المنطقیین اصطلاحات یجب استظهارها للمبتدئ اذ اراد ان
یشیر لی فی من العلوم منها ایسافوچی وهو لفظ یونانی یتراد به
الکلیات الجنس و فی النوع والجنس والفظل والخاص والعرض العام
(Mondta: "eiszagogé". Mondom: a logikusoknak vannak szak kifejezéseik, melyeket meg kell ismertetni a kezdőkkel, ha neki akarnak fogni valaminek is a tudományokból. Közülük való az Isāgūgī. Ez görög szó, s az öt univerzaliát jelenti, ezek a faj, nem, különbség, sajátosság és az általános járulék.) (13)

Hasonlóképp ír, talán épp e hely ismeretében Muṣṭafā ibn Jūsuf ibn Murād al-Mustarī (†1707) is, aki al-Abharī Isāgūgīját a műhöz írt kommentárok és a nagy arab logikusok (ibn Sīnā, al-Fārābī) műveinek ismeretében magyarázza:

ایسافوچی هو لفظ یونانی یتراد به
الکلیات الجنس و فی النوع والجنس والفظل والخاص والعرض العام
Isāgūgī, görög szó, mely az öt univerzaliát jelenti, azaz a fajt, nemet, különbséget, sajátosságot s az általános járulékot.) (14)

Az idézett szövegekből világos, hogy a szó jelentésével az arabok - a görögül is tudó szírek kihaltával - nem voltak tisztában. A szó jelentését a porphyrioszi munka tartalmával azonosították. Ezek után kétséges, hogy azok, akik a szó jelentésével sincsenek tisztában, ismernék a szó irodalmi háttérét. Ezen azonban nem csodálkozhatunk, hiszen a porphyrioszi Eiszagogé, miként a többi is, a szírek közvetítésével jutottak el az arabokhoz, s a szíreknek nem volt érzékük a görög irodalomhoz. (15)

Látszólag ellentmond e megállapításunknak az a körülmény, hogy arab nyelven is született néhány olyan munka, melyek címében az Isāgūgī szó előfordul, s egyszerűs mind az eiszagogé műfaji jegyei is fölfedezhetők bennük. Ibn al-Ṭajjīb (†1043) szír származású logikus, aki sokáig a bagdadi iskola vezetője volt, (16) a filozófia tanulmányozásához írt bevezető művében, világosan görög példákat követve (17) a következőket mondja (művét Porphyriosz Eiszagogéjához írta kommentárnak); "A logika tudományának magyarázóit szokták, mielőtt Porphyriosz Bevezetés című művét megvizsgálják, magát a filozófiát meghatározni, mely művelésének eszköze a logika. ... minden kutatás tárgyát négy módon kutatják (a következő kérdések alapján) (A) Létezik-e, vagy sem; (B) Mi az? ti. genusát, lényegét illetően (C) Milyen az? ti. különbségét, formáját illetően, és (D) Miért van? ... azaz létezésének célja. ..." (18)

F. E. Peters elemzése szerint (19) ibn al-Tajjib itt elsősorban két újplatonikus Arisztotelész-komentátorral, Eliással és Dáviddal vitázik, követve egyszersmind művük sémáját. Ebből kikerülhetetlenül következik, hogy művének címében megtalálható az eiszagogé szó, mivel Porphyriosznak ezt a művét kommentálja, másrészt az eiszagogé gondolatmenetét követi közvetve, Eliáson és Dávidon keresztül. Ez világossá válik ibn al-Tajjib szavaiból is. Szerinte a "logika tudományának magyarázó" eljárása az, hogy a felsorolt kérdések szerint vizsgálják a kutatás tárgyát képező kérdést. Csakis a műfaj nem-ismeretében mehet el mellett a tény mellett, hogy ez nemcsak a logikusan "szokása", volt, hanem más tudományágak képviselői is, azaz a kérdések az eiszagogé műfaji jegyei. Ibn al-Tajjib szövegéből világosan kiténik, hogy a görög műfaj jellemző jegyei számára kutatási sémát jelentenek, azaz épp a lényegüket nem értette meg.

E következtetéseinket megerősíthetjük al-Fārābī Isāgūgījának példájával is. A munka címében a már többször említett porphyrioszi példára utal, mivel azonos témát dolgoz föl, azaz ismerteti a porphyrioszi quinque voces-t, a nemet, fajt, különbséget, tulajdonságot és a járulékot, de a munkában az eiszagogé műfaji jegyeiből semmit sem találhatunk meg, hacsak a példa követéséből kikerülhetetlenül adódó funkcionális hasonlóságot nem vesszük komolyabban mint kell: al-Fārābī műve is kezdők számára írt bevezetés Arisztotelész filozófiájához.

Al-Fārābī példáján, al-Kāfī és al-Mūstārī szavain okulva megállapíthatjuk, hogy az arabok minden valószínűség szerint nemcsak egyszerűen nem értették az eiszagogé szót úgy ahogy kellett volna, minden jelentésével, hanem egyenesen félreértették, hiszen azonosították Porphyriosz művével, azaz annak tartalmával, a quinque voces-szal. Erre még egy további bizonyítékot is fölhozhatunk.

Már a görög peripatétikus iskolán belül kialakult az arisztotelészi Organon-on belül az egyes könyvek sorrendje, s a logikát tanulmányozni kívánók e könyvek egymás után történő tanulmányozása révén szerezték meg a kívánt logikai képzést. Ez maradt a szokás a görög újplatonikus iskola tevékenységét folytató szírek körében is, bár ők csak a Kategóriai, Peri hermeneiasz és az Analytika protera című könyveket tanulmányozták, ez utóbbi is csak az I. könyv 7. fejezetéig, azaz a modális logika tárgyalásának kezdetéig. Az említett könyvek előtt bevezetőként azonban Porphyriosz Eiszagogéját tanították, így az került az Organon által tartalmazott könyvek élére. Ez maradt meg az arab hagyományban is, bár ők megtoldták a tanulmányozandó könyvek listáját az Organonba foglalt többi munkával, valamint Arisztotelész Rhétorikájával és Poétikájával. Így a következő művek feldolgozása képezte a logika tanulmányozásának gerincét:

- 1, al-Isāgūgī (Porphyriosz Eiszagogéja)
- 2, al-Maqlāt (Kategóriai)
- 3, al-Cibārat (Peri hermeneiasz)
- 4, al-Qijās (Analytika protera)
- 5, al-Burhān (Analytika deuterā)
- 6, al-Ġadal (Topika)
- 7, al-Muġālatā (Szophisztikai elenkhai)
- 8, al-Khiṭābat (Rhétorika)
- 9, al-Ši^cr (Poétika) (20)

Al-Abhārī Isāgūgīja elején a Porphyriosznál "quinque voces" név alatt összefoglalt öt fogalom meghatározását adja, majd az Al-qawl al-šarih című részben a Kategóriainak megfelelő tanokat ismerteti röviden, az Al-ġadāvā részében a kö-

vetkeztetések kiindulópontjául szolgáló mondatokat vizsgálja, miként Arisztotelész a mondatok vizsgálatát végzi el a Peri hermeneiaszban. A következő rész címe Al-qiyās, majd következik az Al-burhān, majd egy-egy mondatban elolvashatjuk, hogy mit jelent az Al-ġadal, al-šic^r és az Al-muġālatā. Ezek alapján világos, hogy al-Abhārī munkájában a fönti sémát követi, azaz a logikát, ha röviden is, teljes terjedelmében ismerteti. Ebből következik, hogy a quinque voces ismertetése a mű elején az eiszagogé megfelelője. Ez világosan kiderül al-Mūstārī kommentárjából is, aki írását a következő fejezetekre tagolja.

اعلم ان ابواب المنطق تسعة الاول الكليات الخمس والثاني القول الشارح
والثالث القضايا والرابع القياس والخامس البرهان والسادس الجدول
السابع الخطابة والثامن الشعر والتاسع المظالم

(Tudd meg, hogy a logikának kilenc fejezete van, az első az öt univerzália, második a meghatározás, harmadik a propozíció, negyedik a szillogizmus, ötödik a bizonyítás, hatodik a topika, hetedik a retorika, nyolcadik a poétika, kilencedik a szofisztika.)

Ezután kezdi az első fejezet tárgyalását a következő cím alatt: Isāgūgī. Félreértés nem lehet, az arabok számára az eiszagogé szó Porphyriosz Eiszagogéját jelentette. Ennek oka, mint már láttuk, az oktatásban játszott szerepében keresendő.

Al-Abhārī művének alapvető furcasága abban rejlik, hogy a fönti bizonyítékok alapján világosan látható módon az isāgūgī szó jelentése nála is azonos volt az öt univerzáliával, ennek ellenére a logika teljes egészét tárgyaló munkáját isāgūgī címmel látta el, azaz a neki tulajdonított jelentéstől eltérő értelemben használja. Erre az ellentmondásra legjellemzőbb az (gy előállt paradox helyzet, hogy a munka első fejezetének címe azonos a sokkal bővebb tartalmú teljes munka címével. Ez nyilvánvaló következetlenség a szó használatában.

Ezt az ellentmondást csak egy magyarázattal lehet föloldani. Csakis az képzelhető el, hogy al-Abhārī címadása egyszersmind programot jelöl: művét a porphyrioszi Eiszagogé pótlásának szánta, új Eiszagogét írt, mely hivatva van az előző helyének átvételére.

Az arab logika történetében többen is írtak kommentárt Porphyriosz munkájához, vagy tanulmányt annak mintájára az öt univerzáliáról, s művüket isāgūgī-nek nevezték a mintául szolgáló görög munka után. Mi az oka, hogy al-Abhārī szakít ezzel a szokással, s egy teljesen más tartalmú művet ír, s annak szánja a bevezető szerepet a logika oktatásban? A választ a szírek és arabok oktatási rendszerének ismeretében kapjuk meg.

A szír és arab oktatási rendszer három fokozatra épült. Az elsajátítandó tárgyat már az első fokon is teljes terjedelmében tanulmányozták, bár az anyagban nem hatoltak mélyre. A következő fokon az oktatást előlről kezdték, az ismert anyagot újra átvették, csak sokkal mélyebben, különböző apróbb részletekre is kitérve. A harmadik fokon újra a teljes anyagot tanították, de immár mindent, amit tudni kellett és lehetett róla.

E rendszerben Porphyriosz munkája nem volt alkalmas a bevezetés szerepére, mint ahogy alkalmas volt a görögök számára, amennyiben az arisztotelészi logikával akarták foglalkozni. E rendszerben Porphyriosz könyvének olvasása és kommentálása a harmadik fokozat része lehetett, tehát az első fokozat számára egy igazi logika-tankönyv hiányzott, s e szükséglet kielégítésére írta al-Abhārī Isāgūgī

című művét. A mű tehát szükséglet hatására jött létre, azt kielégítette, s így lehetséges, hogy a régi bevett, de a főntebbi követelményeknek nem megfelelő porphyrioszi munkát kiszorította a használatból. Ez viszont egyszersmind azt is jelenti, hogy al-Abhari művében a régi eiszagogé műfajából, melyet a sztoikusok és újplatonikusok műveltek, semmi sem maradt meg, csak a funkciója: bevezetőül szolgált. Ily módon állt elő a logika oktatásában az a helyzet, hogy egy görög irodalmi műfaj elnevezése a háromlépcsős keleti oktatási rendszer legalsó lépcsőfokát jelölte.

Az al-Abhari féle Bevezetés két fejezete - a meghatározásról és propozícióról szóló - azonban nem a két megfelelő arisztotelészi könyv gondolatmenetét követi, hanem Galénosz Eiszagogé Dialektikéjét, mely peripatétikus munka. Az idevágó művek ismeretében megállapíthatjuk, hogy Galénosz Eiszagogéjének, mint mintának, fontosabb szerepe volt az arab munka létrejöttében, mint Porphyrioszénak. Itt csak a legkirívóbb tényeket szeretném említeni. Az Al-qawl al-šāriḥ című részben, mely a Kategóriainak felel meg, al-Abhari két egyenlően fontos eljárást tárgyal, a definiót és a hypographét. Ez utóbbit Arisztotelész - Galénosztól eltérően - nem ismeri. Az Al-qaḍāyā-ban pedig al-Abhari párhuzamosan tárgyalja a "kategórikus" és "hypothetikus" propozíciókat, miként Galénosz, holott az utóbbiakat Arisztotelész sem a megfelelő Peri Herméneiaszban, sem másutt nem tárgyalja.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az isāgūgī szó az araboknál irodalmi szerepet nem játszott, csakis a filozófiai oktatásban volt ismeretes. Az arabok által a belső fejlődés során kitermelt isāgūgī egyaránt tartalmaz újplatonikus, peripatétikus elemeket, de döntő szerepe létrejöttében a belső arab viszonyoknak, hagyományoknak volt. E három elem utólagos szétválasztása szinte lehetetlen, mert egységes egésznek alkotnak.

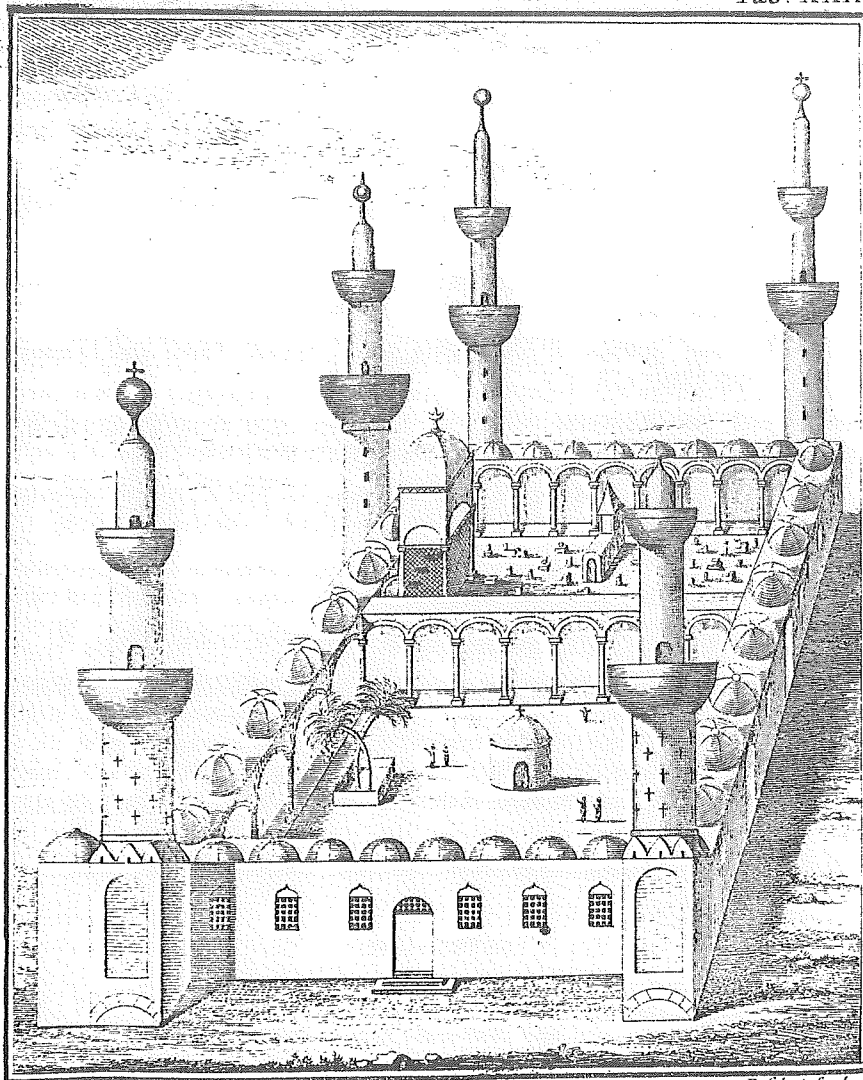
Az itt leírt folyamat alapvetően különbözik az eiszagogé műfajának történetétől Nyugaton. Ott a műfaj 'Institutio' címen egész az újkorig továbbélt, s Horatius Epistula ad Pisonem c. műve révén a költészetbe is benyomult.

Maróth Miklós

JEGYZETEK

1. E. Norden, Die Composition und Literaturgattung der horazischen Epistula ad Pisonem: Hermes XL (1905), 508-528. lap
2. H. Rabe, Aus Rhetoren Handschriften 10 Einleitungen: Rh.Mus. LXIV (1907), 539-578. lap.
3. Norden, i. m., 516. lap.
4. Norden, i. m., 519. lap.
5. Porphyriosz, Schol. a Hermeniaszhoz. Paris 3032. 137 r. Idézi H. Rabe, i. m., 561. lap.
6. Norden, i. m., 508. lap és a következők.

7. N. Rescher, The Development of Arabic Logic (Pittsburgh 1964.), 18. lap.
8. Porphyriosz, Eiszagogé. Commentaria in Aristotelem Graeca. Vol. IV/1. Berolini 1887. I. lap. ed. A. Busse.
9. Porphyrii Introductio in Aristotelis Categorias a Boethio Translata. CAG IV/1. 25. lap.
10. Norden, i. m., 521-522. lap.
11. C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur (Leiden 1973), 609. lap.
12. Al-Khwārizmī, Mafāṭīḥ al-^Culūm. (ed. Van Vloten. Lugduni-Batavorum 1895), 131. lap.
13. Ḥusāmaddīn Hasnan al-Kāfī: Qāla aḡūlu. MTAK Keleti Gyűjtemény, arab kéziratok oktáv 112. 2 r.
14. Muṣṭafā ibn Jūsuf ibn Muṣṭafā al-Muṣṭafī: Šarḥ al-risāla al-atīriyya fi al-⁻mantig. Pozsony, Egyetemi Könyvtár arab kéziratok TE 15. 25. v.
15. A szírek szinte valamennyi tudományát, melyet a görögök műveltek, továbbfejlesztettek, de néhány korai dialógustól eltekintve, görög irodalmi mintákat nem követtek.
16. N. Rescher, i. m., 155-157. lap.
17. E. E. Peters, Aristotle and the Arabs (New York-London 1968), 82. lap.
18. D. M. Dunlop, The Existence and Definition of Philosophy: Iraq XIII (1951), 76-94 lap.
19. Peters, i. h.
20. N. Rescher, i. m., 18. lap.

Die grosse Mosqué zu Medina.

Dejeht Sculp.

C.Niebuhr, Beschreibung von Arabien, Kopenhagen 1772

A MU'ĀĪĀT ("TESTVÉRIESÍTÉS") INTÉZMÉNYÉHEZ:
A TÖRZSISÉG ÉS AZ UMMA KÖZÖTT

Az utóbbi néhány évtizedben - nem utolsósorban a szociológia hatására - az arab társadalomtörténeti kutatásokban főleg a jogrendszer, ill. az intézmények alapjainak a vizsgálata során bizonyos figyelem tapasztalható a muszlim közösség (umma) kialakulása, jellege, ill. a közösség jellege és a kialakuló intézmények és jogrendszer kapcsolata iránt. Ám éppen ezek, az első, tapogatózó kísérletek mutatják, hogy a Muḥammad-i umma már-nem-törzsi, de még-nem-államiság jellegének alapos filológiai-történelemfilozófiai tanulmányozása még igen kezdetleges stádiumban van. (1) A muḥammadi ummára vonatkozó kutatások középpontjában általában még mindig a "Medinai alkotmány" gyakran igen formalista elemzése áll, (2) s kevésbé vetődik fel a muḥammadi umma sajátos Ianus-arcúságának történeti folyamatként való elemzése, amelyet úgy is megfogalmazhatnánk: milyen kísérleteket tett Muḥammad a tulajdonviszonyok, a szervezeti formák és a tudatformák megváltoztatására már nem a törzsiségen belül, de - és ez igen döntő - a törzsiség alapján egyfajta lokális közösség létrehozása felé, ill. a lokális közösség szervező elve, intézménye, az állam felé. Ennek a folyamatnak számos szerves és koherens eleme (így pl. a Medinai alkotmány, mint a szervezeti forma egy, vagy több szakaszi fázisa - hangsúlyozva egyéb kísérletek fontosságát; az "Ábrahám-vallás", mint a kialakulóban lévő új közösség elkülönítő-összetartó vallási-ideológiai világlátása; az elfoglalt oázisok - a Banū'n-Naḏīr és a Banū Quraiza földjei, Ḥaibar, Wādī al-Qurā, Fadak, Taimā', Tabūk, Dūmat al-Ġandal - új típusú tulajdonviszonyainak a kialakítása) az eddigi kutatásokban mint disiecta membra szerepelnek. Ilyen szerves elem a mu'āḫāh intézménye is, amelynek sajátos kettősége (vagyis az, hogy Muḥammad még törzsi alapon próbálja meghaladni a törzsiséget) mindeddig nem vetődött fel, s különösen az nem, hogy milyen kapcsolat van, ill. feltételezhető-e kísérlet jellege, kimenetele és a Medinai alkotmány umma felfogása között, aminek kapcsán különös élességgel kellene megfogalmazni a kísérletben kifejeződni akaró újat, s azt, hogy miért kellett ennek az újnak időlegesen vagy véglegesen vereséget szenvednie. (Ennek során egyelőre teljesen hipotetikusan az a kérdés is felvethető, hogy a Medinai alkotmány lokális közössége nem tartalmaz-e több törzsiség-elemet, mint - legalábbis lehetőségében - a mu'āḫāh kísérlete, amely a természettől adott, elsődleges vérségi közösséget már nem természettől adott, vallásilag előfeltételezett, de még mindig természetes közösséggé akarta átváltoztatni.)

A mu'āḫāh intézményének a vizsgálata az eddigi kutatás során mindössze egy tanulmánynak volt speciális tárgya. (3) Az eddigi legjellemzőbb állásfoglalásokat a következőképpen foglalhatnánk össze: a) sokan Muḥammad pályafutásának, a korai iszlám fejlődésének, vagy a Qur'ān kialakulásának és értelmezésének a

vizsgálata során vagy mellékesen, vagy egyáltalában nem említik (4); b.) többen kijelentik, hogy a mu'āhāh intézményének értelme, funkciója nem világos a számukra, s egyesek a hagyomány torzítására hivatkoznak (5), s van, aki - a muszlim hagyomány hiperkritikus értelmezésének megfelelően - koholt hagyománynak tartja (6); a mu'āhāh konkrét funkciójának az értelmezői között: c.) van, aki a védelmi szempontot hangsúlyozza (7); d.) van, aki szerint a mu'āhāh célja a muszlimok közötti nyugalom és egyetértés biztosítása, továbbá a muhāğirūn és az ansār közötti vetélkedés megakadályozása lett volna (8); 3.) végül van, aki szerint a "testvériesítés" pusztán stratégiai célt szolgált volna, konkrétan a muszlimok különböző harci egységeinek az összehangolását, nagyobb kohézióját az ellenség támadása idején. (9) Lényeges az is, hogy az előbbi álláspontok a mu'āhāh-t nem hozták kapcsolatba az ummával, ugyanakkor többen elfogadják a muszlim álláspontot, s ennek megfelelően az iszlámelőtti törzsi társadalom vérségi alapú szervezetének alárendelt, azt kiegészítő hilf intézmények folytatását, ill. pusztán módosítását látják benne. (10) Ennek az álláspontnak sajátos változatát képviseli I. Lichtenstädter, aki ugyan pusztán általánosságként jelzi, hogy a mu'āhāh intézménye a vérségi csoport helyett új típusú szervezeti formát képviselne, ugyanakkor átveszi és értelmezi alapjává teszi azt az elgondolást, amely a mu'āhāh-t a ğiwār és főleg a hilf egyszerű alkalmazásának tartja, s a muszlim "testvéreket" is végül mint a hilf által vérségi alapon szervezett vértestvéreknek értelmezi. (11) Így akarva-akaratlanul a valóságos, vagy vélt ellentmondást (vérségi szervezet meghaladása a vérségi szervezet eszközeivel) nem tudja megoldani sem konkrétan (történelmileg-filológiaiilag), sem elméletileg (a mu'āhāh ellentmondásos viszonya egyfelől a törzsiséghez, másfelől az ummahoz). Történelmileg-filológiaiilag ennek az értelmezésnek a kudarcát talán legkézzelfoghatóbban a néhány késői forrás (Halabī, Diğārbakrī, Ibn Ĥağar, Ibn al-Ağr) által említett ún. mekkai mu'āhāh - végső soron állásfoglalás nélküli - hangsúlyozása (12), másrészt elméletileg - az előbbivel és a hilf-értelmezéssel szoros összefüggésben - a mu'āhāh-nak olyan felfogása tükrözi, amely a kísérletet továbbra is a törzsiségen belül értelmezi. (13)

A mu'āhāh intézményének a kezdetét a korai források a hiğra utáni első időkre teszik, (14) végét pedig egyértelműen a badri csatával, ill., az utána hozott 33/6 verssel jelölik meg. (15) Ez a periódus döntő fontosságú átmeneti időszak: Muğammad Mekka elhagyásával nem csak a Quraişot hagyta el, hanem kényszerült szembenézni a törzsiség meghaladásának, elvetésének a problémájával - jellemző, hogy Medinában már soha nem tesz kísérletet arra, hogy a muszlimokat törzsilag szervezze meg, de arra sem, hogy akár ideiglenes jelleggel is, a muszlimokat valamely nemzetség vagy több nemzetség hilf-jébe, vagy ğiwarjába helyezze, ami továbbra is a törzsiség elfogadását jelentette volna. (16) Mikor tehát egyrészt Muğammad már nem akarja törzsilag megszervezni a muszlimok közösségét, ugyanakkor másrészt még nem tud új közösségi formát létrehozni, amelynek bázisa immár nem a vérségi szervezet, hanem a területi elv lesz. Az újnak a felismerése, a megvalósítás feltételeinek a megteremtése, s a következőknek levonása különböző (gazdasági-politikai-szervezeti-vallási) téren hosszabb folyamat terméke lehetett, s a különböző oldalak viszonylagos koherenciájának jámbor óhaja is az állandó harc feltétele és következménye lehetett. Ennek a folyamatnak a források és a szakirodalom által felismert és kellőképpen hangsúlyozott első látványos és explicit formában megragadható eredményei szervezeti téren

a Medinai alkotmány umma-kísérlete, ill. vallási-ideológiai téren az Ábrahám vallás (millat İbrāhīm) kidolgozása (17) voltak. Hozzátehetnénk még, hogy talán hasonló fontosságú volt a rendszeres portyák megindulása, amely az előbbieket gazdasági-politikai korrelátuma volt, s amelyből egyenesen következett a ğihad és a hódítás fogalma. (18) Kevésbé látványos és sokkal kevésbé explicit, de történetileg és elméletileg majdnem olyan tanulságos a mu'āhāh kísérlete, amelynek a helyét tehát a muszlim gyülekezet muszlim közösséggé való fejlődésének útján gazdasági-szervezeti-vallási vonatkozásban a hiğrában valóságosan és szimbólikusan manifesztálódott törzsiségből való kilépés és a saját vallási-ideológiai alapokkal (Ábrahám vallás) bíró minőségileg új típusú szervezeti forma, a Medina alkotmányban első ízben körvonalazott területileg szervezett umma között kell kijelölnünk. A mu'āhāh korrelatívumainak, ill. talán inkább egyidejű jelenségeinek a következőket tarthatjuk: politikai vonatkozásban valami sajátos vákuum, amelyet inkább csak negatívumokkal lehetne jellemezni, tehát azzal, hogy mi nem, így pl. a Mekkában maradt muszlimok heves ostromozása és a tőlük való elhatárolás; (19) vallási téren az ahl al-kitāb-bal való együttműködés lehetősége (20), gazdasági vonatkozásban a medinai muszlimoktól, az ansār-tól való teljes függőség és kiszolgáltatottság. (21) Ebben a keretben kell elhelyeznünk a mu'āhāh kísérletét, amelynek már-nem-törzsi de még-nem-umma jellege világosan kirajzolódik a konkrét történelmi helyzetből, de többé-kevésbé megnyugtatóan a források szűkszavú közléseiből is ki-hámazható. A mu'āhāh intézményének bevezetése és rövid ideig tartó funkcionálása a fenti körülmények között próbál valami modus vivendi lenni a muszlim közösség számára. Bizonyos vonatkozásainak túlságos elvontsága, más vonatkozásainak nagyon is az egyszerire redukált konkrétsága az adott helyzetet tükrözi. Konkrét napi feladatokat kellett megoldani: elsősorban a muszlim közösség - köztük is elsősorban a szervezeti-gazdasági közegükből kiszakadt muhāğirūn - fennmaradását, ugyanakkor megőrzni az iszlám - egyenlőre elvont - önállóságát, mégpedig időlegesen a törzsiségből való kiszakadást véve alapul, mint választott adottságot, s inkább csak negatívumokban anticipálni a keresett új felé való nyitottságot - valami elvont vallásosság nevében. Így a mu'āhāh intézményének van egy világosan megragadható oldala: a törzsiségtől való elhatárolódás, az, hogy a különböző elemekből összetevődött muszlim közösséget Muğammad nem kívánja törzsi módon megszervezni; ennek az állásfoglalásnak a feltétele (s ez a másik oldal) azonban olyan valami volt, ami még csak pusztán elvontságában létezett (a társadalmilag-területileg-államilag még meg nem szervezett muszlim közösség), s amit hosszabb-rövidebb kísérletezés után lehetett létrehozni, tehát mind inkább konkretizálódó előfeltétel volt az, ami egyúttal eredmény lett. (Ennek a "kísérletezésnek" az egyik szakaszát képezi a Medinai alkotmány is, amelyben ugyan már a politikai célra szerveződött területelvűség uralkodik, de az umma még heterogén elemekből áll, amelyeknek egy része nem vetkőzte le törzsiségét, amelyeket Muğammad egyelőre elfogadott, de hangsúlyozottan alárendelt az előbbi elvnek. (22) E két oldal (a törzsiség elvetése és az umma elvont anticipálása) között találjuk a mu'āhāh-nak az utóbbi oldal érdekében hozott konkrét gazdasági-politikai-védelmi funkciót.

A két oldal elválaszthatatlan egységét fejezi ki pregnánsan a mu'āhāh talán legfontosabb dokumentuma a Sūrat al-anfāl 72. verse, amely megszünteti a vérségi kötelékek uralmát, s ennek a fordulathoz az ad különös élességet és radikalitást, hogy a Mekkában maradt muszlimoktól is elhatárolta magát (wa-'llağāna ūmanū wa-lam yuhāğirū mā la-kum min walāyatī min ša'iⁱⁿ)(23), s azokat tartja egymás

auliyā'-jének, akik nem csak mu' min-ok voltak, de elvégezték a hiğrāt és javaikkal és magukkal küzdöttek Allāh útján (a muhāğirūn), másrészt akik az előbbieknél menedéket adtak és támogatták őket (az ansār) (inna' lladīna āmanū wa- hāğarū wa- ġahadū bi- amwālī- him wa- anfusi- him fī sabīl Allāhi wa- ' lladīna āwaū wa- nasarū ulā' ika .ba' du- hum auliyā' u ba' ġin). (24) Az új közösségszervező elv tehát hangsúlyozottan valami vallási-politikai elv, amelyet Muḥammad csupán általánosságban tud megfogalmazni, hiszen a még nem konkretizálódott újnak a kezdet kezdetén van, s az általánosan megfogalmazott elvnek (valami új típusú területi közösség) még számos megvalósulási lehetősége van, vagy lehet. Ezért csak a káfir-óktól és az otthon maradt, tehát a harcot nem vállaló s a törzsiségen belül maradó muszlimoktól való elhatárolás lehet egyértelmű és explicit. Ugyanez az explicit fogalmazás jellemzi a Badr után keletkezett 33/6 verset is, amely már a Medinai alkotmány szellemében fogant, s amelyben a konkrét erőviszonyoknak megfelelően a területileg megszervezett umma érdekében alárendelten ugyan, de mégis kompromisszumként visszaállítja a vérségi alapon történő öröklést (ulū' l- arḥām ba' du- hum aulā' bi- ba' ġin fī kitāb Allāh min al- mu' minīn wa' l- muhāğirīn). (25) Az új típusú szervezeti forma elvont általános jellegére utalnak a Qur' ān által megadott, különösséget még nem nyert közvetítések (imān [az iszlámban való] hit, hiğra [a törzsi közösség] elhagyása, nuşra segítség), amelyek mint a továbbfejlődés szükséges mozzanatai, előfeltételei fontosak, és szükséges de nem elégséges feltételei a mu' āḥāh vagy muwālāh intézményének, mint új szervezeti forma-kezdményezésnek (egyrészt ugyanis túlságos kizárólagosak és nagyon is zárt, kis közösség létrehozására elegendők, másrészt túlságosan egyoldalúak, okmeghatározottak és nincs meg bennük a céltételezés mozzanata). Ezt a már-nem-törzsiség, de még-nem-területiség közötti átmenetet, vagy konkrétan a már nem természetadta közösségiséget, de még nem területileg, hanem tisztán vallásilag szervezethez fejezik ki a források óvatos, habozó megfogalmazásai: Ibn Ishaq kifejezése szerint: ta' ābaū fī' llah (26) (testvérek lettek Allahban); al- Baidawī egyik terminusa: al- muwālāh fī' d- dīn (27) (a szövetség a hitben), vagy a több forrás sajátos kifejezése, amelyben az értelmező appozíció is az elvontságban mozog: ... āḥā (i. e. Muḥammad) baina' l- muhāğirīn wa' l- ansār, āḥā baina- hum 'alā' l- hağğ wa' l- mu' āsāh (28) (testvéri kötést tett a muhāğirūn és az ansār között, testvéri kötést tett közöttük a méltányosság és az egymást segítés szerint).

Ennek az új lehetőség-formának pusztán néhány konkrét-gyakorlati mozzanatát jelentik azok a gazdasági-védelmi stb. funkciók, amelyek sürgető napi feladatokat voltak hivatva megoldani, de amelyek a mu' āḥāh, vagy muwālāh fī' d- dīn nyitott elvontságát szükségképpen nem meríthették ki. Ezt azért fontos ismételt hangsúlyozni, mert nem az ansār és a muhāğirūn "testvérek" kölcsönös örökösödése, ill. kölcsönös védelme, stb. szempontjából kell e sajátos átmeneti közösségi szervezetet megítélni, hanem fordítva, a mu' āḥāh szempontjából az utóbbiakat, amit az nehezített meg, hogy néhány konkrét eszközt, mozzanatot kellett volna elhelyezni az egészében nem konkrét általánosan belül. E konkrét mozzanatok terjedelmét is ki lehet azonban tárgyítani az eddigi kutatás felfogásához képest, s ezáltal némileg jobban konkretizálni lehet a mu' āḥāh általánosságát. Hogy eredetileg a mu' āḥāh egyáltalában nem redukálódott a kölcsönös öröklésre, hanem valami sokkal átfogóbb vagyonszövetség elképzelése merülhetett fel benne, azt meggyőzően tanúsítja. al- Buḥārī két hagyománya az első - általánosabb érvényű - szerint az ansār (testvérek) felajánlották volna pálmáikat felosztását, amit Muḥammad

nem fogadott el, csupán a szükségletnek megfelelő terményrészesedést kért (29). Ugyanez a tendencia derül ki al- Buḥārī több változatban elmondott konkrét hagyományából, amely szerint 'Abd- ar- Raḥmān b. 'Abd- nak medinai "testvérei", a legmódosabb ansār, Sa' d b. ar- Rabi' felajánlja vagyona felét és két felesége közül az egyiket. (30)

Mindezek után összefoglalólag elmondhatjuk: úgy véljük, nem túlzunk, ha a mu' āḥāh kísérletében az umma kialakulási folyamatának egyik fontos korai mozzanatát látjuk, mégpedig a már-nem-törzsiség és a még-nem-umma közötti átmenetiség mozzanatát, amelyben Muḥammad a törzsiség meghaladása után kísérletet tesz - egyelőre szükségszerűen elvontan - egy új típusú szervezeti forma irányában, amelyet úgy definiálhatnánk, hogy még nem területileg, hanem vallásilag szervezett, de már nem természetadta, másodlagos közösség. Ez a kísérlet szükségszerű átmeneti fázis volt az umma létrehozásában: egyrészt megmutatta a törzsiség meghaladásának a korlátait (ennek tanulságai csapódtak le a Medinai alkotmányban), másrészt megkezdte az utat a területelvűség felé a muhāğirūn és az ansār már implicite területmeghatározta egyesítési kísérletével.

Simon Róbert

JEGYZETEK

1. J. Wellhausen úttörő és sok vonatkozásban ma is példamutató kutatásai után (l. különösen: Skizzen und Vorarbeiten, 4. Heft, Berlin 1889) után l. L. Massignon, L'Umma et ses synonymes; notion de "communauté sociale" en Islam: REI (1941-1946), pp. 151-157 (Opera minora, t. I. 1969, pp. 97-103) fontos történeti-filológiai megjegyzéseit az umma meghatározásához. A további kutatás számára felvethető, hogy Massignon szinonímát, vagy egyenrangúságon alapuló lényegi különbséget látott is, ahol valószínűleg az umma egy-egy oldaláról, ill. történeti funkciójáról lehet szó (mint a milla, vagy a ğamā'a esetében). A kérdések elméleti-szociológiai megfogalmazásához lényegesek J. H. Kramer tanulmányai: La sociologie de l' Islam (eredeti megjelenés: 1951; l. : Analecta Orientalia, II. (1956), pp. 184-193); L'état musulman (eredeti megjelenés: 1951; l. : op. cit. pp. 194-201); L' Islam et la démocratie (eredeti megjelenés: 1948; l. : op. cit., pp. 163-183). L. továbbá: Ilse Lichtenstädter, From particularism to unity: race, nationality and minorities in the early Islamic empire: Islamic Culture XXIII (1949), pp. 251-280; W. Montgomery Watt, Muhammad at Medina (Oxford. 1956) megjegyzéseit (különösen: pp. 238-144; 264-267) és ua., Islam and the integration of society (London, 1961); C. A. O. v. Nieuwehuijze, The Umma - an analytic approach: Studia Islamica, 10 (1959), pp. 5-22; G. E. von Grunebaum, The nature of Arab unity before Islam: Arabica, 10 (1963), pp. 5-23 cikkét, amelyben Fr. Meinecke, Weltbürgertum und Nationalstaat (München und Berlin. 1822) történelmietlen archétipusait próbálja az arab fejlődésre alkalmazni.
2. L. legújabban R. B. Serjeant néhány új, de kidolgozatlan és nem kielégítően bizonyított szempontot felvető cikkét, amelyben formális kritériumok alapján nyolc részt különít el a Medinai alkotmányban: The "Constitution of Medina: The Islamic Quarterly VIII, Number 1-2 (1964), pp. 3-16.

3. I. Lichtenstädter, Fraternization (Mu'ākhāt) in early Islamic society: Islamic Culture XVI (1942), pp. 47-52.
4. A jelenség nehezen értelmezhetősége miatt jellemző már a források egy részének a hallgatása:
pl. al-Ya'qūbī hallgatását, akinél proalida tendenciózusságát tekintve meglepő 'Alī és Muḥammad más forrásban szereplő mu'āhāh-jának nem említése (a muhāğirūn hiğra utáni segítségét az ansār részéről csupán általánosságban jelzi: wa-qadima'l-muhāğirūna fa-nazalū manāzila'l-an-sar fa-wāsū-hum bi'd-diyār wa'l-amwāl. L. Ta'rīḥ al-Ya'qūbī, 1358/1939, an-Nağaf, vol. II. p. 31); különösen fontos, hogy Tabarī nem említi az eseményt; a kutatók közül pl. Nöldelke sem említi a Sūrat al-anfāl v. 76-hoz (l. Nöldelke-Schwally, Geschichte des Qorans, Zweite Auflage, Erster Teil, Leipzig 1909, p. 189, sőt a v. 75, mint āya nāsiḥa kétségbevonásával, ill. interpretálásával kifejeződik a jelenség félreismerése. Jellemző, hogy a Sūrat al-aḥzāb v. 6. tárgyalásánál - I/p. 207 - nem is érinti a kérdést. Ugyancsak mellékesen érinti a kérdést, és a mu'āhāh-val való kapcsolat lehetőségére nem utal R. Paret, Der Koran. Kommentar und Konkordanz (Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1971), p. 192k /ad 8/72, 75/, p. 398 /ad 43/6/.
5. L. pl. L. Caetani, Annali dell'Islam, vol. I. (Milano 1905), p. 409. N. 2. (950); Fr. Buhl, Das Leben Muhammeds, deutsch von H. H. Schaeder (Heidelberg 1961), p. 208k.
6. H. Lammens, Le triumvirat Abou Bakr, 'Omar et Abou 'Obaida: Mélanges de la Faculté orientale de Beyrouth IV (1910), p. 133. N. 2.
7. L. Fr. Buhl, op. cit., p. 208; 1. még: EI, s. v. Muḥammad (Fr. Buhl), vol. III, p. 700.
8. L. I. Caetani, op. cit., p. 408. Ugyanakkor p. 409. N. 2.-ben megjegyzi, hogy a mu'āhāh talán Muḥammad politikai kísérleteinek értelmezhető, amelynek nem volt meg a tőle várt eredménye. Az utóbbi megállapítást - a kísérlet jelentőségének, ill. jellegének közelebbi megjelölése nélkül - E. Sachau is megkockáztatja: Ibn Sa'd, Kitāb at-ṭabaqāt al-kabīr, ed. E. Sachau, Bd. III (Leiden 1904), Einleitung, p. XXXIV.
9. L. W. Montgomery Watt, Muhammad at Medina (Oxford 1956), p. 248k. Watt nem köti össze a mu'āhāh-t az umma-val és az előbbi hangsúlyozottan az iszlám előtti hifl folytatásának tartja. Sajátos értelmezését Wāqidī két helyére alapozza, s ennek alapján, ill. ennek kiterjesztése érdekében vonja kétségbe a források egyértelmű közlését az "eltörlés" időpontjára is, holott ismeretes több más típusú példa is a muwālāh ill. mu'āhāh megtartására, ill. folytonosságára az öröklés Badr utáni eltörlése után is. Továbbá Badr előtt még érthető lenne, hogy a mu'āhāh funkciói között fontos helyet foglaljon el az esetleges stratégiai funkció; 627/8-ban, ill. 628/9-ben ennek a szükségessége egyáltalában nem meggyőző, s különösen az nem, hogy miért kellett volna e célból az iszlám előtti hifl eszközhöz nyúlni - ahogyan Watt is leegyszerűsíti, ill. félreérti a mu'āhāh-ot.

10. A hifl-hez l. EI, New Edition, v. III (1971), s. v. hifl (E. Tyan), p. 388-389, továbbá: Aḥmad Muḥammad al-Ḥūfī, al-Hayat al-'arabiya min aš-šif'r al-ğāhili (al-Qāhira, 1962), pp. 285-293. A régi szakirodalomból még mindig alapvető I. Goldziher, Muhammedanische Studien, I. Teil (Halle, 1888), pp. 63-69. Goldziher kitűnő történeti-filológiai elemzéséből világosan kirajzolódik a hifl történeti funkciója:
a.) a hifl vagy tahāluf a vérségi kötelékek által összetartott elsődleges (törzsi) közösség inherens attribútuma, amely - különböző funkciói között az első helyen - a különböző nagyságú csoportok először fiktív, majd valóságos vérségi kapcsolatokon nyugvó egyesülésének, létrejöttének alapvető eszköze volt. Goldzihernek valószínűleg igaza van, amikor - a hifl törzsi társadalomban betöltött szerepét egyáltalában nem elítélve - megállapítja, hogy valószínűleg a tahālufot lehet az arab törzsképződés eredeti formájának tekinteni (p. 64). Goldziher - muruw-wa-dīn teóriájának megfelelően - a hiflet természetesen és jogosan utalja a muruw-wa-hoz; mégpedig a muruw-wa értékrendszerén belül is mint annak leg-többrebecsült értékét (p. 73. N. 7.);
b.) a hifl, mint a törzsi társadalom partikularizmusának alapvetően fontos eszköze-formája-szimbóluma lényegénél fogva idegen a nem vérségi köteléken nyugvó másodlagos (muszlim) közösség egysége számára (p. 69). Ezt fejezi ki lapidárisan a Muḥammadnak tulajdonított hadīḥ: lā hifl fī l-islām, amelynek - kompromisszumos átmenetet szolgáltató - valóságos, vagy fiktív kiegészítése (lā hifl fī l-islām walākin tamassakū bi-hifl al-ğāhiliya) csak még inkább az iszlámot megelőző törzsiségbe utalja a hifl intézményét. Az E. Tyan, loc. cit. által felsorolt hifl-típusok, ill. a hifl különböző funkciói világosan elárulják, hogy a törzsiségen belüli, a törzsiséget szolgáló intézményről van szó. A hifl-walā' forma, amennyiben az iszlámon belül, különösen az Omajjáda-periódusban fennmarad, éppúgy alárendelődik a területileg megszervezett államnak, mint ahogyan a törzsiség egyes megőrzött-megmaradt elemei alárendelődnek a nem-vérségi alapokon megszervezett umma-nak. Ismeretes, hogy a muszlim hagyomány a mu'āhāh-ot a hifl egy különleges esetének tartja (l. EI, Bd. III. p. 584, s. v. Mirath (S. Schacht). A mai arab kutatásban is ez az álláspont tükröződik, l. pl. Aḥmad Ibrāhīm aš-Šarīf, ad-Dawla al-islāmīya al-ūlā (al-Qāhira, 1965), p. 68k (wa'l-mu'āhāt tasmīya islāmīya li'n-nizām al-'arabī al-qadīm wa-huwa nizām al-hifl).
11. L. I. Lichtenstädter, Fraternization, p. 47; From particularism, p. 258.
12. L. Fraternization, pp. 49-51. Ennek a mekkai mu'āhāt-nak az előtérbe állítása lenne Lichtenstädter cikkének egyetlen novuma. A mekkai mu'āhāh azonban a mekkai periódus nemzetség-meghatározta viszonyaiba történelmileg elhelyezhetetlen (erre természetesen sem a későbbi források, sem Lichtenstädter nem is tesznek kísérletet), ugyanis az iszlám kialakulásának mekkai periódusában ennek az új típusú intézménynek semmi valóságos kerete, ill. funkciója nem lett volna. E periódusban valóban egy-egy nemzetség (ašīra), ill. a nemzetségen belüli különböző egységek (fašīla, rahf) és egy kívülálló hiflje, ill. ğiwār-ja jelenthette az egyedüli védelmi, stb. célú kapcsolatot. Erre viszont éppen azok nagyrészének nem volt szükségük, aki-

ket a késői források emlegetnek, mint a mekkai mu'āhāh "testvéreit". A Sīra adatai alapján egy jelentős kivételtől tudunk, nevezetesen Abū Bakr-ról, aki a viszonylag gyenge Banū Taim-hoz tartozott, viszont nem a Banū 'Adī-hoz tartozó 'Umar šiwār-ját kérte - aki a késői források szerint Abū Bakr feltételezett mekkai "testvére", hanem a Banū'l-Ḥārīt b. 'Abd Manāt b. Kināna-hoz tartozó Ibn ad-Duġunna šiwār-ját. L. as-Sīra an-nawabiya li-Ibn-Hišām, (al-Qāhira 1955), v. I., pp. 372-374. (I. az üldözések jellegéhez és a nemzetségek védelmének szerepéhez: W. Montgomery Watt, Muhammad at Mecca (Oxford 1953), pp. 117-119). A nyilvánvalóan fiktív párok eseténél (pl. a contradictio in adiecto-t jelentő, egy nemzetségbe tartozó Muhammad-'Alī, vagy Hamza-Zaid b. Ḥārīta pároknál, stb.) is egyszerűbben cáfolható az olyan "párok" feltételezése, mint pl. a hangsúlyozottan szegény és hatalom nélküli Banū'l-Muṭṭalib-hoz tartozó 'Ubaida b. al-Ḥārīt (I. hozzá: W. Montgomery Watt, op. cit., p. 88k) és Bilāl párosa. Bilāl, aki először a Banū Ğumah egy tagjának a rabszolgája (muwallad) volt, áttérése után a mekkai periódusban (még az abesszin kivándorlás előtt) Abū Bakr maulā-ja lett (I. Ibn Hišām, v. I., p. 317k), a (medinai) mu'āhāh során Abū Ruwāiḥa Abd Allah b. 'Abd ar-Raḥmān al-Ḥaṭ'amī "testvére" lett (I. Ibn Hišām, v. I., p. 506k). A mekkai mu'āhāh nem-létét az elméleti-történeti megfontolások mellett főleg az argumentum ex silentio bizonyítja, vagyis a korai források (maga a Qur'ān, továbbá Ibn Ishaq, Ibn Hišām, al-Wāqidī, Ibn Sa'd, al-Balāduri) hallgatása - és itt csak azokra a forrásokra utalunk, amelyek beszámolnak a (medinai) mu'āhāh-ról. Jellemző különben, hogy Lichtenstädter a mu'āhāh-ra vonatkozó forrásokkal kapcsolatban Ibn Ishāqon, Ibn Ḥabībon és (mellékesen) Ibn Sa'd-on kívül csupa késői forrást használ fel, és meg sem említi a Qur'ān idevonatkozatható helyeit, továbbá al-Balāduri, Buḥārī és an-Nuwairī-t.

13. Ennek a hamis elméleti felfogásnak a kiterjesztése jellemzi hét évvel később, 1949-ben megjelent tanulmányát is (From particularism), amelyben az iszlám előtti és a korai iszlám egységet erősítő tényezői között alapvető szerepet tulajdonít a ḥilf, šiwār és a walā' intézményeinek. Aligha kell bizonyítani, hogy történetileg ezek az intézmények kifejezetten a törzsi társadalom partikularitását, az egyes különálló egységek mennyiségi változását, funkcionálását szolgálták, s ezeknek az eszközöknek a segítségével törzset, ill. efemer törzsszövetséget meghaladó nagyobb, minőségileg új egység nem jöhetett létre. Ismeretes, hogy ezeknek a törzsi elemeknek a továbbélése jelentette az iszlám első századában, az Arabisches Reich-ben az umma egységével szembeni centrifugális erők szervező elvét, keretét, bázisát, s nem utolsósorban a bennük megtestesülő partikularizmus okozta az Omajjádok bukását és a hadsereg minőségi átszervezését.
14. Ibn Ishāq nem jelzi kifejezetten az időpontot, azonban az eseményt As'ad b. Zurāra, a Banū'n-Naġġar főnökének halála előtt tárgyalja. A két eseményt így köti össze: wa-halaka fī tilka'l-ašhur... (Ibn Hišām, v. I., 507 az utóbbi eseményről biztosan tudjuk, hogy a hiġra után néhány hónappal történt, I. Tabarī, v. I., p. 1260); al-Balāduri, Ansāb al-ašrafī, ed. Muhammad Ḥamīd Allāh (al-Qāhira 1959), p. 270k esetében is csak a tárgyalás helyéből derül ki, hogy a hiġra után, mindenképpen az első évben: Ibn Sa'd, v. I/2. p. 1.

meghatározása: lammā qadima rasūl Allāh...āhā...; (hasonlóan: an-Nuwairī, Nihāya al-arab fī funūn al-adab, v. 16. (al-Qāhira 1955), p. 347); Buḥārī többször - különböző isnād-dal - elmondott története szerint (Saḥīḥ al-Buḥārī, al-Qāhira 1378/1958, v. III. p. 68k; v. V. p. 38k, 88) kifejezetten arra következtethetünk, hogy közvetlenül a hiġra után történhetett (I. Ibn Sa'd, v. III/1. p. 89).

15. L. al-Balāduri, p. 271 al-Wāqidīra hivatkozva (wa-qāla'l-Wāqidī: wa'l-'ulamā'yunkirūna'l-mu'āhāh ba'da Badr wa-yaqūlūna: qata'at Badr al-mawārī). L. Ibn Sa'd, v. I/2/1; an-Nuwairī, v. 16. p. 348. Fontos a sok fejtörést okozott 8/75 értelmezéséhez, hogy an-Nuwairī ezt a verset idézi, mint amely Badr után keletkezett, s nem a több forrás által említett 33/6-ot. Lényeges, hogy a mu'āhāh-ra vonatkozó rész szószerint megegyezik. L. továbbá Taf-sīr al-Baidāwī, (al-Qāhira 1358/1939), p. 553 (ad 33/6).
16. Ezt nem teszi akkor sem, amikor As'ad b. Zurāra halála után ő lesz a Banū'n-Naġġar naqīb-ja. L. Ibn Hišām, v. I., p. 507k (Tabarī, v. I., p. 1260). Ugyanakkor Mekkában Abū Ṭālib 619-ben bekövetkezett halála után is csak a törzsiségen belül, a törzsi társadalom keretein belül élhetett. Miután Abū Lahab lett a nemzetségfő, elvesztette nemzetsége támogatását, s támogató után néz - de még mindig a törzsiség keretein belül. Az igen jellemző sikertelen šā'ifī intermezzo után védelmező (muġīr) után kell néznie, addig be sem mehet Mekkába. Először al-Aḥnas b. Šarīq-ot kéri erre, akinek a válasza: inna'l-ḥalīf la yuġīru 'alā's-sarīh (Tabarī, v. I., p. 1203). Utána a Banū 'Amir b. Lu'ayy-hoz tartozó Šuhail b. 'Amr-hoz fordul, aki visszatartja, végül a Banū Naufal-hoz tartozó Muṭ'im b. 'Adī áll kötélnek (al-Balāduri, p. 237; Tabarī, v. I., p. 1203).
17. Az Ábrahám vallás döntő szerepét, kialakulási folyamatát első ízben a nagy holland orientalista, Snouck Hurgronje ismerte fel és ábrázolta 1880-ban írt doktori disszertációjában. L. most franciául: Le pèlerinage à la Mecque (Oeuvres choisies de Snouck Hurgronje, présentée en français et en anglais par G. H. Bousquet et J. Schacht, Leiden 1957, pp. 171-213). Az általa megfogalmazott álláspont újabban javasolt módosítása (I. E. Beck, Die Gestalt des Abraham am Wendepunkt der Entwicklung Muhammeds: Le Muséon LXV, 1/2 (1952), pp. 73-94 és Y. Moubarac, Abraham dans le Coran. L'histoire d'Abraham dans le Coran et la naissance de l'Islam (Paris 1958) nem változtat a lényegen, ugyanis nem az a fontos az Ábrahám vallásban, hogy Muḥammad maga alkotta-e meg ex nihilo (mint S. Hurgronje állította), vagy már a mekkai szúrákban is kimutatható, s Ábrahám és a Ka'ba összekapcsolásának iszlám előtti nyomai is lehetnek (mint Beck, majd Moubarac mondják), hanem a millat Ibrāhīm minőségileg új funkciója, ill. funkciói az iszlám vallási-ideológiai differenciálódásában, ami viszont a hiġra után és csakis akkor merülhetett fel rendszeralkotó következetességgel és fontossággal.
18. Ibn Ishāq szerint (v. I., p. 590) a második évben, Wāqidī szerint (Muhammad in Medina, das ist Vāqidī's Kitāb al-Maghazī in verk. deutscher Wiedergabe von J. Wellhausen, Berlin, 1882, p. 33k; I. Tabarī, v. I., p. 1266) már az első évben megkezdik a muhāġirūn rablótámadásukat a mekkai karavánok ellen.

- A források szerint a muszlimok Muḥammad haláláig legalább hetven portyát bonyolítottak le, amelyek fontosságára jellemző, hogy azoknak majdnem a felében maga Muḥammad is résztvett: Ibn Hišām, v. II, p. 608k (27 vele, 38 nélküle); Ibn Sa'd, v. II/1. p. 1. (27 vele, 47 nélküle); Ṭabarī, v. I, p. 1756k (26 vele, 35 vagy 48 nélküle). A portyák megítélésénél alapvetően fontos - s ezért is emeljük ki jelentőségüket -, hogy a mekkai muszlimok volt törzsi és nemzetségtársaik ellen harcoltak. L. ennek tudatosságát és tudatosítását Qur'ān, 22/39k; 2/216; 2/224kk; 47/4kk. L. a nahlai portya (A. H. 2. raġab/624. jan) tanulságait a törzsi társadalom fontos intézményének számító szent hónap megsértésével kapcsolatban (2/217).
19. L. Qur'ān, 8/72; 4/89, 94.
 20. Ezt jelzi a hiġra utáni első 17-18. hónapban a jeruzsálemi qibla (Ibn Sa'd, v. I/2. p. 2; Ṭabarī, v. I. p. 1280k), az asurā átvétele (Ṭabarī, v. I. p. 1281), továbbá a déli istentisztelet (L. Qur'ān, 2/238).
 21. L. az ahl aš-suffa körülményeit, s konkrétan Wātila b. al-Asqā történetét: al-Balāduri, p. 272k.
 22. Lényegre tapintó megjegyzéseket tesz S. D. Goitein a muḥammadi umma kialakulásáról szólva Muḥammad tudatos céltevélezésének és rugalmas taktikájának kapcsolatára: The four faces of Islam, in Studies in Islamic History and Institutions (Leiden, 1966), p. 36. 35.
 23. L. ehhez további párhuzamokat: 4/89/ ?/, 95-100. L. a versek értelmezéséhez: R. Paret, op. cit., pp. 100. 103; p. 192k (ő a walāya-t Freundschaft-nak és Pflicht zur Hilfeleistung-nak értelmezi). Figyelemreméltó Muḥammad szóválasztása, amelyet ugyan a törzsi társadalomtól kölcsönzött, de olyan általános és sokféle jelentéstartalommal rendelkezett, hogy a maga céljára is felhasználhatta).
 24. A kommentátorok a mu'āhāh forrásokban megjelöli szűkebb funkciójának megfelelően, továbbá a verssel összekötött 33/6 miatt az ilā'ika ba'du-hum auliā'u ba'din-t kiegészítik, ill. leszűkítik: i. e. il-mirāt. L. pl. al-Baiḍāwī, p. 246; Tafsīr al-Ġalālaini (al-Qāhira, 1952), p. 152.
 25. L. a 8/75 azonos versét.
 26. Ibn Hišām, v. I, p. 505.
 27. al-Baiḍāwī, p. 553 (ad 33/6); a másik terminus már explicitebb, de egyoldalúbb: at-tawāruġ bi'l-hiġra (loc. cit.).
 28. Ibn Sa'd, v. I/2. p. 1. (ugyanezekkel a szavakkal: an-Nuwairī, v. 16. p. 347); 1. továbbá a hasonló kifejezést: al-Balāduri, p. 270.
 29. al-Buḥārī, v. V, p. 39 (az isnād: aš-Šait b. Muḥammad Abū Hammām—al-Muġīra b. 'Abd ar-Raḥmān—Abū 'z-Zinād—al-A'raġ—Abū Huraira).
 30. al-Buḥārī, v. III, p. 68k; v. V, 38k, 88 (fa-aqsimu māli nišfaini wa-li'mra'tani fa-nzur aġgaba-huma ilai-ka fa-sammi-hā il utalliġ-hā).

A MIHRĀB EREDETÉNEK ÉS JELENTŐSÉGÉNEK ÚJRAÉRTÉKELÉSE (1)

A mihrāb szó (többesszámban mahāriḅ) ma elsősorban "imafülkét" jelent, amely egy mecsetben a mekkai irányt mutatja. Ugyancsak jelenti azt a helyet, ahol az imám ül vagy áll a mecsetben. Az iszlám előtti időkben, de a korai iszlámban is a szónak a maitól teljesen eltérő jelentése volt. A szó tizenkétszer fordul elő Arabia iszlám előtti költészetében, ahol egy fejedelmi, vagy hercegi "palotát" jelent. Lane szótárában a szóval kapcsolatban a következő értelmezést találjuk: "palota", "társalgó szoba egy ház, sátor vagy egy ülésterem felső végében", "egy uralkodó, vagy fejedelem helye, azaz a legnagyobb tiszteletet érdemlő hely", "magas hely", "egy olyan szoba, amelyet csak lépcsőkön lehet megközelíteni", "egy király, vagy herceg magánaszobája, ahová visszavonom a néptől". (2)

Szótárakban a szó a h r b gyökhangok, a hariba (a) ige alatt szerepel, amelynek értelme a következő:

- I. "bószülni", "veszetséggel fertőzve lenni";
- II. "provokálni", "uszítani valakit", "élesíteni";
- III. "harcolni", "háborúban állni valakivel";
- VI. "hadakozni".

A fentiek alapján igen nehéz, ha ugyan egyáltalán lehetséges, kapcsolatot találni a fenti ige és a mihrāb szó értelmezése, főleg annak vallási vonatkozású jelentése között. Lane a kapcsolatot úgy próbálta megmagyarázni, "hogy az a személy, aki imádkozik, hadat visel önmagával és az ördöggel, hogy koncentrálni próbáljon az imára". (3) E magyarázat nyilvánvalóan nem kielégítő, és tudományos szempontból nem elfogadható. Néhány sémi nyelvész a múltban tagadta a szó és a hariba ige közötti kapcsolatot. Véleményük szerint a szó tulajdonképp jövevény az arabban, s annak valódi eredetét valamelyik más sémi nyelvben (ethiópiai, héber, stb.) kell keresni. E magyarázatokat vizsgálva e sorok szerzője arra a következtetésre jutott, hogy ezek nem helytállóak, s nincs elfogadható nyelvészeti indoklásuk. Ezért ezekre a javaslatokra e tanulmányunkban nem térünk ki. (4)

Az első jelentős cikk, amely a mihrāb szó eredetével foglalkozik, Rhodokanakis tollából jelent meg, (5) aki leszűkítette a szó értelmét, s úgy vélte, hogy az tulajdonképp nem egy "palotát", hanem egy palotának csak egy bizonyos részét jelentette, mint pl. "egy speciális szobát", "teraszt", "galériát", "üléstermet" vagy "tróntermet". Egy másik cikkében Rhodokanakis ugyanerre a következtetésre jutott, s hozzáfűzte, hogy a szó soha nem jelentett "palotát" (ġasr), hanem csak egy (a szerző kiemelése) bizonyos szobát, vagy annak éppen egy részét egy palotán belül, mint pl. egy tróntermen belül a "trónfülkét", Példaként felhozta a Korán III. szúra 37-ik versét, ahol a szó "kihallgatási termet" jelent. Valami olyasfélét - írta Rhodokanakis - mint amelyet a msattai, vagy a Kuszejr 'Amra-i Umajjád palotában, illetve firdőben találunk. (6)

E két Umajjád épülethez most már hozzávehetjük Khirbat al-Mafdzsar fürdő-épületét Jerichóban. Ettinghausen egy most megjelent tanulmányában e fürdőépületet mint "fogadási termet" vagy "kihallgatási termet" magyarázza. (7)

Serjeant professzor "Mihrāb" című cikkében úgy véli, hogy a szó tulajdonképpen "oszlopsort" jelent a "közbeszó térrel együtt". (8) Azt is hozzáteszi, hogy az Umajjád időkben a szót a maqsūra-ra is alkalmazták. Végezetül a következő következtetésre jut: "legvégső formájában a szó a qibla irányt jelentő fülke értelme az oszlopsorból származik, hiszen a Próféta eredeti medfnai mecsetének alaprajza hasonló oszlopsorral rendelkezett, (9) de az is lehetséges - folytatja Serjeant -, hogy végső értelme tulajdonképp a mihrāb-maqsūra közelségéből származik, azaz az imám helyét jelöli". (10)

Muhammad ^cAlí Ghul egy tanulmányában teljesen új értelmet ad a szónak, s azt indíttványozza, hogy a midhān használata azonos a mihrābbal. Egy bizonyos masjid, vagy muḡallā, vagy éppenséggel "egy temetkezési hely, amely oszlopsorral van ellátva, alkalmas hely az imára vagy a halott tiszteletére rendezett szertartásra". (11)

A fenti kitételrel kapcsolatban Horovitz egyik cikkére kívánunk hivatkozni, amelyben az iszlám előtti költészetből sorol fel példákat, ahol a mihrāb szó előfordul. Többek között Al-A^{sá} iszlám előtti híres költő egyik verséből közli a következő mondatot, amely különös jelentőséggel van tanulmányunkra,

وخطت بأسباب لها مستورة
أذينة في محراب تدمر ثاوريا

s amit Horovitz a következőképpen fordított:

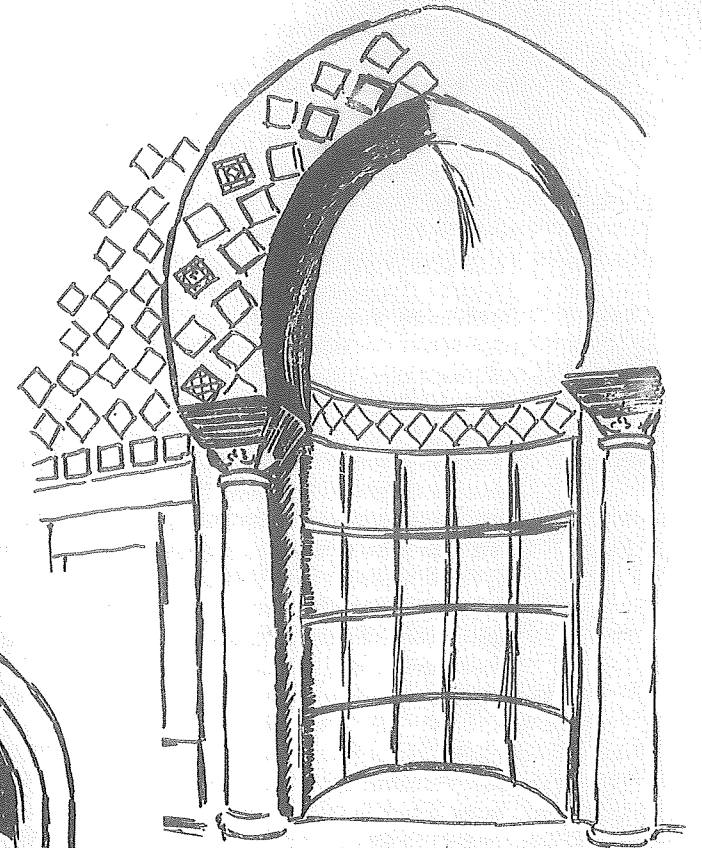
"... Ő (nőnben) tartós kötelekkel visszatartotta
Udzajhát, aki Tadmur mihrábjában tartózkodott". (12)

Horovitz szerint a szó itt "trónfülkét" jelent. Ha azonban nemcsak ezt a mondatot, hanem az egész költeményt vizsgálat tárgyává tesszük, akkor egészen más következtetésre jutunk. A költemény így hangzik:

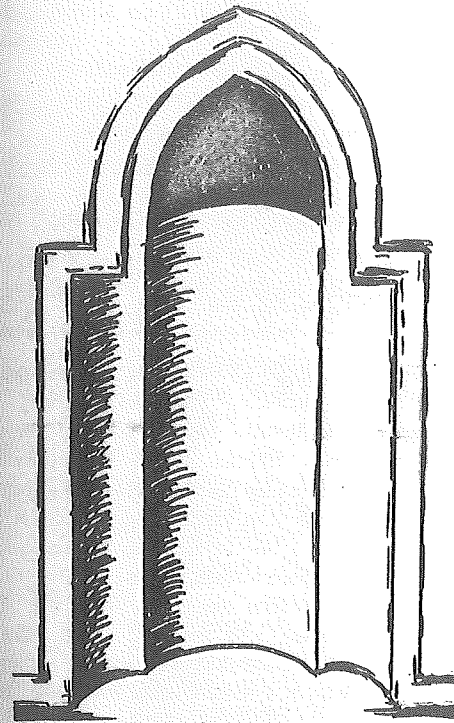
وات لمتى ثابت لدانها
يزعزعن ملكا او يباعدن دانها
وكان يفادي العيس اخضر صافيا
وكان مقيما لا يخاف الدواميا
أذينة في محراب تدمر ثاوريا
تقطع الثنايا لا تهاب الفيايا
وعمرأ أبا قابوس والمرفاديا
تقادت له صم الجبال تفاديا
مع الانس والجن الرياح المراهيا
لكن لها من سائر الناس واليا
بي الدار عنهم خير ما كان جازيا
ونحن اذا متنا اشد تخانها

وما رابها من ربية غير انها
ومر الليالي كل وقت وساعة
وردن على داوود حتى ابدنه
ولقمان قد حاولن اطلاق نفسه
وخطت بأسباب لها مستورة
وتبع قد صبت عليه بصيرة
وقد اقصدت شطر الكتاب مندرا
وكرت على رب الصوافن كرة
فذاك سليمان سخرت له
فلو كان شي خالدا غير رينا
جزى الله قتيان المعتيد وقد نأت
كلانا غنى عن اخيه حياته

(13)

Kairuan, 9.sz.

Kairó, 12.sz.

Mihráb

"Semmi sem aggasztotta őt, kivéve az, hogy látta hajamat
 Őszülni, s mindazokét is, akik velem egyidősek voltak;
 És az éjszakák folyamatos múlása megdönt királyságokat, s
 elszaktatja a közelállókat;
 S rárontottak Dávidra is, amíg el nem pusztították, bár
 szokása volt kora hajnalban kijárni (felkelni) üde arcszínrel;
 S megpróbálták elpusztítani Lukmán lelkét, de ő minden félelem
 nélkül élt;
 És leeresztette állandó mozgásban levő kötelekével Udenáthuszt
 Tadmur (Palmyra) mihrábjába, ahol ott fekszik eltemetve;
 S elküldték Tubba^c-ra is, aki egyenesen vágott át a hegyeken,
 nem félve a sivatagtól;
 S ő megsemmisítette Mundhir csapatainak felét (királyostól),
 s "Amr Abú Kábúsz" és minden erőszaktevő lelket;
 S megtámadta a választott városok urait, amelyeket szilárd
 és kemény hegyek megpróbáltak távol tartani;
 S hasonlóképpen Szulejmánt is, aki számára használhatóvá
 tette emberi és varázslatos módon az enyhe szelet;
 S ha volt valaha más halhatatlan mint a mi Urunk, akkor
 egy más mestere lett volna a többi ember számára;
 Jutalmazza meg az Isten "Utajdot, s legyen a lakhelyem
 fenntartva számukra, a legszebb jutalom amit ő adhat;
 Mindannyian meglehetünk egymás nélkül egy életen át,
 de ha meghalunk, még kevésbé szorulunk egymásra."

A szó tehát, amint a fordításból látható, nem "trónfülkét", sem valamely
 más, Lane által felsorolt értelmet, hanem egy "temetkezési helyet" jelent. A
thāwiyān szó jelentése a mondatban (amely a thawā igéből származik) világosan
 utal arra, hogy a szó halállal van kapcsolatban. A "halál" volt az, amely Udajdnát,
 azaz Odenáthuszt, Tadmur/Palmyra III. századi koronázatlan királyát "leeresz-
 tette" a mihrábjába. Ehhez még azt kívánjuk hozzáfűzni, hogy Abú-Hajdar kollégám
 véleménye szerint a következő igék: karrat, iqsadat, subbat, hattat és sakhkharat
 mind ugyanarra a főnévre, nevezetesen maniyyah-ra ("halál", "végzet") vonat-
 koznak.

Amennyiben Al-A^csá fenti költeményében a mihráb szó valóban temetkezési
 helyet jelent, akkor felmerül a kérdés, mik voltak ezek a "temetkezési helyek"
 Tadmurban? Nyilvánvalóan nem az "oszlopsor a közbeeső helyekkel", amelyek
 Palmyra főútját díszítik. Valószínűbb, hogy a költő a városon kívüli temetkezési
 tornyokra utalt. Ezeket az időszámításunk szerinti II.-III. században építették, tehát
 pontosan Odenáthusz korában. Odenáthusz nyugvóhelye nem ismeretes, feltehetjük
 azonban, hogy valamelyik ilyen toronyban temették el. Al-A^csá, aki Arábia vándorló
 trubadúrja volt a VI. század végén, s a VII. század elején, valószínűleg tud-
 hatott ezekről a temetkezési tornyokról. A költő a Próféta kortársa volt, s i. sz.
 629-ben halt meg. Ezért tulajdonítunk a költeményének, s a mihráb általa alkal-
 mazott értelmének oly fontosságot. Ezek után tehát javasolhatjuk, hogy a mihráb
 szó, sok más Lane által felsorolt értelme mellett, a Próféta idejében még "te-
 metkezési helyet" is jelentett.

A fenti példa egyedül álló, legalább is a szerzőnek nincs tudomása a szó ha-
 sonló korai alkalmazásáról. Mindamellet azonban érdemes utalni "Ubajd Alláh

ibn Kajsiz egyik költeményére, ahol a következő kitétel szerepel: Akvat mahárfib
 dāriszi-l-umam. Az idézetet már Rhodokanakis is említi, s a következőképpen for-
 dította: "... mint letűnt népek magas épületei..." (14) Szerjeant szintén utalt erre a
 kitételeire, s hozzáfűzte, hogy a kommentár szerint a mahárfib azonos a naszá'ib-bal,
 azaz "kövekkel" és, hogy "nagyon közel áll a hadramauti használathoz". (15)

Al-A^csá költeményének értelmében sokkal helyesebbnek tűnik, ha a mahárfib
 szót itt is "temetkezési hely"-nek, azaz a "letűnt népek temetkezési helyé"-nek
 fordítjuk. Mahárfib tehát nem lehet azonos naszá'ib-bal, hanem valami sokkal na-
 gyobb épületre, vagy helyre vonatkozhatott.

A választ a problémára talán egy jóval későbbi munkában, Ibn Ruszta egyik
 művében találjuk, aki említést tesz a szanaai nagymecsetről, amelyet szerinte a
 Próféta utasítására építettek, majd azt írja: Va inna fi maudii-l-mihráb kabr nabijj
 min al-anbiā, (16) "... a mihráb helyén az egyik Próféta sírja volt..." A jelen
 tanulmány szempontjából teljesen mellékes, hogy vajon szanaai nagymecsetet va-
 lóban a Próféta utasítására építették-e vagy sem. Az azonban jelentős, hogy Ibn
 Ruszta egy sírról tesz említést, amely a mihráb helyén volt.

Ibn Battúta még tovább megy, és egy helyen azt írja, hogy "Háromszáz pró-
 féta volt eltemetve a kiblában..." Vajjon mit értett Ibn Ruszta a szanaai nagyme-
 cset mihrábjában, s vajjon hogyan magyarázhatjuk Ibn Battúta fenti mondatát?
 Vajjon ők ugyanazt értették-e a mihráb és kibla szó alatt, mint ahogyan azt mi ér-
 telmezzük ma? Vagy talán még ők a mihráb szóban egy "temetkezési helyre" gon-
 doltak?

Válaszunk e kérdésekre csupán találgatás lehet, de ha visszapillantunk az
 első mohamedán közösségre, s annak medfnai életére, valamint Mohammed ott be-
 töltött szerepére, talán megtaláljuk a megfelelő választ e problémára. Medfnában
 Mohammed több volt mint egy vallás vezetője, prófétája. Elsősorban államférfi
 volt. Házában, amely egyúttal az iszlám első mecsete is volt, ott ült a szentélyben
 az első minbar, a szószék legfelső fokán, amint ezt történeti források megemlí-
 tik. Ott fogadott küldöttségeket, onnan bíraskodott, s onnan vezette a közös imákat.
 Tehát tulajdonképpen uralkodó volt, vagy az iszlám előtti arab világ bírói tisztsé-
 gét töltötte be. A Próféta helye tehát e primitív mecsetben megfelel mindazon isz-
 lám előtti és korai iszlám értelmezésnek, amit a mihráb szóval megjelöltek. Egy
 "magas hely", "találkozó", vagy "gyűlés hely" volt, s majdnem "trónterem" is, de
 ebben az időben még fulke nélkül. Halála után, amint ezt történeti források szintén
 megemlítik, a Prófétát a mihrábjában temették el, amikor is az egyszerű "temet-
 kezési hely" is lett. Ismét megfelelő a mihrábról szóló fentebb említett értel-
 mezésnek. A mohamedánok által tisztelt, és később zarándok helyé vált. Elkép-
 zelhető tehát, hogy e helyet a muszlimok, rövidesen a Próféta halála után valami-
 féle formában megjelölték, vagy díszítették. Ezt azonban nem azért tették, mert a
 hely a mecset említett részén, a kibla-fal közelében állott, tehát hogy a mekkai
 irányt mutatta.

Közismert, hogy az iszlám első néhány évtizedében az első mecsetekben nem
 építettek imafülkét. Arab történetírók megemlítik azonban, hogy az imairányt va-
 lamilyen formában mégis jelölték: akár egy egyszerű kővel, amelyet falba beil-
 lesztettek, akár festékkel. Elképzelhető, hogy a Próféta halála után a medfnai me-
 csetben az imairányt kővel jelölték, ismételjük azonban, hogy ez nem csupán azért
 történt, mert a mekkai irányt mutatta, hanem főleg azért, mert a Próféta sírja
 volt ott. Az is feltételezhető továbbá, hogy a követ valamiféle formában díszítették.

Vajjon milyen formában? Ötletért a korai muszlimoknak nem kellett messzire menniük. A korabeli és korábbi kopt sírkövek megfelelő modellt szolgáltattak: téglalap alakúak, elliptikus vagy félkörívvel díszítve, amelyet rendszerint két csavart oszlop támogat, belül felirattal:

A közelmúltban elhunyt Creswell professzor, az iszlám építészet kiváló ismerője és tudósa úgy vélte, hogy midőn 706-7-ben a Próféta medínai mecsetét megnagyobbították, a muszlimok kopt hatásra bevezették az imafülkét. Ennek előképét Creswell szerint a kopt templomok fülkéjében, haikal-jában találjuk. (18)

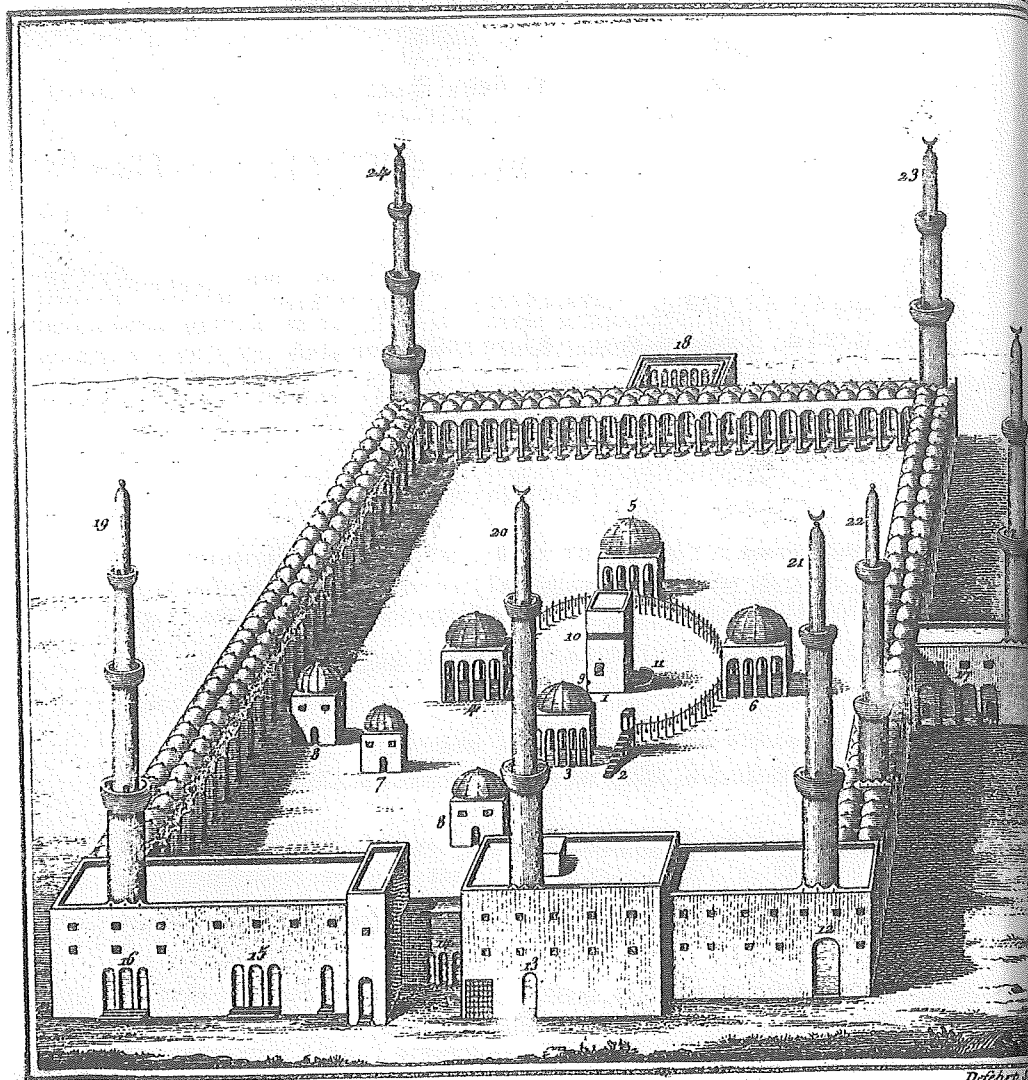
Véleményünk szerint a fenti következtetés kielégítő választ ad a mihráb szó használatára mind "imafülke", mind "temetkezési hely" jelentésben. Ugyanakkor arra is rávilágít, hogy az úgynevezett sima, tehát nem fülkés mihráb megelőzte a kimondott imafülke bevezetését. Jó példa erre a jeruzsálemi Sziklamecset alatt elhelyezett márványlap, amely Szulejmán mihrábjára néven ismeretes, s amelynek e sorok írója szerint egyidejűnek kell lennie az épülettel, azaz i. sz. 692-ből származik, s mint ilyen, az iszlám első fennmaradt mihrábjára.

Fehérvári Géza

JEGYZETEK

1. Jelen tanulmány a szerző "Mihráb or Tombstone? A speculation" című cikkének második részét képezte. Ld. Islamic Art in the Metropolitan Museum of Art, editor Richard Ettinghausen (New York 1972), pp. 241-54.
2. E. W. Lane, Arabic-English Lexicon (London 1865), Part I, p. 541.
3. Lane, i. m., p. 541.
4. E magyarázatokkal részletesen kívánok foglalkozni előkészületben levő The Mihrāb: its origin and development down to the 13th century című könyvemben.
5. N. Rhodokanakis, J. Strzygowski, Maschatta II, Kunstwissenschaftliche Untersuchung című tanulmányában, WZKM XIX (1905), p. 296.
6. Rhodokanakis, Zur semitischen Sprachwissenschaft: WZKM XXV (1911), p. 71.
7. Richard Ettinghausen, From Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World. Three modes of artistic influences. (The L. A. Mayer Memorial Studies in Islamic Art and Archeology, III. kötet, Leiden 1972), pp. 17-65.
8. R. J. Serjeant, Mihrāb: BSOAS XXII (1959), pp. 439-53.
9. Az első medínai mecset alaprajzát történeti források alapján Creswell rekonstruálta. Ld. K. A. C. Creswell, Early Muslim Architecture (Oxford 1932), I. kötet, 1. ábra, 5. 1. Új kiadás: Oxford 1969, I. kötet, 1. rész, 7. ábra, p. 8.
10. Serjeant, i. m., p. 453.

11. Muhammad^c Alī Ghūl, Was the Ancient South Arabian MDQNT the Islamic Mihrāb?: BSOAS XXV (1962), pp. 331-35.
12. Horovitz, Bemerkungen zur Geschichte und Terminologie des islamischen Kultus: Der Islam XVI (1927), pp. 260-63.
13. Al-^cAshā' Maymūn ibn Qays Abū Bāšir, Dīwān, ed. R. Geyer, Gibb Memorial Volume VI (London 1928), pp. 260-61, 220. vers.
14. Rhodokanakis, Der Dīwān des ^cUбайд-Allāh ibn Kais ar-Rukajjāt: Sitzungsberichte CXLIV (Wien 1902), p. 74.
15. Serjeant, i. m., p. 449.
16. Ibn Rustah, Kitāh al-A^clāq al-Nafīsah, ed. M. J. de Geoeje: Bibliotheca Geographorum Arabicarum (Leiden 1892), p. 110, 11. sor.
17. Ibn Battūṭah, Tuhfat al-Nuzzar (Cairo 1932), I, p. 128.
18. Creswell, i. m., I. kötet, p. 99.

Die grosse Mosqué zu Mekko.

C.Niebuhr, Beschreibung von Arabien, Kopenhagen 1772

GOLDZIHNER IGNÁC ÉS AZ ARAB IRODALOMTÖRTÉNET

Közismert, hogy Goldziher nagyszabású tudományos tevékenysége elsősorban az iszlám történeti, institutionális, valamint társadalmi és vallástörténeti kutatására összpontosult. E munka fő eredménye a *Muhammedanische Studien* (1) két vaskos kötete, melyekből különösen a *hadísra* (2) vonatkozó tanulmányok emelkednek ki terjedelem és újszerűség tekintetében. A nagy tudós azonban nem hanyagolta el az arabság irodalmát sem, s figyelmet szentelt a költészetnek, filológiának, a prózának és legkülönbözőbb ágaiaknak. Mindössze húsz éves volt, amikor kiadta a *Mutanabbi und ein Jude* (3) rövid tanulmányát, melyben első ízben kötelezte el magát a legrégebb arab költészet termékeinek kutatása mellett. Egész életében hí maradt ehhez az elkötelezettséghez, amint ezt olyan tanulmányai tanúsítják, mint a költőnek és a költészetnek a sivatagi arab társadalomban elfoglalt helyéről (4) szóló munkája vagy az, amelyben a *Dzsáhilijja* költészetének szóbeli hagyományozásával, a filológusoknak és antológia-szerkesztőknek köszönhető írásbeli összefoglalásával (5) foglalkozik. Ugyancsak vizsgálta a temetési elégia (*riszá*) legjellemzőbb sajátosságait (6), al-Buhturi *Hamászá-ját* (7), s minden arabista az ő kiadásában ismeri Dzsarval ibn Ausz al-Hutaja *Dívánját* (8), melynek történeti bevezetőjét, kritikai apparátusát, nagy tudományos erudícióval megírt jegyzeteit ma is nagyra értékeljük. Goldzihernek a klasszikus arab líra és különböző ágazatai, valamint a korai és a középkori irodalom alkotásai (arabul egy szóval *adab*) iránt mutatott érdeklődését tanúsítja az a számos ismertetés, melyeket a kortárs arabisták tanulmányairól írt, s melyekben a filológiai pontosság rendkívüli forrásismerettel és a legapróbb részletekig menő alapossággal párosult. E kiváló erények birtokában a magyar tudós mindig képes volt arra, hogy kiegészítéseket, javításokat, s helyreigazításokat tegyen a megjelentetett művekhez, s megjegyzéseiben mindig új munkahipotéziseket javasolt a szakembereknek (9), 1873-74-es kairói tartózkodása pedig lehetővé tette, hogy egy időre a népköltészet felé fordítsa figyelmét, amint ezt *Jugend- und Strassenpoesie in Kairo* c. tanulmánya mutatja (10).

Goldziher munkásságában helyt kapott az arab filológia, nyelvészet és lexikográfia története is. Számos, az arab világnézetnek e jellemző területére vonatkozó tanulmánya közül kutatási mélységével és eredményének fontosságával kiemelkedik a *Beiträge zur Geschichte der Sprachgelehrsamkeit bei den Arabern* (11) három tanulmánya, melyek közül az utolsó, a filológus Abu-l-Huszajn ibn Fárszszal (meghalt Rajjban 1004-ben) foglalkozik. Ugyancsak kiemelkedik az arab nyelvtudomány történetéről magyar nyelven írt munkája (12), melyben az arab nyelvtan genezisének és fejlődésének elemezte, s tanulmányozta a klasszikus arab nyelv és különböző dialektusainak leglényegesebb vonatkozásait: (13) itt olyan kérdéseket vizsgál, melyek az arabisták és arab tudósok körében máig időszerűek. Arab nyelv-

szek számára e tárgy különösen fontos, hiszen mindennapi feladatunk egy olyan neo-klasszikus arab nyelv kiformalása, mely a modern gondolkodásnak megfelel. (14)

A filológiai stúdiumok területén mutatott felkészültségének legjobb tanúbizonyságát Goldziher az Abhandlungen zur arabischen Philologie (15) munkájában adta. E mű második részében jelentette meg a baszrai filológusnak, Abu Hátim asz-Szidzsisztáninak Kitáb al-muammárin alkotását.

Említettük már - s ismét hangsúlyozzuk -, hogy a nagy magyar iszlámkutató érdeklődése nem szorítkozott a klasszikus arabra, tehát a preiszlamikus kortól a bagdadi kalifátus bukásáig terjedő időszakra. Felkeltette figyelmét a modern arab világ is, mely a múlt század második felében tette meg első lépéseit a politikai, társadalmi és kulturális újjászületés irányában. A Magyar Tudományos Akadémia számára hozott keleti könyvekről írt jelentésében (16) a fő művek felsorolása előtt Goldziher beszél néhány mohamedán ország nyomdászatairól, s különös figyelmet szentel a buláki könyvnyomtatásnak, felismerve az ottani nyomdának a modern Egyiptom műveltségében betöltött fontos szerepét, 1873-74-es kairói tartózkodása ihletett következő cikkeit: La nouvelle époque de l'Égypte (17), Journalistik im Orient (18), Das Mahmal (19), Töchtererziehung im Orient (20). A kortárs arab világ iránti figyelmét tanúsítja az a nagyszámú, értékes ismertető bírálat, melyeket a nyelvészet, különösen a dialektológia terén, a modern és dialektális arabról írt munkáiról jelentetett meg. (21)

A Heller Bernát összeállította bibliográfia (22) hűen tükrözi azt a hatalmas és mély tudást, melyet Goldziher, a fáradhatatlan kutató elénk tár az arabok szellemi örökségéről, legyen szó akár történetírásról, akár földrajzról vagy irodalomról. Számátalan tanulmányában vizsgálta a különböző irodalmi műfajok eredetét és fejlődését (23), s foglalkozott különböző művek értékelésével (24). Az apologetika irodalmának területéről aligha kell az arabisták és iszlámkutatók emlékeztetésére idézni Goldziher olyan nagyértékű munkáit, mint amelyek Ibn Hazm-ról (25), Ibn Kajjim al-Dzsauzijjáról (26), a sííták és szunniták vitáiról (27), Ibn Túmert ideológiájáról (28), vagy Fakhr ad-Dín ar-Rázi teológiájáról (29) szólnak.

A fentebb említett munkák már megjelentek, mikor, 1908-ban, a bécsi császári és királyi Pénzügyminisztérium megbízásából Goldziher hozzákezdett Az arab irodalom rövid történetéhez (30). Ebben az esetben sem korábbi munkákon alapuló kompilációról van szó, hanem egy olyan alkotásról, melynek háttérét imént elősorolt könyvei, tanulmányai és cikkei szolgáltatták. Irodalomtörténete kitűnik az előadásmód világosságával és tömörségével. E két követelmény elengedhetetlen egy középiskolai tankönyvben, mely Bosznia és Hercegovina mohammedán diákjai számára íródott. Az irodalmi műfajok és irányzatok, a költők, filológusok és prózaírók műveinek ismertetésében itt nem volt hely a részletezésre, a lényegesre kellett összpontosítani. Goldziher azonban kielégítette mind a tankönyvet forgató diák, mind az érdeklődő nem szakember tudós várakozását. (31)

Az Arábia, az arabok és nyelvük rövid bemutatását követő első fejezetet az iszlám előtti kornak szenteli, melynek jellemzője a prózára vonatkozó adatok hiánya. A hagyomány őrzi ugyan szónokok emlékeit, akik rímes prózában szóltak, a későbbi szövegek pedig számos iszlám előtti személyiség beszédét, kijelentését közlik, azonban hitelességüket nehéz megállapítani, s még ha nem is hamisítványok, akkor is túl távol vannak eredetijüktől ahhoz, hogy kronológiai értékelésük biztos lehessen.

Az iszlám előtti költészet emlékei tanúsítják, mennyire szerették az arabok a kaszida műfaját. Goldziher ismerteti ennek alkotóelemeit: a klasszikus háromrészes vázat, a szerkezetet, a rímet és a megfelelő arab műszavakat, s utal arra, hogy e műfaj a beduin életnek, elsősorban társadalmi megnyilvánulásainak fontos dokumentuma is. Ezután rövid és lényegláttató fejezetekben tárgyalja az oly jeles pásztorköltőket, mint as-Sanfara, Taabbata Sarran, Antara ibn Saddád, akik szabad és magános életet éltek, vadászattal s gyakran rablással tartva fenn magukat. Foglalkozik a letelepedett életmódot folytató költőkkel, Tarafával, Amir ibn Kul-szúmmal, Hárಿಸza ibn Hillizával, Alkamával, an-Nábígával, akik hírnevüket a gasszánida és lakhmida királyságoknak köszönhatték, s Imru-l-Kajsszal, akinek a többiek fölé emelkedő személyiségét a történeti események keretében állítja elének.

Goldziher hangsúlyozza, hogy a Dzsáhilija költőinél nem találunk semmiféle vallásos utalást. A régi pogány rítusokon, különösen a nagyszámú eskü-formulán kívül Észak-Arábia pogány költészete egyáltalán nem vallásos, még istenségek nevét sem említi, az arab pogányság egykor gazdag pantheonját tehát más forrásokból kell felderítenünk - fejti ki Goldziher. (32)

Mohamed személyéről kettős, prófétai és államférfiúi portrét rajzol, majd részletesen elemzi a Koránt, tartalmát, formai jellegzetességeit, a szúrák sorrendjét, itt felhasználja Nöldecke (Geschichte des Qorans) eredményeit is.

Ahogy a VII. század és a későbbi korok arab filológusainak köszönhetjük az arab költészet megőrzését, Hammád ar-Ráwíjának lehetünk hálásak az iszlám előtti kor hét legjelentősebb költeményének, a muallakát-nak az összeállításáért. Goldziher utal e jórészt abbaszida-kori filológusok és antológusok jelentős munkájára, de főleg annak az omajjád-kornak költészetével foglalkozik, amelyben folytatódott az iszlám előtti hagyomány, s amely leginkább kedvezett az arabság felemelkedésének. Valamennyi arab filológus és antológia-szerkesztő megegyezik abban, hogy az első hely három beduin poétát illet meg, al-Akhtalt, Farazdakot és Dzsarírt, akiknek hírneve és tehetsége mindenki másét elhomályosította. Bár e három költőnek jelentős helyet ad irodalomtörténetében, Goldziher nem mellőzi az erotikus költészetet sem, mely a kaszida hagyományos szerelmi bevezetőjéből született meg, s két irányban fejlődött tovább: a Mekkához és Medínához hasonló városok urbánus környezete által kialakított városiaságban és egy beduin változatban. Ezek képviselői "tisztábbak" a szerelemhez való viszonyukban mint a városiak, akik számára a szerelem mindig testi vonzalom, szemben a beduinokkal, akik a szerelmi érzést szenvedésnek, megpróbáltatásnak, kétségbeesésnek tekintik. Tipikus példája ennek az irányzatnak Kajsz ibn al-Mulavvah, a jólismert Madzsnu'n Lajla ("A Lajla iránti szerelem bolondja"). Goldziher nem időz e költő történetiségének kérdésénél, hallgatását könyve jellege, célja magyarázza.

A legterjedelmesebb fejezet az abbaszida kalifátus irodalmi termését mutatja be tömör szakaszokban, melyeket az Omajjádok bukását megvilágító történeti okok ismertetése vezet be. A hadisz-irodalom és a Koránt magyarázó irodalom eredetéből és fejlődéséből kiindulva tárgyalja azokat a műveket, melyek az iszlám négy jogiskolájában a fiqh tanításának forrását képezték. A magyar arabista ebben ma is elismert szaktekintély, s az iszlám-kutatók számára a Muhammedanische Studien az idő múlásával sem veszített jelentőségéből. Goldziher megemlíti munkájában a dogmatika és misztika legfontosabb műveit is, mert bár nem tartoznak a tulajdonképpeni "adab" területéhez, értékük és fontosságuk mégis felbecsülhetet-

len a mohamedán gondolkodás története számára. A szerző didaktikus céljai magyarázzák és igazolják a művekről adott áttekintést, rövideget, hiszen az arab-mohamedán gondolkodás egyetlen megnyilvánulását sem akarta szó nélkül hagyni, még akkor sem, ha azok a legszelebb értelemben vett vallás területéről származnak. A baszrai és kúfai iskolákhoz tartozó grammatikusok és lexikográfusok is megfelelő helyet kaptak Goldziher művében. Felsorolja a filológiai stúdiumok legjelentősebb képviselőit és műveiket, s a legfontosabbakról szakszavúan találó jellemzést ad. Rámutat arra, hogy e tudományt a teológia szolgálojának tekintették, mely nélkülözhetetlen a Korán megértéséhez, értelmezéséhez, helyes olvasásához. (33)

Az Omajjádok bukását követő abbaszida korszak sem hozott hirtelen megtorpanást a költészet fejlődésében. Az új dinasztia költészetében valóságos harc tört ki "régiek" és "újak" között. Az "újak" (muhaszún) olyan formát kerestek, mely megszabadítja őket a hagyománytól, a többiek viszont (az új klasszikusok) az ősi örökséghez ragaszkodva elutasították a kaszida klasszikus szerkezetének megváltoztatását, s csak tartalmát kívánták megújítani szóköz, erkölcsi tanaikkal.

Közismert, hogy a próza Ibn al-Mukaffa Kalila és Dimnájával kezdődött, s az abbaszida társadalomban elsősorban a városiak közt fejlődött tovább, olyan frók tollán, mint al-Dzsáhib, Ibn Kutajba, at-Tanúkhi, Ibn Abd-Rabbihi, asz-Száhib ibn Abbád, akiknek legfontosabb műveit Goldziher sorra elemzi. Több oldalt szentel a makámának, melyet néhány író szónoki csillogása eszközéül választott. Ezek a líra legszertelenebb képeivel díszített stílust sajátos szóhasználatlalt tetézték és jutottak az alig érthetőség fokára. Mégis, Goldziher ítélete szerint is, az arab művészi próza legmagasabb tökélyét a makámában, a rímesprózában ebben a csak az arab irodalomra jellemző fajtájában érte el. (34) Úgy véli, hogy az arabok joggal tekintették al-Háririt ötven makámáját a tökéletes stílusismeret leggazdagabb tárházának, az alkalmazott "adab" mesterművének. (35)

Hoosszú ideig a rímes prózát tartották a tökéletes kifejezőeszköznek, mégsem minden író vetette magát alá a metaforák, alliterációk és üres szavak törvényeinek. A túlhajtott modorosság végül megfosztotta e formát minden irodalmi értékétől, s a kiváltott ellenhatást jól mutatja a népi irodalom virágzása, mely legnevezetesebb kifejezésformáját az Ezeregyéjszakában találta meg. Goldziher, amint ezt irodalomtörténetének rendkívül érdekes megjegyzései mutatják, felismerte e mű történeti, irodalmi, társadalmi jelentőségét.

A történeti, földrajzi, tudományos és filozófiai irodalom, s nevezetes képviselőiről szóló irodalomtörténetnek utolsóelőtti fejezete, a befejezés pedig a hanyatlás korszakáról ad képet, nem említve még azt az irodalmi megújulást (Nahda), mely 1908-ban, a könyv írásának időpontjában gyermekéveit élte. Felesleges lenne, hogy tovább dícsérjük e munka erőnyeit, mely ma is biztos kalauz a régi arab irodalom iránt érdeklődő, akár moszlim arabok számára. Munkája során Goldzihernek sikerült megőriznie a világosságot, s ugyanakkor megtalálta a megfelelő összhangot a részletek és összefüggések, analízis és szintézis között. Méltó helyet foglal el a mű az arab irodalomtörténetek sorában, melyet részben Goldziher nyomdokán, későbbiek szaporítottak: Krymskij (36), Gibb (37), Abd al-Dzsálib (38), Gabrieli (39), Pellat (40), Wiet (41), Vernet (42), Blachère (43) és e sorok írója (44),

U. Rizzitano
(Palermo)

JEGYZETEK

1. C. R. Barber és S. M. Stern lefordították angolra és kiadták Londonban (1967) a Halléban, 1889-1890-ben megjelent két kötetet.
2. Vö. I. Goldziher Etudes sur la tradition islamique (válogatás a Muhammedanische Studien II. kötetéből), ford. L. Bercher (Paris 1952).
3. A jegyzetek bibliográfiai adatainak egyszerűsítése végett az olvasót B. Heller, Bibliographie des oeuvres de Ignace Goldziher (Paris 1927) c. művére utaljuk. - Heller, i. m., p. 19, n. 11.
4. Uo., p. 43, n. 144; p. 44, n. 148; p. 50, n. 189.
5. Uo., p. 45, n. 158; p. 51, n. 200.
6. Uo., p. 54, n. 239; p. 56, n. 253.
7. Uo., p. 51, n. 203.
8. Uo., p. 45, n. 157; p. 46, n. 159.
9. Uo., p. 75, n. 403; p. 76, n. 411; 77, n. 414; 78, n. 426; 86, p. n. 497; 87, n. 502; 82, n. 460.
10. Uo., p. 29, n. 77.
11. Uo., p. 19, n. 18; p. 20, n. 25; p. 21, n. 31.
12. Uo., p. 27, n. 71.
13. Uo., p. 27-28, n. 71^a.
14. E tanulmányában Goldziher a filozófiának és a vallás tudományának az arab grammatika fejlődésére tett hatását vizsgálta.
15. Heller, i. m., p. 50, n. 186; p. 52, n. 209.
16. Uo., p. 22, n. 40.
17. Uo., p. 23, n. 42.
18. Uo., p. 23, n. 46.
19. Uo., p. 23, n. 47.
20. Uo. p. 23, n. 48.
21. Uo., p. 74, n. 389 és 393; p. 75, n. 397; p. 76, n. 407; 78, n. 429; p. 94, n. 560.
22. E bibliográfiát, melyre a Jegyzetekben utalunk, helyesbítette és kiegészítette A. Scheiber A supplementary bibliography of the literary work of Ignace Goldziher; Ignace Goldziher Memorial Volume I. Ed. by S. Löwinger and J. Somogyi (Budapest 1948)., pp. 419-429 valamint I. Kratschkovsky, Quelques additions et corrections à la "Bibliographie des oeuvres de Ignace Goldziher par B. Heller (Paris 1927), pp. 430-431.

23. Heller, i. m., p. 20, n. 27; 49, n. p. 179; 23, n. 53; p. 48, n. 170.
24. Uo., p. 43, n. 140; p. 50, n. 184.
25. Uo., p. 20, n. 26.
26. Uo., p. 22, n. 34.
27. Uo., p. 23, n. 41.
28. Uo., p. 55, n. 243. Az arab szöveget életrajzi jegyzetek valamint történeti és teológiai bevezető egészíti ki.
29. Uo., p. 66, n. 329.
30. Természetesen J. de Somogyi angol fordítását használtuk: A Short History of Classical Arabic Literature (Hildesheim 1966). A fordító bevezetője szerint a munka magyar szövege kéziratban megvan a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában. Horvát változata 1909-ben jelent meg. A II. világháború alatt Somogyi nekilátott az angol fordítás elkészítésének, mely először az Islamic Culture-ben jelent meg (1957, 1-16, 178-191, 220-234, 292-313; 1958, 1-27, 135-152) majd az említett kiadásban.
31. Ha értesüléseink helyesek, egy olasz tudós műve nyitotta meg az arab irodalomtörténetek sorát: a hebraista és bibliográfus Giamberto de Rossi (megh. 1831-ben) volt a szerzője a Dizionario storico degli autori arabi più celebri e delle principali loro opere munkának, mely Pármában jelent meg 1807-ben. Megemlítenéd még: F. de Bardi, Storia della letteratura araba sotto il Califfato, megj. 1846-ban; J. Hammer-Purgstall, Literaturgeschichte der Araber von ihrem Beginne bis zu Ende des zwölften Jahrhunderts der Hidschret, 7. kötet, Wien 1850-56 (befejezetlenül maradt); A. Narbonne, Istoria della Letteratura siciliana művének a VI. kötetét az arab irodalomnak szentelte, megj. Palermo 1856, R. Dozy, Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le Moyen Age, Leyde 1849¹, 1860², 1881³; W. Guirgass, Esquisse de la littérature arabe, megj. 1873-ban, A. von Kremer, Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen II. (Wien 1877), pp. 341-484; F. Arbuthnot, Arabic Authors, A Manual of Arabian History and Literature. (London 1890); C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Literatur (Weimar 1898-1902), valamint Geschichte der arabischen Literatur (Leipzig 1901), Cl. Huart, Littérature arabe (Paris 1902), I. Pizzi, Litteratura araba (Milano 1903), R. A. Nicholson, A Literary History of the Arabs (London 1907), 4. kiadás: 1923.
32. A Short History of Classical Arabic Literature, p. 25.
33. Uo., p. 61.
34. Uo., p. 86.
35. Uo., p. 88.
36. A. Krumskij, Istorija arabov i arabskoj literaturi (Moszkva 1912).
37. H. A. R. Gibb, Arabic Literary (London 1926), 2. kiadás: 1963.
38. J. M. Abd el-Jalil, Brève histoire de la littérature arabe. (Paris 1942), 2. kiadás: 1946.
39. F. Gabrieli, Storia della letteratura araba. (Milano 1951), 4. kiad. Firenze-Milano 1967.
40. Ch. Pellat Langue et littérature arabes. (Paris 1966).
41. G. Wiet, Introduction à la littérature arabe (Paris 1966).
42. J. Vernet, Literatura araba (Barcelona 1966).
43. R. Blachère, Histoire de la littérature arabe, des origines à la fin du XV siècle de J.-C. (Paris 1952-1966), 3 vol. (Blachère műve valójában az omajjád-kor végével fejeződik be).
44. U. Rizzitano, Letteratura araba: Storia della letteratura d'Oriente II. (Milano 1969), pp. 3-242.

Az ELTE Ségi-filológiai Tanszékének 100 éves fennállása alkalmából méltó feladat feleleveníteni e tudományszak előfutárának, a Magyarországon sokáig alig ismert, külföldön élt kiváló orientalistának, Uri Jánosnak emlékét.

Nagykőrösön született 1724-ben. Balogh Ferenc tévesen Debrecen véli szülőhelyének. (1) Péchy Imre adatai alapján - keresztelési anyakönyv - Nagykőröst kell elfogadnunk. (2) A Ballagi Károly szerkesztette 1861. évi Nagykőrösi Naptár ugyancsak Péchy Imre adatait igazolja. Iskoláit Nagykőrösön végezte, majd tanulmányait Debrecenben folytatta. A debreceni főiskola erős orientalista hagyományokkal rendelkezett, könyvtárában számos arab, perzsa stb. keleti nyelvű vagy keleti vonatkozású mű található már a 18. században. A keleti nyelvekkel itt a biblia, a teológiai studiumok miatt is erősen foglalkoztak s Uri orientalisztikai érdeklődése érthetően korán fogant. Tanárai Martonfalvi György, Maróthy György, Csipkés Komáromi György, Melius Péter stb. egyaránt járatosak voltak a keleti nyelvekben. Debrecenben egy évet tölthetett. (3)

Hollandiában először Harderwijkben, majd Leydenben folytatta tanulmányait.

(4) Harderwijkben a bölcsészeti és a teológiai fakultást végezte; 1753. június 8-án bölcsészeti karon, majd 1755. június 28-án a teológiai karon tett doktori vizsgát.

(5) Harderwijkben Uri a keleti nyelveket Theodor Schellingá-nál hallgatta, akiről meleg szavakkal emlékezik meg. Nagy volt azonban ekkortájt a leydeni egyetem vonzása is, melynek vezető tudósa a híres Schultens professzor volt. Uri Leydent is fölkereste, hogy e nagyhírű mestert hallgathassa. Az Album Academicum Leyden 1756. szeptember 17-ről a következő adatot közli: "Johannes Uri Körösi-no-Hungarus 32 /éves/ T. et P. Dr." (6)

Albert Schultens, korának legkiválóbb orientalistája, a sémi filológia terén olyan iskolát teremtett, amelynek tekintélye és súlya csak Sylvestre de Sacy iskolájának hatására szűnt meg a század végén. Schultens szerint mindent az arab nyelv alapján kell megérteni. A héber szó jelentésének pontos meghatározásában előbbre helyezték az arab nyelvhasználat tanúságát az évezredes szótári és exegetikus hagyománynál. (7) Uri teljességgel magáévá tette ezt a felfogást, és azt Origines arabico-hebraicae és Prima decas originum Hebraeorum genuinarum ad loca biblica rectius intelligenda című tanulmányaiban érvényesíti is. (Leiden 1761)

Óry Fülep Gábor tiszáninneni superintendens 1765-ben találkozott vele: "Én Uri Jánost Leydenben találtam s vele ott megismerkedtem, azt is megtudván, hogy ő az orientalis nyelvekben járatos..." (8)

Uri János sorsa a továbbiakban erősen összefügg Thomas Bodley könyvgyűjtő szenvedélyével, aki különös előszereettel gyűjtötte a keleti kéziratokat. Ezt a tradíciót kiváló könyvtárosok, többek között Thomas James még tovább fejlesztették, úgyhogy a Bodleiana rendkívül gazdag, nagyértékű keleti kéziratanyaggal

rendelkezett. 1770 körül e hatalmas kéziratanyagának a rendszerezése és katalógizálása, szakszerű feldolgozása halaszthatatlan feladattá vált a Bodleiana könyvtár vezetői részére. E munka elvégzése a feladat bonyolultságánál fogva különösen sokoldalúan képzett tudóst igényelt. Olyan emberre volt szükség, aki tudja a héber, az arameus, az arab, a szír, az etióp, a perzsa, a török, a görög, a latin továbbá az angol nyelvet. Ezenkívül járatosnak kellett lennie ezek filológiájában, irodalmában és történelmében. Ilyen széles spektrumú tudóssal a könyvtár nem rendelkezett, s ekkoriban Anglia sem. Uri Oxfordba kerülésére vonatkozólag Öry Fülöp Gábor tiszáninneri superintendens ugyancsak tesz említést: "1765-ben Angliában járván megemlékeztem Uri Jánosról Hunt és Kennicott neves oxoniumi orientalistáknak ... akik engem arra kértek, hogy küldeném őt Oxoniumba az orientális, s különösen a török manuscriptumok rendbeszedésére, melyet én visszaérkezvén Leydenbe neki tudtára is adtam..."

Hitelesebbnek látszik a Catalogus előszava, mely szerint Sir Joseph Yorke, Anglia németalföldi nagykövete, a leydeni egyetem javaslata alapján ajánlotta Uri Jánost a könyvtárnak e nagy tudást igénylő munka elvégzésére. Uri János 15 éven át dolgozott a katalóguson, mely 1787-ben jelent meg. (9) A Catalogus 1787. február 2-ről keltezett előszavában olvashatjuk: "A magyar Uri János már midőn Leydenben tartózkodott a híres Schultensnél, foglalkozott a keleti nyelvekkel. Ezt a nekünk ilyképpen ajánlott férfiút fogadtuk fel és évi stipendiummal láttuk el, míg a feladatot teljesen megoldotta. E munkával több éven át fáradozott. Az egyes codexeket, melyek héber, kaldeus, etióp, szír, arab, perzsa és török nyelven vannak írva, egyenként megvizsgálta, tartalmukat néha röviden, vagy ha a tárgy fontossága megkívánta bővebben fejtegette, a szerzők neveit és a könyvek címét amennyire lehetett az eredeti nyelveken kimutatta, a codexek rendszertelen tömegét rendbe tette és osztályozta." (10) Uri lajstromának folytatása csak 1821-ben jelent meg (11) Nicoll szerkesztésében. A héber kéziratok Uri által készített katalógusát A. Neubauer egészítette ki 1868-1886. (12)

Uri-ra vonatkozó anyagot Björnsthäl leveleiben (13) is találhatunk. Az 1770. szeptember 14-én Párizsban kelt leveléből: "... most Oxfordban nagy szorgalommal dolgoznak a keleti kéziratok lajstromán. Azt remélik, hogy jó és tökéletes lesz, mivel Casirnak Bibliotheca Escorialensis Arabica Hispanica című katalógusát vették mintául. E munkát egy ifjú, de igen alkalmas, Uri nevű magyar végzi..." Az 1775. október 2-i levélből: (14) "... nem mérközhetik az Escorial könyvtár katalógusával ... Uri igen tudós férfi ... már különféle arab és perzsa verseket adott ki. Meninszki perzsa szótárát kiegészítette. A Kelet-Indiai Társaság ezt a szótárt Londonban akarta kiadni, de ez egyelőre még nem történt meg." Uri nagy munkáját bizonyítja, hogy többek között 1400 arab és 177 perzsa kéziratot ír le részletesen és katalógizált nagy gondossággal. (15)

Uri élete végéig Oxfordban élt. 1794-ben Budai Ézsaiás Leydenben meglátogatta a magyar származású Chernak egyetemi tanárt és az Oxfordban élő Uri Jánost. (16) Uri szívesen fogadta Budait és két művével is megajándékozta. A két mű a debreceni főiskola könyvtárában található. A könyv első lapján Budai saját kézzel írt bejegyzése olvasható. (17) Arra vonatkozólag, hogy Uri János valaha is visszalátogatott volna Magyarországra, nincsen adatunk.

Péchy (18) szerint Uri nemcsak könyvtáros volt Oxfordban, hanem az egyetem tanára is. Goldziher (19) ezt cáfolja. Ámbár Adam Clarke életrajza (20) szerint:

"Dr. White, az egyetem mostani professzora és még számos jeles orientalista, akik a keleti irodalmakban kitűntek, oktatásukat Uri Jánosnak köszönhetik..." Uri 1796. júliusában Sárvári Pál is felkereste Oxfordban. Millert is ő tájékoztatta. (21)

Uri tudományos érdeklődése igen széleskörű: természettudományok, nyelvészet, irodalom, történelem. Művei nagyon sokrétű és változatos témákat ölelnek fel. Időrendben:

1. Dissertatio Inauguralis de Fulmine ... Harderwijk, 1753. Bölcsészdoktori értekezés. Természettudományi vonatkozású téma irodalmi vetületének vizsgálata. A villámlás jelensége a keleti és a klasszikus irodalomban.
2. Dissertatio Philologica - Theologica Inauguralis de Rege feliciter regnante ... Harderwijk, 1755. - Theologiai doktori értekezése. Genézis 49:10 értelmezésének sokat vitatott kérdését tárgyalja.
3. Carmen mysticum Burda dictum Abi Abdallah Mohamed ben Seid Busiridae Aegyptii. E cod. MS. Bibl. Lugd. Batav. latium conversum. Accedunt Origines arabico-hebraicae, Lugd. Batav. 1761. (II. kiadása: 1771.). Šaraf al-dīn Muḥammad b. Sa'īd al-Buṣṭī (1212-1294) Burda című verses művének magyarázatos kiadása. A Burdát szent szövegnek tartják, 172 disztichonból áll. Temetésekénél ezzel kísérik a halottat, egyes sorait amulettekre írva viselik, misztikus mezbe burkolják. Az iszlám területén minden nyelvre lefordították. (22)
4. E mű függeléke Uri egy másik értekezését is tartalmazza: Origines Arabico-Hebraicae, Lugd. Batav. 1761. (57-76. p.). A Schultens-iskola arab-centrikus elvének kifejtése és alkalmazása a sémi-filológia területén.
5. Prima decas originum. Hebraeorum genuinarum ad loca biblica rectius intelligenda. Lugd. Batav. 1761. - További tíz héber-arab szó etimológiája a Schultens iskola módszerével.
6. Carmen arabicum, sive verba doctoris Auheddini al Nasaphi de religionis Somniticae principiis numero vincita, nec non Persicum, nimirum Saadii Shirazidae operis Pomerium dicti initium ubi de Deo T. O. M. Edidit et latine vertit, Oxonii 1770. Al Nasafi teológus dogmatikai tanköteményének kiadása, latin nyelvű fordítása és magyarázata. A mű függeléke Sa'adi Bustan-jának bevezetése perzsául és latinul. (23)
7. Epistolae Turcicae et narrationes Persicae editae ac latine conversae/ appendix de litterarum apud Persas inter se permutatione, Oxonii 1771. Török levelek és perzsa elbeszélések eredetiben és latin fordításban.
8. Rabbi Jehudae Salomonis vulgo dictu Charizi eloquentiae Hebraicas principis, primus et tricesimus consensus de latrone transfiguratio nuper e codice MS latine conversus, Londini 1773.
9. Kennicotti, Dissertatio generalis in Vetus Testamentum Hebraicae, Oxonii 1783.

10. Pharus artis grammaticae Hebraicae. Oxonii. 1784.
11. Bibliothecae Bodleianae Codicum Manuscriptorum orientalium Catalogus. Oxonii 1787. Életének főműve, a Bodleiana keleti kéziratának a katalógusa. A katalógus előszavában a Bodleiana igazgatósága méltatja Uri kiemelkedő munkáját. Uri maga is írt egy előszót a katalógushoz "de ennek kiadását mindenféle ürüggyel meghiúsította dr. Randolph a Christ-Church kanonokja." (24)
12. LXX hebdomadum quos Gabriel ad Danielelem detulerat, interpretatio, paraphrasis, computatio cum vocabulorum difficiliorum explicatione. Oxonii 1788.
13. Abi Mohammed alcasim volgu dictu Hariri quinquagesimumus Bussensis e codice MS. Bibliothecae Bodleianae, latina conversas a J. U. Accedunt dialogi Persico-angelici. Sárospataki Füzetekből X. (1866), 403-415. p.

Uri 1796. október 18-án halt meg Oxfordban. Az oxfordi Szent Mihály templomban temették el. Sírját külön emlékkő nem jelzi. Gyászjelentése a The Gentlemen's Magazine and Historical Chronicle 1796 (60. kötet, 884. p.) következő: "1796. október 18-án halt meg lakásán Uri János 70 év feletti korában. Születésére magyar, a leydeni egyetemen jogtudor. Több év óta az oxfordi egyetem tisztviselője, a Bodley Könyvtár keleti kéziratának érdemes rendezője."

Scher Tibor

Jegyzetek

1. Balogh Ferenc, Uri János magyar tudós Oxfordban: Sárospataki Füzetek X. (1866), 409. p.
2. Péchy Imre, Egy magyar Vámbéry a XVIII. században: Figyelő, 1876, 14-16. p.
3. Budai Ezsajás az Uritól kapott könyvébe bejegyezte, hogy Uri a debreceni kollégium alumnusa volt.
4. Zoványi Jenő, A Harderwijk-i egyetem magyarországi hallgatói: Irodalomtörténeti Közlemények, 1891, 433-436. p.
5. Uri doktori disszertációi véletlenül folytán a Széchenyi Könyvtár tulajdonába kerültek: "... midőn egy több kötetből álló értekezés-gyűjteményt nem csekély áron megvettünk, Uri Jánosnak két értekezésére bukkantunk:
 - a/ Dissertatio Inauguralis De Fulmine ... summisque honoribus ... publico examini submittit Johannes N. Uri Körösino - Hungarus ...
 - b/ Dissertatio Philologico-Theologica Inauguralis de Rege Feliciter Regnante ... Johannes Uri Körösino-Hungarus ... Horváth István Uri Jánosról ... : Tudományos Gyűjtemény, 1830, 121-124. p.

6. Goldziher Ignác, Uri János. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XX. (1907), 347. p.
7. Goldziher Ignác, Emlékbeszéd Henrik Leberecht Fleischer felett: Akadémiai Emlékbeszédek, Bp. 1889, V. kötet, 4. sz., 10. p.
8. V. S. ... Vasárnapi Ujság 52. évf., 26. sz. (1905), 414-415. p.
9. Bibliothecae Bodleianae Codicum Manuscriptorum Orientalium, videlicet Hebraicorum, Chaldaicorum, Syriacorum, Aethiopicorumque Catalogus Jussu Curatorum Preli Academici a Joanne Uri confectus. Pars prima Oxonii e Typographo Clarendoniano MDCCCLXXXVII.
10. Goldziher Ignác, Gr. Kuun Géza t. és ig. tag emlékezete: Akadémiai Értesítő, 1907. 448-449. p.
11. Bibliothecae Bodleianae Codicum Manuscriptorum Orientalium Catalogi Partis Secundae. Volumen Primum, Arabicos completens. Confecit Alexander Nicoll A. M. MDCCCXXI Oxfordii.
12. E. Craster History of the Bodleian Library 1845-1945. Oxford, 1952. 106. p.
13. Jacob Jonas Björnsthäls Brife an seinem ausländische Reisen an den Könige Bibliothekar C. C. Gjørwell in Stockholm. Aus dem Schwedischen Übersetzt von Just Ernst Groskund II. Auflage. Leipzig und Rostock 1780, I. 163. p. Közli Krüchten József, Töredékek Uri János életfrására: Tudományos Gyűjtemény, 1817. 117-119. p.
14. Björnsthähl, Levelek, III. köt. 262-263. p.
15. Craster R., i. m., 102-107. p.
16. P. I., Egy magyar Vámbéry a XVIII. századból: Figyelő, 1876. 27. p.
17. Pharus artis grammaticae Hebraicae: Oxonii 1784.: LXX Hebdomadum quos Gabriel ad Danielelem detulerat, interpretatio, paraphrasis, computatio cum vocabulorum difficiliorum explicatione. Oxonii, 1788.
18. Péchy Imre, Egy magyar Vámbéry a XVIII. századból. - Uri János oxfordi egyetemi tanár: Figyelő, 1876. 14-16., 26-28. p.
19. Goldziher Ignác, Uri J. : Értekezések a nyelv és széptudományok köréből XX. (1907), 353. p.
20. An Account of the Religions and Literary Life of Adam Clarke, London, 1833, II. köt. 298. p.
21. Széchenyi Könyvtár, Fol. Hung. 470. J. F. Miller megemlékezésében: "Memoria Joannis Uri Hungari apud Britannos Oxonii in Bibliotheca Bodeica codicum orientalium interpretis. (Széchenyi Könyvtár Quart. Latin. 19.)
22. Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur. I. köt., 264-266. p. Goldziher I., i. m., 347. p.

23. Goldziher Ignác, i. m., 350. p.
24. Catalogus Bibliotheca Parriana. 1827. 62. p. (Dr. Sam. Parr, Uri barátja, neves könyvgyűjtő volt.)

AZ ARAB MEDICINA ASSIMILATIÓJA
A KÉSŐKÖZÉPKORI LATIN ORVOSI IRODALOMBAN

Az arab medicina virágzása a 7-12. századig tartott, térben pedig Turkesztántól a Pireneusi-félszigetig. Klasszikus központjai keleten Bagdad, nyugaton Cordoba.

Az orvosi és természettudományi írások arabról latinra fordítása az európai medicinában a későközépkorban alapvető változást jelentett mind szemléletben, mind pedig a gyakorlatban, - utóbbi esetben főként a chirurgiában, az epidemiológiában, az optalmológiában és a pharmacológiában. Ez az irodalmi-transpositio - bizonyos fáziseltolódással az irodalom egyéb ágaival szemben - főként a 12-13. században történik, hatása a 16. század végéig, illetve a 17. század közepéig követhető.

Tulajdonképpen egyetlen igazán fontos orvostörténelmi munka sem hagyja említés nélkül a medico-historiographiának ezt az *arabismus* címen tárgyalt periódusát. (1) Ugyanakkor az antik tudomány arab közvetítésének megítélése éppúgy, mint az egyes orvosi disciplinákban önálló arab írások átvételét, receptióját és assimilatióját érintő megítélés az általános európai orvostörténelmi irodalomban igen különböző, mind szemléleti, mind jellegét illetően. A hazai ilyen jellegű irodalom pedig gyakorlatilag nem is foglalkozik a kérdéssel, jöllehet az e korbéli, természetesen szintén latin nyelvű medicina, még részleteiben is alig különbözik a kor európai orvostanától, szükségképpen tehát erre is vonatkozik mindaz, amit a következőkben általában kifejtteni igyekszem.

Az alapkérdés, miért olyan különböző mind a mai napig az arab medicina receptiójának és assimilatiójának, ennek következtében pedig jelentőségének megítélése az orvostörténelmi irodalomban? Ennek nemcsak az a magyarázata, hogy kevés volt, és még kevesebb ma azoknak az orvostörténészeknek a száma, akiknek linguisticai, orvosi és historiographiai felkészültsége egyaránt alapos, és lehetővé teszi az egy-egy kéziratban foglaltak methodológiai feldolgozását az említett szempontok együttes érvényesítése alapján. Hacsak ez volna az ok, ma már betöltött lehetne a hiány, hiszen a csaknem teljes szövegkritikai gyűjtemények latin, illetve valamely modern nyelvű kiadásában a kutatók rendelkezésére állnak. (2)

A magam részéről a problémát abban látom, hogy az arabismus behatolása és befogadása egy olyan időszakra esik, a középkorra és a renaissancera - az orvostörténelemben egyébként távolról sem tisztán elválasztható periodizáció -, melyek a történetírásban néha még ma is kontrasztírozó periódust reprezentálnak.

Ez a maga, néha ellentétes, irányával a medicina eszmei áramlatainak megítélését önmagában tette és teszi nehezzé, a szemlélet és gyakorlat pedig, mely egy-egy kéziratból akar általánosítani egyenesen lehetetlenné. Ezért a kérdéseket nem egy szövegből kiindulón, hanem először általánosságban kell megfogalmazni ahhoz, hogy egy textus kapcsán később konkrétan legyenek megválaszolhatók.

A kérdések - melyekre ma sem adhatók mindig és minden vonatkozásban biztos magyarázatot nyújtó válaszok - a következőképpen hangzanak: Mit tudunk a korai középkor orvosi literatúrájáról általában? Milyen szerepet játszott ebben az arab orvosi irodalom? Mindkét kérdés bizonyos mértékig függvénye a későközepkori arab medicina befolyása felismerésének. Miként ítéli meg az arab medicina önmagát? Ez talán a legnehezebben megválaszolható kérdés, oly sok itt az irodalomban a subjectív elem. Tovább folytatva a gondolatsort; miképp változott az arab medicina az antik nyugati medicina és természettudomány receptiója által és ezzel kapcsolatosan mennyi ebben az "arab" literatúrában a görög és a par excellence arab, illetve a nyugati medicina irodalmában milyen ennek az aránya? Továbbá, mennyiben folyománya a középkor orvosi irodalma közvetlenül az antiknak, és mennyit nyert arab közvetítés révén? Milyen feltételrendszerben alakult ki abból az orvostudomány, helyesebben az, ami a medicinában tudományosan megalapozott?

Jóllehet jelen rövid tanulmányomban a fenti problémákkal kapcsolatosan csupán az arabismus latin receptiójának néhány részletével foglalkozom a Constantinus Africanus és Gerardus de Cremona közötti időszakban (12-13. század), nem teljesen követve az arab munkák sujtjét, a jobb megérthetőség kedvéért, ki kell térnem néhány mondat erejéig a görög medicina receptiójára az arab középkorban.

Ez a periódus az orvosi irodalomban a 8. század kezdetétől a 10. század végéig terjed. Míg az arab - latin receptió megítélése nagymértékben ingadozik, azt is mondhatnám, helyenként és időnként csaknem ellentétes, a görög-arab receptió időszakának és effektusának megítélése néhány kitűnő vizsgálat alapján elég egyseges és stabil. (3) A conclusió egyértelmű: a receptió lényege az, hogy a puasztán recipiáló momentum a maga felkutató-fordító, gyűjtő és rendszerező részleteivel egy bizonyos ponton egy alapvetően kanonizáló conceptióba vált át! Ez utóbbi, most már az olvasó számára nem mindig világosan hagyva az előzményeket és forrásokat, egészében termékenyíti meg a következő periódust. Miután ez minden receptió lényege, ez vonatkozik mutatis mutandis az arab-latin receptióra, illetve assimilációra is.

Itt válik az orvostörténész számára a kérdés rendkívül problematikussá. Ez az a "váltás", vagy ha tetszik periódus, amikor az orvosi theoria tulajdonképpeni eredetét keresve nem találjuk, vagy nem mindig találjuk az eredeti forrást. A görög irodalom arab fordításában, de még az arabbal való ötvözetében is - a latin fordítások tükrében - tisztábban lehet látni a theoriák, esetleg eljárások eredetét, mint később az arab forrásoknak, illetve az arabon át behatolt görögnek a latinban, ahol a gyakran kettős áttétel és a kettős vagy akár helyenként hármas kiegészítés, a fordító valódi vagy vélt coauctorsága torzítja az összöveget. Ebből fakad az orvostörténészek ama hibája, hogy egy-egy újonnan előkerült kézirat publikálásakor nem mindig tudják azt egyértelműen, quasi katamnesztikusan feldolgozni s a forrásig visszakövetni, illetve az abban foglalt theoria vagy eljárás originalitását határozottan állítani vagy cáfolni. Pedig a tudománytörténetnek és ezen belül természetesen az orvostörténetnek is ez az elsőrendű feladata, nem pedig "nagy orvosok"

epithethon ornansoktól hemzsegető biográfiájának utánérzése vagy egyes orvosi theoriáknak a köztörténet általánosságából való levezetése, még kevésbé kuriózitások bemutatása.

A köztörténettel való összefüggést illetően mindjárt felbukkan az a methodikai hiba, amit az orvostörténész akkor követ el, amikor a receptió időszakát - jelen esetben a későközepkort - hamis kiindulásból közelíti, és - miként azt gyakran látjuk - a humanizmus, vagy akár a felvilágosodás szelleméből ítéli meg, vagy éppen modern gondolati feltételrendszert, illetve annak részeit projiciálja bele, egyúttal abszolutizálva az egyébként is önkényes időhatárt.

Az európai középkor orvostörténelmi bemutatásának másik alapvető hibája, hogy a középkori medicinát, mint a maival analóg önálló disciplinát keresi. A problematika s maga a disciplina is - teljesen úgy, miként az arab medicinában is - csak a scholastica egészében található meg, ha t. i. nemcsak az eljárás, hanem a theoriát is keressük.

A medicinát a középkor egész tudományából, helyesebben tudományos egészéből, kiszakítva tekintik - sajnos gyakran még a legújabb irodalomban is - scholasticusan megmerevedett krazis-tannak, dogmatisált galenismusnak, melyet az arabismus később felvilágosodott, säcularisált és ezzel ismét képlekennyé, fejlődésképesé tett. Ennyire a processus nem egyszerű. A medicina soha nem - tehát a középkorban sem - csak egy önmagában élő tudományág ("autonomes Wissensbereich"). A medicinát az alaptudomány mellett messzemenően determinálják a társadalmi viszonyok, az interpersonális kapcsolatok (orvos-beteg reláció) és interdisciplinás vonatkozások. (4) Igen jellemző, hogy számos, többek között két, általam elsőnek publikált középkori orvosi kézirat is ugyanazon szerző theológiai colligatumában található. (5) Nyilvánvaló, hogy ezeknek az auctoroknak orvosi szemléletét nem csekély mértékben determinálja theológiai gondolkodásuk.

A későközepkor görög-arab receptiójának két igen jellegzetes központja volt, melyeknek vizsgálata mintegy modellként szolgálhat: Salerno és Toledo.

A biographiai és bibliographiai adatok mellőzésével, a historiographiai áttekintésre is csak éppen utalva, szeretném Constantinus Africanus irodalmi munkássága révén bemutatni az arabismus bevonulását a későközepkor európai orvosi irodalmába. (6)

Jóllehet a legrégebbi kéziratok munkái Constantinus Africanus munkájáról és methodikájáról elég világos képet adnak, mégis az orvostörténelmi irodalomban a legellentétesebb vélemények alakultak ki és frattak le jelleméről, munkásságáról és annak jelentőségéről egyaránt. Ennek a nem kis mértékben torz ítéletnek főként az lehet az oka, hogy - kevés kivétellel - még csak nem is a secundär, hanem a tertiär literatúrát forgatták a tankönyvek írói és az elmúlt századok kritikusai.

Az eredeti latin szövegben az arabból való fordítás meghatározása olyan fogalmakkal történik, mint "translatio", "compositio", "coadunatio". Ennek az utóbbi szóhasználatnak értelmében Constantinus Africanus bizonyos társszerzőséget is tulajdonít egyes esetekben önmagának. Hogy ezt miképpent érti, azt kifejti a Pantechneben "Nomen auctoris hic scire est utile, ut maior auctoritas libro habeatur. Est autem Constantinus Aphricanus auctor, quita ex multis libris coadunator". (7) Itt a "multis libris", mint később kiderül, ugyanazon szerző többféle azonos tartalmú kéziratának együttes fordítását jelenti.

A kéziratok nagyobb részét csaknem kizárólag tisztán fordításoknak deklarálja, a Viaticum több változata is így kezdődik: "Incipit Viaticum a Constantino

in latinam translatum" és "Viaticum a Constantino Africano in linguam latinam translatum". Ezen közben Constantinus tisztán használja az "auctor", "corrector" fogalmát, mint ahogy saját munkásságát a "Liber de virtutibus simplicium medicinarum"-ban egyértelműen az antikből való "compilatio"-nak nevezi.

Constantinus Africanus autoritása és integritása a 12. század közepén Salernon túlmenően már Chartresben is óriási. Fordításai és gyűjteményei révén az arab orvosi irodalom jelentős része válik hozzáférhetővé az olasz és francia orvosi iskolák számára; és melyik jelentős európai orvosi iskola az, a magyart is beleértve, mely nem e kettőnek folytatója?

Constantinus Africanus minden munkája fellelhető a következő század orvosi irodalmának legjelentősebb részében, és ez involválja magában az arab medicina receptióját is, az pedig, hogy a források közben el-eltűnedeznek, nem egyszerűen csak tudományos pontatlanságot jelent - természetesen azt is -, hanem gyakran a tökéletes assimilatio jeleként, mint positivum értékelhető.

Constantinus kézírataiban eléggé egyértelműen jelöli meg mind a fordított részt, mind - compilatio esetén - az egyéb forrásokat. Utóbbi esetben tartott igényt, mint "coadunator", a társszerzősége. A későbbi leírók már távolról sem tartották be ily precízen a tudomány iratlan szabályait, kézírataikban keverednek az arabból, a görögből való fordítások, a compilatiók, valamint Constantinus Africanus eredeti munkái, amihez a 15. század számos kéziratában még olyan Constantinus Africanus-nak tulajdonított - többnyire primitív - írások is csatlakoznak, melyekhez neki, ma már bizonyíthatóan, semmi köze sem volt.

Itt a magyarázata annak, hogy már a 13. században megindul az irodalmi vita Constantinus Africanus munkásságának értékeléséről. Pietro d'Abano egyenesen irodalmi tolvajlással vádolja. (8) A 15-16. században a confusio már teljes, bár mindig akad egy-egy szerző, aki az alapkeziratok ismeretében elismerően nyilatkozik, így a 16. században Symphorianus Camperus (1539), a kitűnő francia humanista "De medicinae claris scriptoribus..." (9) c. könyvében igen tárgyilagosan írja "Transulit etiam antiquarum medicorum multa volumina de graeco et arabico eloquio in latinum..."

A vita századunk közepéig, a teljes kéziratanyag feltárásiig tartott, amikor is kiderült, nem az a baj, hogy Constantinus Africanus plagizátor lett volna, hanem inkább az, hogy fordítóként túl eredeti. Nem az általa fordított arab szerzőtől vette át a gondolatot, hogy saját szerzeményként adja elő, hanem pont fordítva, az eredeti szöveghez fűzte néha, fordítás közben, saját ötleteit. Ha ez tudományos szempontból erősen vitatható eljárás is, a medicina szempontjából nem értékelhető teljesen negatívan, mert így nemcsak befogadtatott, hanem az európaival ötvözve be is olvastott az arab theoria. Ha tehát azt a 25 tételből álló egész irodalmi gyűjteményt nézzük, amit Corpus Constantinum címen tartunk nyilván, akkor ebből 16 mű az, amelyek az arabismus nagy kompendiumai, lényegében hiteles forrásai a későközépkorban assimilálódott és ható görög-arab medicinának.

Ilyen értelemben lehet összefüggést találni Albicus Veturarius "Seu regimen hominis" című műve és a Constantinus féle "De re naturali" című opus között, valamint Bartholomeus Squarcialupis Antidotariumával a Constantinus féle Antidotarium relációjában. (10) Miután mindkét említett munka szerzői - ha nem is magyarok, de hosszabb időn át Magyarországon működtek és hatottak, - nem túl mérész következtetés, hogy a magyarországi medicinában is jelentős szerepet reprezentál az arab medicina.

Természetesen rendkívül fontos és tulajdonképpen nem is volna elkülöníthető a tárgyalt korszak perzsa orvosi irodalmának befolyása az európai orvostudomány alakulására. Tárgyalása azonban hosszabb tanulmányt igényel.

Bizonyos mértékig kiegészítője a Corpus Constantinum-nak a szíriai orvosok, - beleértve a nesztoriánusokat is, - irodalmi munkássága, melynek gyűjteményét Corpus Syriacorum néven ismerjük.

Ami a receptios periódust és az assimilatio processust illeti, ezekre az a jellemző, hogy maga a korszak a tudást keresi általánosságban és praktikusan; kevésbé törődik a tudományos akribiával. Az eljárás a témával foglalkozó, ahhoz értő, abban járatos fordító, akiben nem a nyelvész dominál, hanem akit inkább a pedagógiai Eros vezet.

Ugy tűnik, a fenti megfogalmazás mintegy szembeállítja a későközépkor tudományközvetítő alakjait a humanisták filológiai érdeklődésével és kulturszociológiai szituációjával. Valójában itt nem ellentétről, csak elkülönítésről van szó. Ez viszont természetes, hiszen más kor, más történelmi milieu, szükségképpen más methodikát kell, hogy követeljen. Nem döntő, de némileg jellemző - megint csak egy kicsit a humanizmussal szemben állítva, - hogy az arab medicinában külön könyvek szolgálták a tanulás és külön írások a tanítás céljait.

Ha végül a Corpus Constantinum kapcsán a görög-arab auctorok arányát vizsgáljuk, úgy azt látjuk, hogy jelentőségében a salernói arabismusban az újjáéledt Galenos volt az uralkodó. Természetesen Abulhazis, Al-Kindi, Rhazes, Haly Abbas és a többi arab orvos mellett, miért is helyesebb ezt a korszakot a görög-arab receptio és assimilatio időszakának nevezni.

A mintegy fél évszázaddal későbbi toledói arabismus, melyet Gerargus Cremonensis személyéhez fűzünk, már csaknem tisztán arab szerzőket reprezentálván, e tekintetben egyértelműen arab. Miután ez a befolyás is elsősorban és döntően francia (Chartres) és olasz (Palermo) orvosi iskolákon keresztül hatott, úgy a Corpus Toletanumra mindaz érvényes, amit disciplinaris szempontból a Corpus Constantinum-ról megjegyeztem.

Nem lehet a tanulmányban feladatomban, hogy a klinikai részleteket elemezzem, mégis megemlítenék tartom, hogy az egyes arab szerzők közül mi az, amit ma az orvostudomány szemléleti és gyakorlati fejlődése szempontjából egyaránt legfontosabbnak ítélünk az arab auctoroknál: Al-Kindi a therápia, különösképpen a pharmaco-therápia területén hozott újat; Haly Abbas és Rhazes leginkább epidemiológiai vonatkozású megfigyelésekkel és teoriákkal gazdagította az orvosi irodalmat. Rhazes-nél szerepel a variola és morbilli legrégibb és egyben mindmáig legjobb variola és morbilli leírás; utóbbiakat a Liber medicinalis ad Almansorem című műve tartalmazza.

Abulcasis könyve a chirurgia és optalmológiában, különösen az instrumentológia gyakorlatában hozott sok novumot. Ugyanakkor rá kell mutatnom arra, hogy Avicenna (Ibn Sina), akit talán a legtöbbet emleget az orvosi irodalom, Kanonjában tulajdonképpen a teljes galenusi medicinát adja, csaknem tökélyre vive ennek racionalizmusát, valójában sokkal kevesebb önállósággal, mint kevésbé nagynevű társai.

Az orvostudomány és az egészségügy egész fejlődését illetően talán az a legfontosabb, hogy a későközépkor egész kórháziügye mind szervezési, mind településegészségügyi szempontból az arab medicinán alapszik.

Megemlítenédnek tartom, hogy az arabismusnak még egy felvirágzása volt a renaissance időszakában, ami azonban már nem annyira érdemi, mint az előbb tárgyalt periódus, inkább filológiai jellegű.

Egy tudomány receptiójának és assimilációjának lényegét legszebben Goethe határozta meg:

"Das beste Genie ist das, das alles in sich aufnimmt, sich alles anzueignen weiss, ohne dass es der eigentlichen Grundstimmung, demjenigen, was man Charakter nennt, im mindesten Eintrag tue, vielmehr solches noch erst recht erhebe und durchaus nach Möglichkeit befähige."

Schultheisz Emil

JEGYZETEK

1. Legyen szabad itt csak Schipperges "Ideologie und Historiographie des Arabismus" című tanulmányára utalnom: Sudhoffs Archiv, Beiheft 1. 1961.
2. V.ö. Fuat Sezgin: Geschichte des arabischen Schrifttums, Leiden 1967. I-III.
A II. kötet teljes egészében tárgyalja a medicina és pharmacia, a III. kötet pedig az alchemia és chemia irodalmát.
Ld. u. ott a szöveggyűjtemények bibliográfiáját.
V.ö. még Corpus Medicorum Graecorum Supplementum Orientale; valamint Manfred Ullmann: Die Medizin im Islam, Leiden/Köln 1970. (Handbuch der Orientalistik, Ergänzungsband 6.)
3. Szeretnék itt utalni Carl Brockelmann 1901-ben írt standard munkájára (Geschichte der arabischen Literatur), és az ezt megelőző két alapvető műre: "Die griechischen Ärzte in arabischen Übersetzungen" (1891), valamint "Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen" (1889/1893); mindkettő Steinschneider tollából, amihez Garrisonnak - némi bibliográfiai kiegészítésén túl - még 1932-ben sem lehetett lényeges hozzátennivalója, mint ahogy Lynn Thorndike és George Sarton is csak részkérdéseket tártak fel.
4. Itt jegyezném meg, hogy meddő törekvés feldolgozni egy korszak orvostörténelmét annak természettudomány-történeti, filozófiatörténeti, szociológiai, etc. aspektusa nélkül. Ezt azért is szeretném külön is hangsúlyozni, mert az orvosi textusok szövegének és hatásának elemzése során mindig figyelembe vettem a vonatkozó vagy vonatkozatható egyidejű, illetve egykorú természettudományi, deontológiai, pszichológiai, sőt theológiai irodalmat is. Gondolok itt pl. a Corpus Aristotelicumra etc.; ld. Egyetemi Könyvtár Bp. Cod. lat. N° 65, Fol. 336b - 338a; (Albicus Fragmentum), Nationalbibliothek (Wien) Cod. lat. 2549, Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino: Colcodei seu liber de peste, illetve ennek második része "Incipit Antidotarium..."
5. V.ö. Schultheisz Emil: Ein spätmittelalterliches medizinisches Handschriftenfragment, Archiv für Kulturgeschichte XLII. 1960., 231 ff., valamint u. a. Colcodei seu liber de peste des Bartholomaeus Squarcialupis de Plumbino Sudhoffs Archiv 44, 1960. 333 - 341.

6. A szöveg, melyet felhasználtam Schippergesnél, Creutznál, Sudhoffnál, Steinschneidernél, Darembergnél található, a korán nyomtatott latin szöveget az 1545-ös Gesner-féle, respektíve egy 1521-es velencei kiadás, az újabban publikáltat Singer 1917. évi szövegkiadása alapján vizsgáltam.
7. Idézet az Opera Ysaac 1615. évi kiadásából Schipperges nyomán.
8. Conciliator, 4. Ed. Venetiis 1476.
9. Leyden 1506.
10. Leipzig 1484 (Marcus Brand).

A Kőrösi Csoma Társaság 1974. november 12-én tartott felolvasó ülésén elhangzott előadás alapján.

LACRIMATORIA ÉS A HÉBER FORRÁSOK

Római ásatások során a sírokban talált üvegcséket a régészek régebben lacrimatoria-nak, urna lacrimalis-nak magyarázták. (1) A zsidó katakombák aranyozott üvegből készült serlegeit is egyesek könny-tartóknak vélték. (2) Újabb kutatók nem osztják ezt a véleményt.

Ezért fontos A. Zeron rövid dolgozata, amelyben az I. századi Pseudo-Philo Liber Antiquitatum Biblicarum-ából hozott szöveggel támasztja meg a lacrimatoria-elméletet (LXII. 10): "et lacrimas nostras condamus in vas unum, et commendamus vas terre, et erit nobis in testimonium." (3) A budapesti kézirat (OSzK. Fol. Hung. 3004.) nem mutat eltérést. (4)

A latin szöveg elveszett héber eredetire megy vissza. Megmaradt héber forrásokat is lehet azonban idézni párhuzamul.

A Zsoltárokból olvasható ez (LVI.9.): "שימה דמעתי בנאדך" "Tedd könnyemet a te tömlődbe." A bőrtömlő szolgált az ókori keleten a folyadékok tárolására: a vízére (Gen. XXI.14.), a boréra (Jos. IX.4; I. Sam, XVI.20.) és a tejére (Jud. IV.19.). Ehhez fűzi tanftását Bar-Kappara a III. században (Sább. 105b.): כל המריד: "az igaz emberért hullajtott könnyeket Isten megszámlálja és kincstárába helyezi."

Az aggáda szerint Dávid - élete utolsó éveiben - serlegét nap mint nap könnyeivel töltötte meg (בכל יום דיום היה מורידי כוס דמעיות). (5)

A bibliai szerző és a palesztinai amóra - feltevéseink szerint - nem költői képet használ, hanem a lacrimatoria tapasztalati realitását értékesíti.

A könny-tömlő vagy könny-serleg szemléleti háttere és archeológiai alapja a középkori héber költők előtt természetesen már elhomályosult és számukra csupán kép. Mint ilyen, a pijjutokban gyakori.

Amittáj b. Sefája (IX. sz.; Oria) szelichájában így ír: (6)

יהי דפון כלפניך שומע קול בכיות
שתשים דמעיותי בנאדך להיות

Hasonlóan található Elijáhu b. Semája (XII. sz.; Bari) szelichájában: (7)

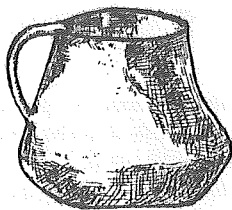
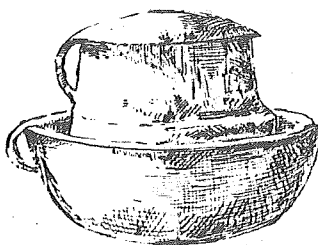
שימה דמעתי בנאדך עדשי אכוסה
עו לי בך מעו ומוסה

További példák is vannak. (8)

Miért tették a sírba ezeket a könnyekkel telt tömlőket, üvegcséket, korsókat vagy serlegeket? A néphit azt tartotta, hogy vízre szomjaznak a halottak. Goldziher egyedül arab anyagból számos példát gyűjtött erre. A haldokló szájába vizet csepegtetnek, hogy ne szomjan keljen át a túlvilágra. A XIII. század egy intézkedése utasítja a rendőrfőnököt: gondoskodjék róla, hogy a temetésen öntsenek vizet a sírra. Az arab költészet gyakori fordulata: Áztassa eső a halott sírját. (9)

JEGYZETEK

1. A. Reifenberg, Palästinische Kleinkunst (Berlin 1927), 60, 67.
2. S. Krauss, Zur Katakombenforschung: Berliner - Festschrift (Frankfurt a/M. 1903), p. 204; I. Löw, Tränen: Chajes-Gedenkbuch (Wien 1933), p. 122; uő., Studien zur jüdischen Folklore. Ed. A. Scheiber (Hildesheim 1975), p. 110.
3. A. Zeron, Lacrimatoria and Pseudo-Philo's Biblical Antiquities: IEJ 23 (1973), p. 238.
4. Fröhlich Ida, Bibliai legendák a hellénisztikus zsidó történetírásban (Bp. 1973), p. 56.
5. Seder Eliahu rabba und Seder Eliahu zuta. Ed. M. Friedmann (Wien 1902), p. 7; Jalk. Semuel § 165.
6. I. Davidson, Thesaurus I, 107-108. No. 2275; Széder Hászlichot. Ed. D. Goldschmidt (Jerusalem 1965), p. 247. No. 93.
7. I. Davidson, i. m. I, p. 336, No. 7390; D. Goldschmidt, i. m., p. 52. No. 17.
8. Ben Jehuda, VII. 3461.
9. I. Goldziher, Gesammelte Schriften V (Hildesheim 1970), pp. 171-196; Jubilee Volume in Honour of Prof. B. Heller (Budapest 1941), pp. 320-321.
10. D. Barag, Two Roman Glass Bottles with Remnants of Oil: IEJ 22 (1972), p. 24.

A SEBEOS KRÓNKA 50. FEJEZETÉHEZ (1)

A VII. évszázad derekától kezdve másfél századra megszakad a bizánci történetírás gazdag folyama. Elvesztek az erre a korszakra vonatkozó közép-perzsa történeti források is, és csak a századokkal későbbi arab és perzsa történetírók műveiben megőrzött töredékekből tudjuk az e korra, a Szaszanida birodalom északi határaitra vonatkozó történeti adatokat rekonstruálni. (2) Ezáltal a VII-VIII. század e térségekre vonatkozó forrásszegény korszakára különleges jelentőséget nyernek a kortárs örmény krónikák.

A belső-ázsiai nomád államalakulatok történetének kutatásában azért is juthatnak kiemelkedő szerephez az örmény források, mert a krónikások idevonatkozó értesüléseiket sokszor elsőkézből nyerték. Ennek indoka egyrészt az, hogy az egyházi központ egybeesett a világi hatalom, a Szaszanida tartománykormányzó (marzpan) székhelyével, ahol a legiskolázottabb papi réteg lakott, másrészt az, hogy a krónikás gyakran valamelyik főúri család udvari papja volt. A legnagyobb (Bagratuni, Mamikonjan) főúri családok pedig az örmény állami önállóság elvesztése (387 ill. 428) után vezető szerepet vittek a helyi államigazgatásban, és ők alkották a Szaszanida, ill. bizánci seregek örmény kontingenseinek főtisztjait, így tehát egy udvari pap közvetlenül juthatott államigazgatási és katonai értesülésekhez.

Az örmény csapatokat az örmény földön osztozó két nagyhatalom a távoli határokon vetette be. Ez az eljárás a közvetlen katonai célon kívül egyben a nemzeti ellenállási góc kikapcsolását is célozta. Jól jellemzi ezt a tudatos kisebbségi politikát Maurikios bizánci császárnak Khosrow Aparvezhez intézett levele, mely szerint ő maga, hogy szabaduljon a rebellis örményektől, Thrákiába küldte őket katonai szolgálatra, és azt tanácsolta a perzsa uralkodónak, hogy hasonlóan cselekedjen ő is, küldje az örmény csapatokat keletre. (3) Így nyerhette pl. Sebeos (4) is értesüléseit a perzsa hadsereg keretében szolgáló örmény katonáktól, egyes esetekben talán éppen a Bagratuni család valamelyik tagjától. Így kaphatott részletes tájékoztatást Sembat Bagratuni hyrkániai tartománykormányzó (598-605) haditetteiről, az északkeleten lázongó tokharisztáni kusánok és heftaliták ellen viselt hadjáratairól, talán éppen Sembat fiától, a Krónikában többször is emlegetett Varaztiroctól. (5)

A Sebeos krónika forrásértékét a Szaszanida birodalom északkeleti nomád szomszédainak története szempontjából már korán felismerte J. Markwart, de a század végén a forrásanyag jelentékeny része még nem állt rendelkezésére, és éppen a tetal népnév értelmezésére közölt "magyarázatok alapötletei elhibázottak voltak". (6) Sebeos csonkult helyeinek magyarázatához jelentékeny segítséget nyújtottak a későbbi örmény krónikások kölcsönzései, (7) amit később Markwart is fel-

ismert, de az északi nomádokra vonatkozó értékes adatokat nem volt módjában értékesíteni és újraértékelni előző megállapításait. (8)

A Sebeos által tetal-oknak nevezett nomádokra vonatkozó helyek részletes történeti-filológiai elemzését és végérvényű azonosítását Czeglédy Károly végezte el. Megállapította, hogy az adott esetekben a tetal népnevet Sebeos következetesen "nyugati türk" értelemben használta. (9) Tanulmányával a Sebeosnál tetal néven szereplő északi nomádok bonyolult problematikája megoldást nyert. A Sebeos-kutatás örmény filológiai vonatkozásában jelentős haladást hozott G. Abgarjan 1965-ben megjelent Sebeos-monográfiája. Abgarjan megoldotta a Krónika bevezető részének, az ún. "Kezdeti Krónikának", azaz az első négy fejezet eredetének "rejtélyét". Végleg eldöntötte a kérdést, hogy e rész nem tartozott eredetileg a Krónikához, hanem csak alkalmoszerűen a XIII. század után csapódott hozzá, mert még XIII. századi szerzők e rész nélkül ismerték a Krónikát. Mivel az északi vidékek nomádjaiaként Sebeosnál feltűnő tetalok csak a Krónika további fejezeteiben jutottak szerephez, így Abgarjan filológiai eredményei a tetal = "nyugati türk" problematika lényegét nem érintik. (10)

A továbbiakban csupán az 50. fejezet két filológiai részletkérdésével kívánok foglalkozni: az 50. fejezet felépítésének kérdésével, és az egyik problematikus helyre magyarázati kísérletet tenni.

Omár meggyilkolása (644) után megindult a vetélkedés a Próféta két veje, Ali és Oszmán, valamint a Próféta három hű társa között. A vetélkedők között az egyiptomi frakció jutott túlsúlyra, és ennek esett áldozatul 656-ban Oszmán kalifa. A polgárháborús korszaknak csak 661-ben szakadt vége, mikor Muavija végleg kezébe kerítette a hatalmat. A 656 és 661 közötti korszak részekre, pártokra tagoltságát jellemzi Sebeos az 50. fejezetben: "És küldött Isten pártütést Ismael fiainak táborába, és megbomlott az ő egyetértésük, összekülönböztek egymással és négy részre oszlottak. Az egyik az a rész, amely India felől van, egy másik, amely Szíriát és Észak vidékeit foglalja magában, ismét másik az, amely Egyiptom és a tetalok vidékein van, és egy másik az arabok vidékein és egy Askaronnak nevezett helyen." (11)

Ez a szövegrész igen homályos megfogalmazású, és ez lehetett az oka, hogy Markwart kihagyta vizsgálódásai köréből. Artamonov és Dunlop sem tért ki rá, egyedül Czeglédy Károly kerített sort e bonyolult szövegrészre, mélyrehatóan elemezte az arab pártok közti ellentétek zűrzavaros történeti helyzetét, és magyarázta az arab pártoknak a szöveg háttérét képező megoszlását. A tetal területnek az egyiptomi frakcióval való egybefoglalására azt a magyarázatot adja, hogy a forradalmi mozgalom második központjából, Irakból küldték az arab csapatokat az északi vidékek meghódítására és Sebeos nem indokolatlanul sorolja ugyanahhoz a párthoz a tetal földön állomásozó iraki származású csapatokat, mint az egyiptomiakat. Megállapítása szerint a tetal ez esetben is "nyugati türköt" jelöl, de nem Tokharisztánban vagy Transoxániában hanem a szintén nyugati türk uralom alatt álló Kazáriában. (12)

Ezt a lokalizálást alátámasztani látszik még az a körülmény is, hogy az eddigi idézetekben a tetalokról általában csak seregeikkel (zawrk^c t^cetalac^c), vagy a kusán Tokharisztánt uralma alatt tartó tetal királlyal (tagawor tetalac^c) kapcsolatban esett szó és éppen csak a tárgyalt szövegrészt megelőző (49. ill. 37.) fejezetben fordul elő a "tetalok vidékének (vagy országa, vagy földje)" (kolmank^c tetalac^c) említése. (13)

A 49. fejezetben arról esik szó, hogy az arab seregek, miután a fellázadt médiái (14) törzseket nem tudták uralmuk alá hajtani, északra fordultak és a Cör kapu védőinek leverése után az ettől északra fekvő vidéket dúlták fel. Azonban hamarosan segélycsapatok érkeztek a "tetalok országából", és tönkrevették az arab sereget, úgyhogy ezeknek csak csekély töredékük tudott hazavergődni. Az arab csapatok által végigpusztított terület a kaukázusi hunok országa volt és ettől északra Kazária (15), amely felett 630. ill. 650 táján a nyugati türkök tartották az uralmat. Az adott esetben - mint Czeglédy Károly kimutatta - a tetal név alatt Kazária területén állomásozó nyugati türkök értendők. (16) Hasonló formában ("tetalok országa") történik említés az 50. (38) fejezetben is a tetalokról, ami arra látszik mutatni, hogy a közeli eseményekben hasonló volt a történeti-földrajzi milió, vagy esetleg arra, hogy a 49. fejezet szóhasználata befolyásolhatta az 50. fejezet vonatkozó helyét.

Sebeos 50. fejezete azonban örmény archeográfiai problémát is hordoz. E fejezet, mely az örményországi arab hódítás megszilárdításának történetét mondja el, voltaképpen három részre tagolódik, illetve tagolható. A fő problémát az okozza, hogy az események folyamatos menetében, a forradalmi pártokra való szakadás (656) előtti időszak (A/1) és Muavija trónralépéséig (661) terjedő elbeszélő rész (A/2) közé egy terjedelmes bibliai idézeteket, próféciákat tartalmazó bekezdés (B) van iktatva. (17) A közbeiktatott B bekezdés az örmény földön bekövetkezett eseményeket - az arab hódítást - isteni büntetésképp tünteti fel: "mert haragomnak tüze felgerjedt, lángra gyúlt ellenetek" - idézi Sebeos Jeremiás könyvéből (XV, 14).

Ezután a bibliai szentenciák érdekes fokozása következik: "És el fognak égni tűzzel, és elemésztoódnak mélységei hegyeiknek." Sebeos maga is érzi az idézet sokféle értelmezhetőségét, és a kételyek eloszlátása végett magyarázatot fűz hozzá: "mármint a nagyurak erőszakja". Majd rátér a bűnösökre zúduló nyílzápor hasonlatának konkretizálására, mondván, hogy hasonlóképpen fognak ők (mármint az arabok) Sin pusztaságából éhínséget keltve, gyilokkal és nagy borzalmakkal az egész földre zúdulni. A bűnösöket elhurcoló pusztai vadról szóló hasonlat után Dániel jóvendöléseiből hoz idézetet: "és ímé a negyedik állat, rettenetes és iszonyú és rendkívül erős; vas fogai valának, falt és zúzott és a maradékot összetaposta." (Dániel, VII, 7.). A büntetések eszkalációja logikus rendben zárul, nem marad el Isten ostorainak büntetése sem: "Romlásnak napja jön rájuk... már az ő elveszésük közeli" (Jeremiás, XLVI, 21.); "ami be is fog következni a maga idején" - fűzi hozzá a szerző, mint saját jóvendölést. (18)

A B bekezdés megbontja az összefüggő elbeszélő rész folyamatát, és erre már több filológus felfigyelt. N. Akinean arra a következtetésre jutott, hogy itt lapok felcserélődéséről van szó, és a próféciákat tartalmazó bekezdés voltaképp a fejezet végére kívánkozik, ami az adott esetben egyenértékű a Krónika befejezésével. (19)

Ez az érv elfogadhatónak látszik, hiszen Sebeos krónikájában igen sok esetben kell lapok elveszésével, és felcserélődésével számolnunk. Ilyen felcserélődésre igen könnyen alkalmat adnak például szomszédos sorokban előforduló azonos sorvégek, vagy sorkezdetek. (20) Az adott esetben mind a bibliai idézet szövegrészét, mind az arabok négy pártra való szakadásának szövegbekezdését azonos időhatározó indítja, ard "most, jelenleg stb." (Az ard bekezdésindítás elég gyakori

egyébként Sebeosnál.) Mivel a Krónikából csak egyetlen eredeti kézirat (21) maradt ránk, így variánsokra nemigen számíthatunk, hanem csak történeti és filológiai érvelés pótolhatja a közvetlen összehasonlítás lehetőségét. (22) A lapok felcserélődésének feltevését az 50. fejezetre vonatkozólag elfogadja G. Abgarian és alapos okfejtéssel támasztja alá. Az elbeszélő részek (A/1 és A/2) közti szoros összefüggést mutatja többek között, hogy az A/2 rész így kezdődik: "és ugyanebben az évben az örmények elpártoltak az izmaelitáktól (= araboktól)". Ez az év pedig pontosan egyezik az A/1 rész utolsó bekezdésében foglalt esemény - Nerses katolikos papi székhelyére való visszatérésének évével. (23)

De az említett részeket egyéb konkrét utalások is kapcsolják egymáshoz. A B bekezdésben előforduló mutatónévmások olyan tényekre, ill. személyekre utalnak, melyekről csak az A/2 részben nyerünk tájékoztatást. A B részben Dániel próféciája, melyben a "negyedik vadállat"-ról szól, pontosan Muavijára vonatkozik, aki a négy párt vetélkedéséből győztesen került ki. Az arabság négy részre szakadásáról pedig szintén csak az A/2 részben történik említés. Mindehőből Abgarian is azt a következtetést vonja le, hogy a lapok felcserélődéséről van szó, és eredetileg a B bekezdés zárta volna le a Krónikát. Megerősítő érveként idézi ennek a közbekalódott utószónak igen homályos bevezető sorait, mely - Abgarian magyarázata szerint - mintegy szabadkozás Sebeos részéről, hogy nem a megfelelő helyre iktatta volna be szavait. (24)

Elképzelhető a sorrendi kérdés egy másik variánsa is, annak indoklására, hogy a B bekezdéssel zárult volna a Krónika, mégpedig az, hogy az A/2 rész voltaképp egy más szerző (írók) műve lenne. (25) Az ilyen érvelést mindenestre gyöngítik az adott részek egymás közti utalásai, persze nem a visszafelé utalók, hiszen a feltételezett folytató nyilván megelőző részekhez akarta kapcsolni kiegészítést, de aligha tételezhető fel, hogy a megelőző részbe utólag több előre mutató névmást iktatott volna be. Bizonyos mértékben a külön szerző feltevését látszana alátámasztani éppen a tetal név bizonytalan használata is, hiszen Sebeos a Krónika folyamán végig következetesen használta ezt az elnevezést, (26) viszont az 50. fejezetben az egyiptomiakkal egybefoglalva nehezen lokalizálható, és azt a benyomást kelti, mintha e népnév egy más szerző téves értelmezése folytán került volna az idézett szövegbe. Véleményem szerint azonban mindezek az érvek nem feltétlenül bizonyítják az utolsó fejezet bekezdéseinek felcserélődését.

Az kétségtelen, hogy Sebeos B bekezdésének lejegyzése időbelileg aligha történt korábban, mint az A/2 rész, de az A/2 részre utaló névmások egyáltalán nem jelentik azt, hogy a B bekezdés a A/2 rész leírása után keletkezett volna. A krónika adatok végleges lejegyzése, illetve írásba foglalása nem a napi események sorrendjében készült, hanem hónapok, sőt esetleg évek múlva összefoglalva, kiértékelve. Még a közvetlenül az események sodrában készülő Annalesekben is gyakori a kihagyás, utólagos bejegyzés, felcserélődés, már csak azért is, mert az egyes résztörténeteknek nemcsak kronológiai, hanem tartalmi összefüggése is lényeges összekapcsoló tényező. A B bekezdés szerintem is később fogalmazódott az A/2 részben lejátszódó eseményeknél, vagy legalábbis azok egy részénél, nyilván az események hatása alatt, de ha a lejegyzés ilyen rendje magától a szerzőtől származott, akkor miért szabadkozott volna ő maga, hiszen semmi sem gátolta abban, hogy a B bekezdést az általa kívánt helyre iktassa. A B bekezdés bevezető sorai egyébként árnyalatilag többféleképpen is értelmezhetők, elég homályosak: "Most,

ámhátor hiában beszélve elhagyom az események rendjében levő dolgokat, gondolataim tökéletlen eszmélete szerint és nem a tudás méltó isteni adománya szerint... és alá fogom támasztani a próféta szavaival, ahogyan az Úr parancsa szerint szólt." (27) E mondat nem ad egyértelmű választ a sorrendiség kérdésére.

Ami véleményünk szerint döntő e kérdésben, az éppen a szerző tudatos sorrend-megválasztása. Ha Sebeos a bibliai idézeteket a fejezet végére függeszti, akkor ugyan hatásos berekesztést kapott volna a mű, de a bibliai idézetek pusztán illusztratív jelleget nyertek volna. Viszont a középkori krónikásoknál gyakori az a felfogás, hogy a bekövetkezett eseményeket az isteni eleve elrendelés következményeinek tulajdonítsák, illetve annak tüntessék fel; a bibliai próféciák minden élet-helyzetre, történeti eseményre tartalmaznak alkalmazható szentenciát. A B bekezdésben felsorolt idézetek az isteni igazságszolgáltatásnak elég ügyes fokozatos kifejtését adják: a nép bűnei - a nagyurak bűnei - miatt zúdul a világra a Sin pusztaságból a büntetés (- az arabok); a vadállatok közül végül is a negyedik marad győztesen a porondon, az adott esetben: Muavija, az Omajjada-dinasztia megalapítója.

Sebeos nem minden tekintetben oldotta meg következetesen a jövődölések alkalmazását, hiszen az arab hódítás Örményországban ekkor már befejezett tény, de az utóbbi bibliai idézeteket, a Dániel próféciát, Sebeos jövődölésként alkalmazta az A/2 részben bekövetkezendő eseményekre vonatkozólag, már a tények ismeretében, mint vaticinato ex eventu.

Összefoglalva tehát, nézetem szerint az 50. (38) fejezet eredeti sorrendje feltehetően egyezett a jelenlegi szövegével: tehát A/1 - B - A/2.

Visszatérve az arab pártok Sebeos által adott területi megoszlására, a tetalok egyiptomiakkal közös szerepeltetésének magyarázata nehézséggel jár. Az arab világban a történeti szituáció szerint a legerősebb csoport, mely Oszmán megölésével (656) a pártok között a harcot kirobantotta, Egyiptom volt. (28) A Sebeosnál az egyiptomiak szövetségeseiként említett "tetal vidéket" akár Tokharisztánnak, akár Transoxaniának értelmezzük, történetileg nehezen magyarázható, hiszen Tokharisztánt Qutaybah 705-ben kerftette arab uralom alá, és csak majd egy évtized múlva nyomult előre Ferganáig. (29) Ez volt a fő ok, mely miatt Czeglédy az itt említett tetalokat nem Tokharisztán, hanem a Kazária felett uralmat gyakorló, a Volgánál állomásozó nyugati türkökkel azonosította. (30)

Az alábbiakban megkísérlek egy más indítékú magyarázati lehetőséget kifejteni. Középkori krónikásainknál, ha híven be is számolnak a közvetlen környezetükben, országukban, vagy szomszédságukban lezajlott eseményekről, az események megokolásánál gyakran folyamodnak az isteni elrendelés érvéhez, hiszen a szerző egész gondolatvilágának alapja a Biblia, az egyházatyák írásai, sőt legtöbbször nem is a tartalmi lényeg a mérvadó, hanem a Biblia betűje. (31)

A Bibliának az illető kor történéseire való alkalmazása többnyire esetleges hasonlóságon alapul, mind tartalmi, mind szóhasználati tekintetben. A tartalmi lényeg felhasználására jó példának kínálkoznak a fentebb bemutatott bibliai idézetek, szentenciák, próféciák; szóhasználatban viszont többnyire elegendő egy egyszerű hangzásbeli hasonlóság, mint pl. a Heptal - Tetal esetében. A szakirodalomban általánosan elfogadott nézet, hogy a (az örmény Névtelen Krónikából vett) tetal a külsőleges összecsendés révén vált a heptal (heftalita) egyenértékévé, ill. később

geográfiai névátvitel útján a Szaszanida birodalom északkeleti végein megjelenő nyugati türkök nevévé.

Hasonló (bár némileg bonyolultabb) esetnek tartom a tetal szereplését az említett szövegben. Az adott esetben az egyiptomiak oldalán tetalok helyett kusitákat várnánk, az egyiptomiakkal szomszédos etiópokat. A lejegyző a kusitákat alighanem azonosnak vette a régebbi örmény krónikáirodalomban gyakran szereplő kusánok-kal, és kézenfekvő volt a következő lépés a kusánok felett uralkodó tetal (heptal)-okkal való azonosításig.

A krónikafró történeti szemléletének háttérében a bibliai, ill. egyházi irodalmi előzmények erősödése rekonstruálható. Sebeos fiatal korában elég jól ismerte az északkeleti végek eseményeit, de az arab korszak - mikor Sebeos már nyilván öregember - elég röviden és csak elszórt eseményekkel szerepel a Krónikában, annak ellenére, hogy ennek legközvetlenebb kortársa volt. Amennyire jól tájékozott a perzsi történeti eseményekről és földrajzi helyzetről, annyira hiányosak az arab világról való történeti és geográfiai ismeretei. Talán ennek tulajdonítható a geográfiai tekintetben felületesen megfogalmazott tudósítás is, az arab pártok megosztásáról. Nem tulajdoníthatjuk öregkorának a bibliai népvnevek használatát, hiszen fiatal korában sem eredeti nevükön szerepeltette a "nyugati türköket", hanem az örmény Névtelen Krónikából vett tetal néven. (32) Így iszmaelitának nevezi az arabokat, és a feltételezett etiópokat téves névazonosítással kusának, illetve földrajzi alapon tetal-nak.

Mint általában a történeti érdeklődésű papok, Sebeos is szorgalmas olvasója lehetett a VII. századi Örmény Névtelen Krónikájának. Az etiópok bibliai eponymusa Kus ("Kus és tőle származnak az aithiopsok") gyakran szerepel a Liber Generationis-ban. (33) A névazonosítást elősegíthette az, hogy egy helyen az egyik variánsban kusita helyett kusán-t találunk: "Kusánok, azaz etiópiaiak". (34) Hippolytus krónikájának függelékében J. Markwart fordításában e szövegrész így hangzik: "157. Und die Völker, deren Sprachen von einander unterschieden werden, sind diese: ... (15) Inder, (16) Khušankh, welche sind Ethiopier, (17) Egipter." Markwart ezt a megjegyzést fűzi hozzá: "Khušankh ist die Bezeichnungen der Khušan in Tocharistan, die der Übersetzer hier wegen der Ähnlichkeit mit dem Namen der Khusiten - Aithiopier einführt." (35) Nem hagyható figyelmen kívül egy másik különleges kapcsolat sem; a néplista felsorolásában a khusán-ok (13) közvetlenül a (14) "első arabok" mellett állnak. (36)

Hogy mennyire a hangzásbeli összecsengés az irányadó a nevek behelyettesítésében, azt mutatja egy hasonló eset magában a Névtelen krónikában, ahol a Liber Generationis fordítója a Kossaiót fordítja Khušankh-nak. (37) De nemcsak a népvnevekben, hanem szemmel láthatóan a földrajzi tájolásban is befolyásolta a krónikafrót a Névtelen Krónika. Amikor az első frakció helyét: "India felől" (38) jelzi, ez emlékeztet arra, hogy az idézett néplista felsorolásban a kusán-ok (- etiópiaiak) előtt indiaiak (Hndikl) állnak. A Kus nemzetség országainak felsorolása szintén okot szolgáltat a földrajzi félremagyarázásra: "Egyiptom, amely India felé néz, és egy másik, amelyből a kusiták (kusacik) folyója ered." (39) A Székítián túli vidék mind a ptolemaiosi világképben, mind annak örmény átültetésében terra incognita maradt. A hét folyót egyesítő Phison Sebeos földrajzi szemléletében is azonos a Wehrottal, (40) amely ugyanakkor a Gangesz-szel (ill. az Indussal) az indiai-öbölbe torkollik. (41)

Általános ez az eltolódott földrajzi szemlélet az örmény régiségben, elsősorban a VII. századi örmény Geographiában. (42) Turkesztánból ered a Phison, és körülöleli Evilath földjét (qui circumit omnem terram Hevilath). (43) És a Genesis Édenében (2, 11) a második folyó a Gihon, amely megkerüli Khús egész földjét (qui circumit omnem terram Aithiopiae, Gen. 2, 13.). Az arab hódítás ekkorra ugyan még nem jutott el az Oxushoz, de a nagy folyó elnevezése - Džajhun - (44) északkeleti vidékeiig, a tetalok (nyugati türkök) földjeig üldöző arab csapatok ajkán, az elkövetkező hadjárat stratégiai tervein. Ilyen ködös elképzelésekben azonosítható a bibliai Gihon által körülölelt Khús föld a Džajhun által határolt Kusán - Tetal földdel.

Meggondolandónak látszik még az is, nem játszott-e szerepet a pontos lokalizációt nélkülöző vidék laza földrajzi azonosításában a ptolemaiosi szövegnek az a helye, mely szerint a Sinaitól ill. a Sinón thesis-nek az Indiai Óceán felé eső vidékéről származtak a "halevő aithiopsok" (dzknaker Etiopačik). (45) Mivel a nép- és helynevek azonosításában, etimológiai összevetésében a középkorban olyan nagy szerepet játszik az összecsengés, még az a következtetés is megkockáztatható, hogy ez utóbbi származási elmélet idekapcsolásában nem játszott-e szerepet a Sinai, a sinón thesis, és az arabok kirajzási területe, a Sin pusztaság hasonlósága ezen azonosítás megerősítésében.

A belső-ázsiai és elő-ázsiai népvnevek és helynevek összecsengése indíthatta Sebeost arra, hogy a közelebbiről még nem ismert északkeleti nomád ellenséget a bibliai csapásként Örményországra és Elő-Ázsiára zúduló arabság egyik elemével összetévesse.

Schütz Ödön

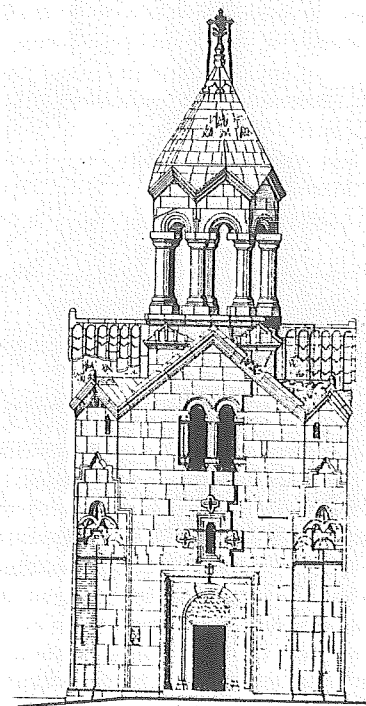
JEGYZETEK

1. Rövidítések:
Seb/Malx. : Sebeosi episkoposi Patmutiwn. Kiadta: St. Malxaseanc (Jerevan 1939).
Seb/Tifl. : Patmutiwn Sebeosi episkoposi i Herakln. (Sebeos püspök: Herakleios története, Tiflis 1913). K. Patkarian 1879. évi szentpétervári kiadásának (hibás) újranyomata. - Sem a pétérvári kiadás, sem annak orosz fordítása (Istorija imperatora Irakla. Sočinenija Sebeosa pisatelja VII veka. Ford.: K. Patkarian, St. Petersburg 1862.) nem állt rendelkezésemre.
Seb/Malc. : Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebeos. Traduit de l'arménien et annoté par Fr. Macler (Paris 1904).
Markwart, WZKM XII. : Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften: WZKM XII (1898), pp. 157-200.
Korai: Czeglédy K., A korai kazár történelem forrásainak kritikájához: MTA I. Oszt. Közl., XV, No. 1-2, pp. 107-128.
Bahrām Čöbîn: Czeglédy, K., Bahrām Čöbîn and the Persian Apocalyptic Literature; AOH VIII, pp. 21-43.
Soukry: Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée. Traduit par A. Soukry (Velence 1881).

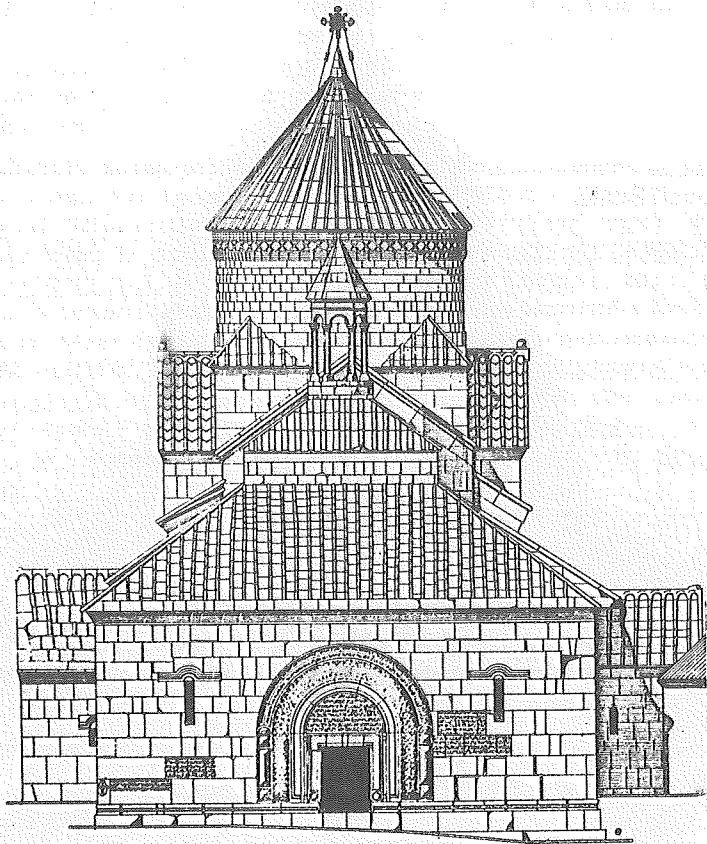
- Hippolytus: Hippolytus Werke. Bd. IV. Die Chronik, hergestellt von A. Bauer. Nebst einem Beitrag von J. Markwart (Leipzig 1929), Anhang: Übersetzung aus Moses Kalankajtvaci und der armenischen Chronik vom Jahre 686/7 bis zum Ende der Kaiserliste. Herausgegeben von J. Markwart und A. Bauer, pp. 393-558.
- Ananun: Ananun žamanakagrufiwn (A Névtelen Krónikája). Kiadta B. Sargisean (Velence, S. Lazzaro 1904).
- Trever; S A; Trever, Kušany, chionity i efallity po armjanskim istočnikam IV-VII vv. (K istorii narodov Srednej Azii): Sovjetskaja Archeologija XXI, (1954), pp. 131-147.
- Abgarjan: G. Abgarjan, "Sebeosi Patmutjune" ew Ananuni arelcvace ("Sebeos Krónikája" és a Névtelen rejtélye), Jerevan 1965.
- Krikorean: M. K. Krikorean, Ditolufiwnner ew sragrufiwnner Sebosi patmagroc bnagrín veray (Megjegyzések és emendációk a Sebeos Krónika szövegéhez), Mechitaristen Druckerei, Wien 1973.
2. Elvértve az örmény krónikairódalomban is feltűnnek a közép-perzsa irodalom töredékei, így pl. Sebeosnál a Bahrām Čōbīn mondakör részletei vannak beleszöve a Krónikába. - Czeglédy K., Bahrām Čōbīn, 21 sköv.
 3. Seb/Malx, p. 49; Seb/Tifl, p. 75; Seb/Macl, pp. 30-31.
 4. A krónikaíró személyét illetőleg újszemponitú tanulmány látott napvilágot G. Abgarjan tollából: Ditolufiwnner Sebeosi Patmutjan masin. (Megjegyzések Sebeos krónikájáról.) Banber Matenadarani (Jerevan), No. 4, 1958, pp. 61-72. Ua., Remarques sur l'histoire de Sébeos: Revue des Etudes Arméniennes, N. S. I (Paris 1964), pp. 203-215. - A krónika szerzőségének kérdésére más alkalommal magunk is vissza kívánunk térni.
 5. Seb/Malx, XXII-XXVII, pp. 61-69; Seb/Tifl, XIV-XIX, pp. 94-109; Seb/Macl, Cap, XIV-XIX, pp. 42-52. (Vö. Ērānšahr, 66; Czeglédy, Bahrām Čōbīn, p. 23; Korai, pp. 113-115.)
 6. Czeglédy, Korai, p. 109.
 7. E kölcsönzések filológiai jelentőségét a Sebeos krónika értékelése szempontjából már a múlt századi armenisták felismerték, és K. Patkianian műve végén e locusokat Thomas Arcruni, Stepannos Asolik, Vardan Arevelci és Hovhannes Katholikos krónikájából in extenso közli. A tífli kiadásban: pp. 249-320.
 8. Czeglédy, Korai, p. 115, 18. j.
 9. Részletes irodalmat lásd Czeglédy, Korai... c. tanulmányában. A népnevek jelentéstartalma, különösen a változó összetételű nomád törzsszövetségek esetében, a történeti-földrajzi miliő változásával együtt változik. Az örmény (perzsa, bizánci) szempontból "északi népek" (hiwisayin azger) jelentésének folyamatos változását jellemzi Czeglédy Károly, Herakleios török szövetségei (MNy. XLIX, pp. 322-323) c. tanulmányában.
 10. A 2. fejezetben, "A pártusok felkelése" c. fejezetben a tetalokra vonatkozó utalásokkal egy más alkalommal kívánok foglalkozni.
 11. Seb/Malx, pp. 155, 27-156; Seb/Tifl, p. 247, 12-20; Seb/Macl, pp. 148, 27-149, 03.
 12. Czeglédy, Korai, pp. 126-127.
Seb/Malx, 151, 19; Seb/Tifl, 241, 01; Seb/Macl, 144.
 14. A médiái hegyekben élő népek felsorolásában fontos emendációt ad G. Abgarjan (199-202), a or en getk Delumk zavaros helyét "melyek a Delum folyók" (Seb/Macl, 144) a getk szót gelk-re javítja, tehát "folyók" helyett gélek-re, azaz "gélek és deilemiták".
 15. Soukry, p. 27; Czeglédy, Korai, p. 125.
 16. Czeglédy, Korai, pp. 121, 125, p. 127.
 17. A hivatkozás megkönyfítése céljából a továbbiakban a szövegrészeket: A/1, B, A/2 betűkkel jelöljük. B: 154,06-154,31 (Macler: 147,04-147, ult.) - A/2: 154,32-156,23 (Macler: 148,01-149,22).
 18. Seb/Malx, 154,06-31; Seb/Tifl, 244-246; Seb/Macl, 147. Macler fordításában a "negyedik" szó kimaradt (p. 147.), ezzel viszont a Dániel-prófécia nyílhegye élet vesztette. - A középkorban más-más viszonylatban felhasznált Dániel prófécia (VII.) Sebeos előbbi fejezeteiben (teljes terjedelmében) más vonatkozásban magyarázza, ott a "negyedik állat" a többi három égtáj népeivel szemben az egész arabságot (Iszmael fiait) példázza; Cap, 32, 34 - 42, 45. (Seb/Malx, 113-114; 138; Seb/Tifl, 182, 220; Seb/Macl, 104-105, 130.)
 19. Matenagrakan hetazotufiwnner (Irodalmi bűvárlatok), II. Mechitaristen-druckerei, Wien 1924, 36.; Ua., Handes Amsorya, 1923, 224.
 20. Az ilyen külsőleges, tehát nem értelemszerű, kihagyásokra igen tanulságos eseteket idéz G. Abgarjan, pp. 67-69.
 21. Az 1672-ben Amerdol kolostorban (Van-tó vidék) másolt és jelenleg a jerevani Matenadaranban őrzött No. 2639 kézirat több örmény krónika legjobb kéziratát tartalmazza.
 22. Az eredetihez feltehetőleg közelebb álló - régebbi, azóta elveszett - kéziratok szövegeit felhasználó krónikás utódok (l. 7. j.) kölcsönzéseit az eredeti rekonstruálására az örmény filológia K. Patkianiantól G. Abgarjan és M. Krikoreanig sok esetben értékesítette. Az 50. fejezethez nincs párhuzamos szöveg.
 23. Abgarjan, p. 203.
 24. Uo., pp. 204-205.
 25. Ilyen folytatásokra az örmény krónikairódalomban is van több példa, pl. Samuel Aneci, Michael Syrus.
 26. Czeglédy, Korai, pp. 115, 118, 119, 120, 125.
 27. A B bekezdés kezdő sorai, vö. 17. j.

28. Brockelmann, C. , History of the Islamic Peoples, Capricorn Books, 1960, pp. 65-66; vö. Czeglédy, Korai, 126.
29. Hitti, Ph. K. . History of the Arabs (London 1963), p. 209.
30. L. fent, 12. j.
31. Ritka kivétel ebből a korszakból a Movses Khorenacinak, és 1877 óta Anania Sirakacinak is tulajdonított VII. századi Geográfia (Աճարհաճօյճ), mely ezzel a szentenciával kezdi előadását: "Mivel a Bibliában nem találhatjuk meg a világ milyenségének tökéletes tudományát, azért kénytelenek vagyunk a világiakhoz fordulni, akik a geográfiát utazásokból és tengeri utakból állapították meg, és geometria segítségével ellenőrizték." (Ed. Soukry, p. 5; francia ford. 1.)
32. A heftaliták közép-perzsa heftal neve hanghelyettesítéssel heptal-lá vált az örményben. Ezt hasonló hangzása miatt Sebeos a Diamerismos-ból vett tetal-lal helyettesítette. Vö. Czeglédy K., Heftaliták, hunok, avarok, onogurok; MNy. L (1954), p. 145.; Id., Bemerkungen zur Geschichte der Chazaren; AOH XIII, p. 246, j. 4.; Id., Bahrām Čōbīn, p. 23, j. 10. - A tetal név a hellenisztikus műveltség beáradásával vált ismertté a Kaukázusontúlon mint az ibérek és albánok neve, akik a thessáliaiak leszármazottainak tekintették magukat. Czeglédy K., Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok: Antik Tanulmányok II, p. 131, j. 57. (Markwart teóriáját, mely szerint a tetal a heftal népnév t- prefixummal ellátott alakja lenne - Ērānšahr, 59; vö. Streifzüge, 56 - a modern filológia nem fogadja el. Vö. Czeglédy, Korai, pp. 109-110.)
33. Ananun, 6,26 - Lásd még 5,04; 6,26; 29,31.
34. Uo., 9,29.
35. Hippolytus, pp. 482-483. - Későbbi korok tudósai is összekeverték e két hasonló hangzású népet: így N.O. Emin a jeles armenista 1864-ben összevetette a kusánokat az achaimenida feliratok kusitáival. Apud: Trever; SA XXI, p. 132.
36. Hippolytus, 480.
37. Uo.; Ananun, 9,09; Markwart jegyzete; "Kossaioi ist durch die Übersetzung auf die Kušan in Tocharistān bezogen."
38. Macler fordítása félrevezető, szerinte az arabok első frakciója "est dans l'Inde (Seb/Malx, 148, ult.). Az India felé való tájolás az Ábrahám nemzetiségének felsorolásánál (Gen 25, 18) Evilath (Havila) földrajzi elhelyezésevel kapcsolatban már Sebeos egy előbbi fejezetében (34 ill. 45.) megjelenik (Seb/Malx. 138; Seb/Tifl. 220; Seb/Macl. 130.)
39. Hippolytus, 474, 103/2; Ananun, 7, pp. 35-36.
40. Seb/Malx. 67; Seb/Tifl, 105; Seb/Macl. 49.
41. St. Malxaseanc ezt az azonosítást tévedésnek tartotta és utólagos interpolációnak minősítette. Seb/Malx. pp. 67, 186. Vö. Krikorean, op.cit., p. 47.

42. Soukry, pp. 42-43.
43. A Sebeos-locus korrekcióját és a Phison-Ganges-Indus azonosítás örmény példáit elemzi, M. Krikorean, pp. 46-51.
44. Encyclopédie de l' Islam, I. Amu Darya. p. 467.
45. Soukry, p. 46. (Siwnikia, Siwnećik). A 7. sz. Geográfia rövid verziójában: Sineacik. (Movsewi Xorenacwoy Matenagrutiwnk (Velece 1865), p. 616.)

MOVSĚS KALANKATUACI
A KAUKÁZUSI HUNOK VALLÁSI KULTUSZÁRÓL

681. nyarán a kaukázusi hunok (akiket fekete hunokként is emlegetnek) újabb pusztító támadást hajtottak végre Albánia ellen. Előzőnlőtték Kapalak falvait és a Kurán átkelve Uti megyét is végigrabolták. Hatalmas zsákmánnyal megrakodva, rengeteg foglyot és jószágot hajtva maguk előtt tértek vissza a Ibinek földjére, ahol táborot vertek (1). A hunok a 680-ban összeesküvők által orvul meggyilkolt Juanšēr halálát jöttek megbosszulni, aki Alp⁶ Ilut⁶ uer hun fejedelem veje volt (2).

Juanšēr helyébe megválasztott Varaz-Trdat fejedelem Eñazar katolikoszt küldi a hun táborba, hogy tisztázza őt a gyilkosságban való részvétel gyanúja alól és meghódolásáról biztosítsa Alp⁶ Ilut⁶ uert. Eñazar küldetésének, úgy látszik, csak időleges célja volt: elérni a hunoknál a hadjárat leállítását. Valóban, a hunok nemcsak abbahagyták a portyázást, de haza is vonultak a Ibinek földjéről, mert a következő követség már hazájukban találja őket.

Varaz-Trdat még az év folyamán újabb követség küldéséről tanácskozik főembereivel és a katolikoszal. A követség vezetésére Mec Kołmank⁶ nemrég beiktatott püspökét, Israelt szemelték ki, akinek úgy látszik kivételesen nagy tekintélye volt, s aki ezt megelőzően fontos küldetésben járt el az örmény katolikosznál (3). Ennek a követségnek már komoly tárgyalás és barátsági szerződés megkötése volt a feladata.

Az Israel által vezetett követség 681. december végén indult el és 63 napos nehéz téli utazás után 682. februárjában érkezett meg a hun fővárosba, Varačanba. A követeket az útjukba eső városokban mindenütt nagy tisztelettel fogadták és megvendégelték. Előzékenyen fogadta őket Alp⁶ Ilut⁶ uer fejedelem is, aki elébük ment a város határába, és meghajolt a püspök előtt (4).

Israel püspök nem csak követi tisztében járt el sikerrel, de Kalankatuaci szerint rövid ottidőzése alatt megtérítette a hunokat, legalábbis a fővárost, vagyis a fejedelem környezetét. Az agilis püspök annyira megnyerte a fejedelem tetszését, hogy két főembere révén felkérte, maradjon ott náluk, folytassa a térítést és állítson fel püspökséget Varačanban. Israel, aki úgy látszik, meglepődött az ajánlaton, azzal hátrítja el a felkérést, hogy neki egyházmegyéje van és nem hagyhatja el a nyáját. Ő maga különben sem határozhat ebben a kérdésben, előbb meg kell tanácskoznia Varaz-Trdat királlyal és Eñazar katolikoszal (5).

A hun fejedelem nyomban levelet küld az ügyben Varaz-Trdathoz és Sahak örmény katolikoszhoz. Mindkét levél eredeti szövegét megőrizte az Albánia története (6). A válaszok közül csupán Sahak katolikosz levelét ismerjük (7). Az örmény katolikosz végtelen örömeinek ad kifejezést a kérés fölött, de közli a követekkel, hogy a végső döntésre az albán katolikosz jogosult. A követek erre visszatérnek Partavba Varaz-Trdat fejedelemhez és Eñazar katolikoszhoz. A fejedelem és a katolikosz hosszas vonakodás után végülis beleegyeznek, hogy Israel egyházmegyé-

jének megtartása mellett gondját viselje a varačani hívő közösségnek is (8). Israel ilyen formán egyfajta utazó püspök lett, akinek fontos szerep jutott a békés jószomszédi viszony fenntartásában.

Az albánoknak, akik a többi kaukázusi néppel együtt évszázadok óta szenvedtek az északi nomádok beütéseitől, létérdekiük volt, hogy valamilyen modus vivendi találjanak a hunokkal. A kereszténység hosszabb távon előmozdíthatta a letelepedést, hozzájárulhatott a vad erkölcsök és életmód megszelídítéséhez. Azonban biztosra vehetjük, hogy az örményeknek és albánoknak elsőrendű kereskedelmi érdekei is fűződtek a térítéshez. Hunországon és az ellenőrzése alatt tartott kelet-kaukázusi területeken forgalmas kereskedelmi utak haladtak át. Az itt található városok, köztük Varačan is, nyilván fontos kereskedelmi gócpontok voltak. Ezeknek a kereskedelmi utaknak és városoknak a biztosítása fontos érdeke volt az örmény és albán kereskedőknek.

Kaňankatuaci a bemutatott részletekben úgy állítja be a dolgot, mintha a hunok fejedelme és népe Israel püspök egyetlen térítőútjának eredményeként vette volna fel a kereszténységet. Ez nem csak a józan logikának mond ellen, de nyilvánvaló ellentétben áll a történeti tényekkel is. Pawstos Buzand szerint (9) már Megvilágosító Gergely unokája, Grigoris is térített ezeken a tájakon. Grigoris itt is szenvedett vértanúságot, éppen a hunok kezétől. Ha Pawstos tudósítását a legendák közé utasítjuk is, a későbbi időkből megbízható adataink vannak a hunföldi keresztény térítésre (10).

De ellene mondanak Kaňankatuaci állításának Israel utazásának tárgyi körülményei is. A követséget útjában mindenütt keresztény közösségek fogadták, nyilván régebbi térítések fennmaradt szigetei. A lbinék városába érkezve megtartotta a vízkereszt-i istentiszteletet, mégpedig feltehetően épített templomban (11). De magában a hun fővárosban, Varačanban is lennie kellett keresztény közösségnek. Erre nem csak a hun püspök szívélyes fogadtatása utal, hanem a feltehetően szintén épített templom megléte is, amelyben a hunok összegyűltek istentiszteletre (12).

A hunok megtérésében, ha ilyen egyáltalán volt, nyilván történelmileg összefüggtek a különben ellentétes politikai érdekű bizánci ill. örmény-albán térítési erőfeszítések.

Movses Kaňankatuaci személye, működési ideje, művének keletkezése és történeti értéke körül mind máig elkeseredett viták folynak. A részletek mellőzésével a kutatás eddig kialakult álláspontját a következőkben foglalhatjuk össze:

A VII században valamely egyházi személy a Bibliából (ill. annak örmény fordításából), örmény történeti forrásokból, állami és egyházi vezetők leveleiből és egyéb dokumentumokból összeállította Albánia történetét. A munka örmény nyelven készült ugyan, hiszen az albán ekkor már kiszorult a hivatalos használatból, azonban a szerző lépten-nyomon kifejezésre juttatja albán öntudatát (13). A nemzeti öntudat megerősödése jól összevág azzal, amit az erőskezü Juanšer fejedelem nemzeti irányú politikájáról tudunk.

Az anyag kiválasztásánál a hangsúly természetesen az egyházi történetre esett. Az egybeszerkesztés kompilatív módon, minden önállóság és kritika nélkül történt. A művön még a legelemibb szerkesztői simításokat, a szemléleti-tárgyi egységsítést sem végezték el. A szerkesztő tevékenysége többnyire a lerövidítésre korlátozódik, a szövegbe nem nyúl bele erőteljesebben. Feltűnő a kompilátornak az a törekvése, hogy az egyes darabok dokumentáris jellegét megőrizze, sőt formailag

is kihangsúlyozza. Ilyen módszerrel készült a munka I. és II. kötete, minden valószínűség szerint még a VII. században. A gyűjteményt a X. századig, folyamatosan bővítették és ennek eredménye a III. könyv (14).

A gyűjtemény az albán egyház belső használatra szánt hivatalos dokumentum-gyűjteménye volt. Az örmény egyházzal való vitáikban mint ősi jogait igazoló forrásra hivatkoztak rá az albán egyházi vezetők (15). Önkéntelenül is felvetődik itt az örmény Girk' t'z' oc analógiája, amely ugyancsak századok folyamán szervezett egésszé és hasonlóképpen belső egyházi használatra szolgált. A Girk' t'z' oc létezéséről szintén viszonylag későbbi időből van írásos tudósításunk. Minden esetre az Albánia története és a Girk' t'z' oc között lényeges különbség van: amíg az utóbbi csak nyers dokumentum-gyűjtemény, addig az előbbi magán viseli egy (vagy több) átdolgozó keze nyomát. Az Albánia története mégis csak történeti munka, ha mint ilyen gyenge is, van szerkezete, ha laza is, van kronológiája, ha tökéletlen is. Keletkezésének, az egyház életében betöltött szerepének a vizsgálatánál azonban mindenképpen hasznos a Girk' t'z' oc példájából kiindulni.

Az Albánia története meglétéről a X. században hallunk először, és pedig éppen a két egyházfő egyik egyházi jogi vitaával kapcsolatban. A vita folyamán Gagik albán katolikosz hivatkozott a műre, mint ősiségi bizonyítékra. Anania katolikosz akkor kérte tőle a könyvet betekintésre, de Gagik megtagadta annak átadását (16). Az örmény krónikaírók ugyancsak a X. században hivatkoznak rá először (17) és innen kezdődik a mű forrásként való felhasználása is.

Az Albánia történetében, miként az várható is, nem találunk megnevezett szerzőt és célzást sem a szerzősége. Szerző neve először csak a XIII. században kapcsolódik a munkához: Movses Dasxurançi (Mxit'ar Gosnál (18). A XIII. század Mxit'ar Ayrivaneçi Movses Ađuanicként emlegeti az Albánia története szerzőjét (19). Movses Kaňankatuaci nevével az ugyancsak XIII. század Kirakos Ganjakecinél találkozunk először (20). Fontos körülmény, hogy az említett szerzők mind aránylag késői időre (X. század után) teszik a szerző működését ill. a munka keletkezését.

A meggyökeresedett felfogás szerint Kaňankatuacit általában VII., Dasxurançit pedig a X. századi szerzőnek szokták tekinteni. E felfogás szerint Kaňankatuaci írta volna az I. és II., Dasxurançi pedig a III. könyvet. Ez a mechanikus felfogás kényelmesen megoldaná a kettős szerzőséget és a két szerző közötti "munkamegosztást". Az ekként elhelyezett szerzőpárral lényegében helyesen fogható közre az Albánia történetének keletkezési ideje.

A fentebb idézett történetírók hivatkozásaiból már kitűnhetett, milyen eredménytelen dolog Movses Kaňankatuacit VII. századi szerzőként erőltetni. Az írásos hagyomány makacs hallgatását a szerzőről nem lehet a véletlen művének tekinteni. Az az érv, hogy a szóbeli hagyomány azért fenntarthatta a nevét három századon át, nagyon gyenge lábon áll. Kaňankatuaci X. századi szerzősége már elfogadhatóbb volna, csak hogy akkor nem írhatta az I. és II. könyvet, mert azok biztosan VII. századi eredetűek. Hogyha pedig mint X. századi szerzőt őt tesszük meg a III. könyv írójának, akkor elveszjük a kenyeret Movses Dasxurançitól.

Már maga a szerző neve körüli bizonytalanság, tehát hogy aránylag közeles időben több név merül fel egyszerre, óvatosságra kell, hogy intsen bennünket. A legvalószínűbbnek vehető, hogy a Kaňankatuaci név késői tudakos következtetés Kaňankatuk helység nevéből, amely a VII. században jelentős lehetett, mindenest-

re az Albánia történeteben ötször van említve (21). A Kaľankatuaci-Dasxuranci név-kettősséget pedig úgy lehetne feloldani, hogy Movsēs Dasxuran faluból származott és a Kaľankaytuk-i kolostornak volt szerzetese (22). Miként látható tehát Movsēs Kaľankatuaci ill. Movsēs Dasxuranci egyáltalában való létezésének, de legalábbis mint az Albánia története mű szerzőinek bizonyítása súlyos nehézségekbe ütközik.

Ami az Albánia története munka összeállítóját (helyesebben összeállítóit) a történészek szemszögéből talán rossz történetíróvá teszi: a koncepciótlanság és önállótlanág, az a mi szempontunkból elsődrendű erényévé válik. Így ugyanis nagyobb beavatkozás nélkül, lényegében hiteles formában tartotta fenn a forrásaiban talált értékes tudósításokat. Az összeállító használhatta még a gazdag királyi és katolikus levéltárakat, amelyek később a kazár és arab betörések során elpusztultak. A korabeli eseményekre pedig hivatalos dokumentumok és szemtanúk beszámolóit szolgálták forrásául.

Az Israel püspök térítő útjáról szóló beszámoló szervesen és logikusan épül be a történeti elbeszélés menetébe. Ám a beszámoló ki is emelkedik környezetéből egyrészt terjedelmességével, másrészt kerek irodalmi szerkezetével. Szemmel látható, hogy a beszámoló szerzője hagiográfiai sémát követett és annak szellemében írta meg művét. A hittérítők vezetőjének és a pogány főpapnak nyilvános teológiai mérkőzése pl. a hagiográfia klasszikus fogása. De onnan származik több látványos beállítás, a drámai hatásra törekvés, pl. a pogány papok megégetése stb. is. A hunok közötti térítőútról szóló beszámoló mindenképpen a követségben résztvevő szemtanútól, talán magától Israel püspöktől származik. Hogy az irodalmi átdolgozás kinek a műve, azt nem tudjuk, de lehet hogy szintén Israel püspöké.

Az Albánia történetenek összeállítója a részletet már valószínűleg átdolgozott formában találta és illesztette be könyvébe. Szerencsére ebben az esetben még a szokásos rövidítéstől is eltekintett, talán éppen azért, mert felismerte kerek irodalmi szerkezetét. A hagiográfiai forma felismerése azért fontos számunkra, mert így szét tudjuk válogatni a beszámolóban található tényeket: mi az ami hagiográfiai közhely és mit lehet hiteles tényként elfogadni. A hunok "jámbor fejedelmé" kifejezés pl. csupán kenetes stílusfordulat, hiszen csak néhány fejezettel előbb értesülünk kegyetlen rablóportyáiról. Ugyanilyen jámbor túlzás az az állítás, hogy a hunok egyetlen térítőút hatására tértek volna meg (lásd fentebb).

A mi szempontunkból természetesen fontosabb a beszámoló tényeinek második csoportja, amely a nomád hunok pogány vallási kultuszaira vonatkozik. A pogány hiedelmek és szertartások leírása olyan eleven és szakszerű, hogy csakis közvetlen megfigyelésen alapulhat. Ezt a tényanyagot a szerző sehol máshol nem szerzhette be, hiszen az ő mozgási körében mindenütt a tételes vallások voltak uralkodók. Különböző minden kételyünket azonnal eloszlatják azok a személy- és méltóságnévek, amelyeket csaknem filológiai hűséggel őrzött meg beszámolójában. Ezt a körülményt főleg akkor tudjuk értékelni, ha a görög források többszörös nyelvi áttétellel hagyományozott, agyontorzított névanyagára gondolunk.

Az Albánia történetenek a hunokról szóló beszámolóiban egykorú, független, hiteles és részletes forrás maradt ránk, amely felbecsülhetetlen jelentőségű a kazár és a hun társadalom, vallás-és szokásrend kutatása szempontjából. Ugyanakkor lényeges adalékokkal szolgálhat az egyetemes vallástörténet számára is, főleg a korai térítésekre vonatkozóan.

Az elmondottak ellenére az Albánia története még mindig nem kapta meg a kutatásban az elsődrendű forrásnak kijáró helyet. Noha örmény szövege és orosz fordítása immár egy évszázad rendelkezésre áll, (23) mégsem került be a nemzetközi kutatás vérkeringésébe. Lehetséges, hogy a mű keletkezése és szerzősége körüli bizonytalanság rontotta le hitelét. Mindenesetre a Kaľankatuacival szembeni fanyalgás még ma is érezhető (24) és ebben a vonatkozásban Dowsett angol fordítása (25) sem hozott lényeges fordulatot. Döntő jelentőségű lenne a régóta megígért kritikai kiadás elkészülése, mivel a kéziratok szövegei meglehetősen romlottak és sok értelmezési problémát vetnek fel (26).

Az Albánia történetenek a hunokról szóló beszámolója mindenkinél jobban érdekelhetnek bennünket, magyarokat, akiket nemcsak a mondai hagyomány fűz össze a hunokkal, de reális történeti kapcsolatok is.

Éppen ezért sajnálatos, hogy a magyar őstörténeti kutatás egészen a legutóbbi időig nem vett tudomást Movsēs Kaľankatuaci művéről. Hogy a régebbi kutatók (Horváth I., Lukácsy, Vámbéry) figyelmét elkerülte, az még csak érthető, bár nem természetes, hiszen Patkanjan fordítása már közkinccs volt. Azt azonban már nem értjük, hogy a kitűnő Moravcsik Gyula miért mellőzte Kaľankatuaci tudósítását A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység alapvető tanulmányában. (27). Lehetetlen, hogy ő, aki kitűnően ismerte az orosz nyelvű irodalmat, soha ne találkozt volna az Albánia történetevel. De ha máshonnan nem is, Markwart könyvéből mindenképpen ismernie kellett Israel püspök missziós tevékenységét (28). Hasonlóképp a későbbi kutatás (29) is tájékozatlan a kitűnő örmény forrás felől.

Movsēs Kaľankatuaci hazai felfedezésének érdeme Czeglédy Károly nevéhez fűződik. Elsőként hívta fel a kutatás figyelmét Kaľankatuaci kazár és hun tudósításainak történeti értékére (30). Külön kiemelte Israel püspök hunországi beszámolójának rendkívüli jelentőségét a nomád samanizmus kutatása szempontjából (31), rámutatott a mű adatainak történeti, néprajzi és nyelvészeti hasznosítására (32).

II. könyv, 40. fejezet.

Hunország megszilárdul a hitben Israel püspök ígéhirdetése nyomán és csodatételei miatt örömet hallgatnak rá.

Ez a sátáni faimádattól megrontott nép az ő északi fagyos szű bolondságában kitalált és hazug hiedelmekbe süllyedve a mocskos pogány kultuszokat nagynak képzelte. Ha a mennydörgéssel kísért tüzes villámok és a levegőn átható tüzek akár embert, akár egyéb tárgyat megütöttek, ezeket úgy tekintették, mint K'uar istennek felajánlandó áldozatot. Ugyan csak megégetett lovakkal mutattak be áldozatot egy bizonyos szörnyalakú óriásnak, amelyet ők T'angari Xannak szólítottak, a perzsák pedig Aspandiatnak (33) neveztek. Minthogy elméjük teljesen zavaros volt, mindenféle tévelygésben botorkáltak. Dobolás és fűtyülés a holttestek fölött, törrel és késsel ejtett véres vágások az arcon és végtagokon, a meztelen testekre mért kardvágások - pokoli látvány! A sírok körül forgolódva ember ember ellen, csoport csoport ellen tusázik nekivetkezve. Népes csoportok egymással bírokra kelve bujálkodásba merültek, lóháton sebes futtatásokat tartottak, ide-oda

szárguldozva. Amíg egyesek sírnak és jajgatnak, (addig) mások játszanak az ő eszeveszett szokásaik szerint. Játékaikat játszották és táncukat táncolták, elmerülve utálatos tetteikbe, belesüllyedve a sötét tudatlanságba, megfosztva a Teremtő világosságától. A tűznek és a víznek mutattak be áldozatokat és az utak bizonyos isteneinek, imádták a holdat és mindenféle teremtményt, amely rendkívülinek tűnt a szemükben. Hasonlóképpen bujálkodtak parázna vágyaikban, barbár pogány erkölcsaik szerint feleségül vették apjuk feleségét, két testvér osztozott egy feleségen vagy több feleséget tartottak. Számos kárhuzatos szokásuk és istentelen erkölcsaik lévén képtelenek voltak meglátni és megismerni az igazság napját.

Amikor ő (ti. Israel püspök) hallotta és látta ezeket a gonosz kultuszokat és a bálványozó szokásokat, éjjel és nappal az Istenhez könyörgött az ország megmentéséért, (kérve) hogy valami módot találjon a megtérítésükre. Parancsára időt jelöltek ki az istentiszteletra és Hunországot egész nemessége, a főurai és közemberei összesereglettek a szent egyházba az Isten imáadására és az isteni üzenet meghallgatására. Összegyűlvén pedig az Úr házában a fejedelem és egész országnepe hallani kívánta a püspök szavait és így szóltak egymáshoz: "Gyertek, hallgassuk szájából a vigasztalás ígét, mivel ő a keresztény szent hit feje, aki a Szentlélek üzenetét közvetíti a világnak." Amikor ő látta felbuzdulásukat és készséges figyelmüket, prédikálni kezdett nekik igehirdetői tudományával mondván: "Gyermekeim, térjete meg és ismerjéte meg az Uristent, hogy megkönyörüljön rajtatok és megmentsen benneteket, mivel ő az Ura és Teremtője mindeneknek, Hagyjatok fel mostantól förtelmes kultuszaitokkal, ne imádjatok leborulva teremtményeket, mert mindez a sátántól való és vesztére van a léleknek. Mert senki nem szolgálhat (egyszerre) két úrnak és senki sem ihatik (egyszerre) a Úr poharából és az ördögök poharából, nem lehetséges (egyszerre) enni az Úr asztaláról és az ördögök asztaláról. Isten bocsássa meg nektek szándékos és öntudatlan vétkeiteket, vessen titeket a megismerés kohójába és az igazság fenyítésébe. Ő az egész világot megvilágosította a keresztelő medence révén és elfűzte a homályt és a ködöt az éjszakába merült pogány népek fölül és felragyogtatta fölöttük az igaz hit fényét. Ugyanúgy megvilágosít titeket is szétsugárzó kegyelmével, csak járuljatok megintatlan lélekkel istensége elé. Meggyökerezve a szeretetben és megszilárdulva az Isten fia dicsőségében, higgyétek és valljátok meg a Szent Háromságot, mivel az angyali seregek is szent hármasságon kiáltják mondván: "Szent, szent, szent a Seregek ura, teljes az egész föld dicsőségével". Látjátok a három személy és egy istenség hatalmát, amint kezdettől tanították a szent apostolok és Grigorios vértanú (34): az Atya önmagától, a Fiú az Atyától, a Szentlélek az ő lényüktől és az egész föld teljes az ő dicsőségével. Ez az Evangélium tanítása a Megváltó szavai szerint, minden pogányok bizonyosságára, amely beteljesedvén szétterjedt a világban, miként a szoltár mondja: "Szózatuk kihat az egész földre, és a világ végére az ő mondásuk" (Zsolt. XVIII. 5); és a másik próféta mondja: "Teljes lésszen a föld az Úr ismeretével, mint a vizek a tengert beborítják" (Ezs. XI. 9).

Es íme, látjuk ma, hogy az Isten igéjének tanítása közéték hatolván belétek vésődik és elterjedve megtermékenyül a sziveitek mezein, ahol bő terméssel fizet meg az ügyeskező munkásoknak: százszorossal, ötvenszeressel, harmincszorossal. Ekkora termékenység lévén bennetek, miért engeditek berepülni a halál maradványát elmétek ártatlan és virágos mezejére? Nem tudjátok, hogy ősatyánk, Ádám, ezért üzetett ki a paradicsomból és kapta meg a tövises és tüsketermő földet?

Ezért az apostol is megrója: Midőn a törvénytelen fejedelem istenné akart lenni, kinyújtotta kezét és minden embert bűnökbe bogozott. Megirigylvén az 30 teremtmény tisztességét, kárhuzatos bűnökbe bujtogatta, az álnokság kísértésébe, gyilkosságba és mindenféle bűnökbe sodorta. És a csapások és az átkok magvának lett atyja, ő és egész nemzetsége. Miként a Teremtés könyve mondja: "Lámekh pedig vett magának két feleséget" (I. Móz. IV. 19). Lámekh fia, Jábál pedig lantokat talált fel az énekek számára és trombitákat és hárfákat és dobokat és mindenféle művészi hangokat, amelyek a bálványimádás felidézői és a parázna bűnök felbujtói. Nabukodonozor is ezekhez a hangokhoz folyamodott, ostobán felszólítva (népét) az óriási arany bálványoszobor imáadására; oltárt állíttatott neki, áldozati ünnepet rendelt neki. Látjátok-e Káin ördögi fajának végtelen gonoszságát? Mert miként a gyilkosság a sátántól való, ugyanúgy a két feleség tartás és a művészi énekek szerzése is ettől a kísértőtől van. (Mind) azokra, akik elmerültek a bujálkodásban és Sét hűbének gyalázatos szándékaiban, összeadván magukat az átok leányaival, jó ígéretei helyett bosszúzó vízőzönt és általános pusztulást bocsátott az Isten. Noé azonban, mivel igaz nemzetségből való volt, igaznak találtatott abban a népben hűsége és szentsége által és az Isten parancsára háza népével együtt megmenekült a pusztító büntetéstől. Ilyen nagybecsű és értékes (Isten előtt) a hit és a szentség.

Íme Kánaánt megátkozták Khám szentelen gúnyolódása miatt, miként a történetben áll: "Átkozott Kánaán! szolgálk szolgálja legyen atyjafiai között (I. Móz. IX. 25). Látjuk, hogy az ő népéből támadt az óriás Nimród, aki ördögi varázslatával minden népeket rávett, hogy köveket felhalmozva toronyt építsenek. Maga pedig elbizakodván óriási termete és hatalmas ereje miatt, uralkodott mindenek felett, amint meg van írva: "Az ő birodalmának kezdete volt Babel..." (I. Móz. X. 10). Az emberkéz alkotta torony lerombolása és a nyelvek megzavarodása után, miként egyes krónikás feljegyzésekben találtuk, Nimród elbizakodottságában felfuvalkodva az istenekhez hasonlította magát és megparancsolta a szobrász művészeknek, hogy készítsék el ezüstből és rézből arannyal bevont szobrát és azt a saját nevével nevezte. És sok megtévelyedett nép megszentelt áldozatokat mutatott be ez előtt a (bálvány)kép előtt. Ugyanúgy látunk most titeket is, amint ingatag lélekkel és habonás buzgalommal járatlan utakon tévelyegtek ide-oda a varázslók, bűbájosok és a földidéző táltosok (35) személyvesztése nyomán és egy bizonyos Aspandiatnak, ennek a vad óriásnak égetett lovakkal áldozatot mutatott be, nem fontolva meg, hogy "miként lehet tiszta a tisztátalan dolgok kedvelője"? Mert amiként ezek az áldozatok szennyesek és tisztátalanok, azonképp tisztátalanok és utálatosak Isten előtt mindazok, akik áldozatot mutatnak be Aspandiatnak, amint meg van írva: "Utálja az Úr az engedetlen; és az igazakkal van az ő titka" (Péld. III. 32). Hasonlóképpen istennek tartjátok, megváltónak nevezve, a villámok légbeli tüneményét, amely mennydörgések hangjai közt villan fel. Miért nem tudjátok hát, ő tudatlan bölcsék, hogy a hat hónapos téli időszakban, amikor a vad fagyok dühöngenek, hová húzódnak el, hol nyugosznak a felhőkavaró villámok és a mennydörgések hangjai? Vajon nem a mi teremő Istenünk intésére villannak fel a villámok és parancsára nyugszanak el, nem mervén mutatkozni télvíz idején? Ebből is látható, hogy ezek nem istenek, hanem a mi teremő Istenünk alkotásai. És ti súlyos tévedésben vagytok, nem hallgatván az ígére, amely így szól: "Az istenek, akik az eget és földet nem alkották, el fognak veszni a földről..." (Jer. X. 11).

Ismerjétek fel és lássátok be, hogy az Úristen az egyetlen hatalom és őelőtte nincsen senki; ő a teremtője mindennek, ami látható és ami nem látható; és az egyszülött Fiúisten, aki az Atyától született és a Szentlélek, aki velük egy lényegű, ami által a világ létrejött.

Tisztuljatok meg mostantól fogva régi tévelygéseitektől és megújodván újjásátok meg szíveiteket, válasszátok magatoknak a jobbat. Hiszen Jézus Krisztus (azért) jött a világra, hogy a bűnösöket megváltsa; gyertek, forduljatok felé a bűnbánat révén. Ne a napot és a holdat imádjátok, hanem az Istent, aki teremtette a napot és a holdat, és az eget és a földet, és a tengert és mindazt ami rajtuk van. Mert azoknak, akik a napot és a holdat imádják, a kiolthatatlan tűz lesz osztályrészük; és akik a vizeknek visznek áldozatot, mint szikla süllyednek el a mély vizekben; azokról pedig, akik a sűrűlombú fáknek mutatnak be megszentelt áldozatot, így szól az isteni írás: "Tűz fog gyulladni a majorság minden fáján, elemészt minden istentelent és ki nem alszik". Azokról pedig, akik sárkánykígyók arany és ezüst ábrázolásait aggatják magukra, így szól az Írás: "Az ő eszűjtük és aranyuk nem tudja megmenteni őket az Úr haragjának napján, aki egyedül képes elvenni a gyötrelmeknek és az örök pokolnak a terhét az engedetlen bűnösöktől, akik ugyanúgy istentelent, mint a pogányok."

Ezeket és ezeknél is többet mondott Israel, a nagy főpap.

II. könyv 41. fejezet

A hunok kereszténységre térnek Israel püspök által és lerombolják a /pogány/ oltárokat és felállítják Krisztus keresztjét

Igen felbuzdulván Isten férfianak beszéde által, a jóságos fejedelem, a hatalmas Alp^o il-ut^o uer seregével együtt örömet hallgatta a püspök ékesszavú tanítását és szelíd intelmeit és dicsőítette Istent mondván: "Most igazán hisszük, hogy ő általa küldte el hozzánk az Úr kegyelmének vigaszát, hogy megszabadítson bennünket a sötétség rabságától és minden sátáni cselekedettől.". Ezután engedelmesen hajtották nyakukat Krisztus édes igájába, szigorúan és jámborul megtartották a negyvennapos böjtöt, lelki buzgalommal böjtben és imádságban töltve a napot és az éjszakát. Egy emberként siettek a templomba istentiszteletre, elfeledve addigi falánk szokásaikat, mert megtisztult a lelkük a szent püspök megvilágosító intelmei által. Az ő parancsának engedelmeskedve az istenfélő fejedelem közeli szolgálival együtt magára vállalta, hogy a negyvennapos böjtöt évről évre szigorúan megtartja. Mivel igen jámbor férfiú volt, haladéktalanul teljesítette az isteni parancsot és üldözni (kezde) a sötétség fiait. A fényes tanítás által megvilágosítva napról napra dicsőbb lett a Krisztus szeretetében és a szent hit őhajtott menedéke lett. E világi haza fia lett Isten kegyelméből és az életadó élet gyermeke. Erős és kitartó, bátor és híres volt a viadalmas csatákon, mint a görögök olymposi népe tekintélyes volt mindenkéül, s nagy hősi nevet szerzett magának. Sok hőstettet vitt végbe Turkesztánban a khazir khán oldalán, elnyerve annak barátságát és hozzáadván feleségül a lányát. Maga az il-ut uer méltóságra emelkedve dicsőséget élvezett három országban (36). Mint dicsősége koronáját fogadta be a püspök tanításának ragyogó intelmeit és fokról fokra igyekezett megszüntetni a halottak felett

való őrjögő siratást és az ördögi (ön) marcangolást, utálatosnak és tisztátalannak ítélve az ősök kultuszait. Megszüntette Aspandiat oltárát és a többi hamis istennek vitt áldozatokat, hogy az élő Istent, az ég és a föld teremtőjét, az egyszülött Fiút és az egyenlő hatalmú Szentleket imádják. Kivétvén lelkéből minden gonoszság salkáját, mint a most született gyermek, a tiszta anyatejet áhította. Számos helyen templomokat épített és megnövelte az Isten papjainak tiszteletét. A magas és sűrűlombú tölgyfák közül (amelyek az utálatos Aspandiatnak voltak szentelve, ezek mellett mutattak be neki loáldozatokat, a lovak vérért a fákra loccsantva, a fejét és a bőrét pedig a fák ágaira aggatva) megparancsolta a püspök, hogy várják ki azt, amelyik (mintegy) a feje és anyja volt az összes többi magas fának, és amelyet a hunok országában sokan imádtak, közöttük a fejedelem és a főemberek is, mivel isteneik megváltójának, életadójának és minden javak adományozójának tartották. Amikor híre ment, hogy parancsot adott az óriások(nak szentelt) hatalmas fa kivágására, amellyel mindannyiuk vesztére botránkoztak, a varázslók, táltosok és bűbajosok a főtáltossal együtt jajveszékélésben törtek ki, megszagatták ruháikat és nagy hangon kiáltottak a hunok fejedelméhez és főembereihez mondván: "Hogyan meritek tudva és megfontoltan megtenni azt, amit ellenfelünk és isteneink ellensége mond nektek, kívágni ezt a fát? Egyáltalán miért hallgattok erre és engeditek meg, hogy lerombolja, összedöntse és elpusztítsa szentélyeinket és oltárainkat, amelyeket az őseink állítottak és a királyaink, a fejedelmeink és az egész ország egy szívvel tiszteltek mostanáig? Minden javak ajándékait kaptátok ezeknek a szentélyeknek az isteneitől és a szent fáktól, népünk szaporodását, hatalmat és győzelmet az ellenségeitekkel vívott csatákban. Most pedig meghajoltok ez előtt és hallgattok szavára és hatalmat adtok neki, hogy elpusztítsa, ledöntse, lerombolja isteneitek szentélyeit. Vajon amíg imádtátok és áldozatokat és ajándékokat vittetek a fák elé a hatalmas hős, Aspandiat nevében, nem kaptatok-e meg minden jót, amit kértetek? A betegeiteket meggyógyította, a szegényeket és szűkölködeket felemelte, a perzselő aszályokban és az égető hőségek idején az ő erejével hoztunk nektek esőket, amelyek lehűtötték a rekkenő hőséget, kiszöldítették a növényeket és a fákat, meghízalták a gyümölcsöket a ti élvezetekre és táplálósotokra. Ugyan csak mi teremtettünk nyugalmat a heves felhőszakadások, a felhőkől cikázó villámlások és háborgó mennydörgések idején. Ha ti most felültök ezen (ember) tévelyítő szavainak, és elfogadjátok azt az istent, amelyet ő hirdet nektek, azért még született isteneiteket, amelyeket az őseitek és ti is imádtatok, nem kell elhagynotok és megtagadnotok és elhajtanotok és ennek a kezére juttatnotok, hogy a lába alá vetve összezúzza őket. Imádjátok őket is, nehogy megneheztevéen haragra gyúljanak és rettenetes csapásokkal látogassák meg országunkat. De ki merészné megközelíteni azt a helyet, ahol az óriás Aspandiat szentélyei és oltárai vannak felépítve és felállítva, vagy megérinteni azt a szépnövésű fát, amely ennek az országnak oltalmazója és megtartója. Nemde mindazokat, akik tudatlanságból a maguk használatára felszedtek ennek a fának lehullott leveleiből vagy leesett gallyaiból, borzalmas kínokkal és megszállottsággal, sőt halállal büntette meg, kipusztítva házukat és nemzetségüket? Hogyan tudná (hát) ez most megközelíteni és kívágni a szent fát és lerombolni isteneink szentélyeit? Mi tudjuk, hogy ha kitart makacosságában és feléje közelít, keserves kínokkal bűnhődik, sőt életével lakol meg érte.

Akkor válaszolt a hunok fejedelme a táltosoknak, a varázslóknak, a bűbajosoknak és az oltárok és a fák papjainak mondván: "Mi megbízunk és hiszünk ennek

a férfiúnak és elfogadjuk és imádjuk az Istent, amelyet ő hirdet nekünk és nem akadályozzuk meg, hogy ledöntse és lerombolja a szentélyeket, és kidöntse a fákat, és a tűzre vesse. Ámde ha ti az oltárok és a szentélyek, és a szent bálványok segítségével meg tudjátok őt rettenteni, vagy fájdalmakat és súlyos betegségeket idézni rá, vagy éppen halálra juttatni őt, akkor nektek adunk igazat, újra felépítjük és tiszteljük a szentélyeket és az oltárokat és az emberalakú bálványokat, újra imádjuk a (szent) fákat, áldozatokat és ajándékokat mutatva be nekik, miként eddig. De hogyha nem tudjátok megbüntetni őt és megrettenteni, és ő lerombolja és ledönti az oltárokat és a szentélyeket, és kivágja a (szent) fákat és a tűzre veti, anélkül hogy bármilyen betegség vagy halál érné utol, akkor benne bízunk elhívén, hogy az Isten küldte hozzánk és leborulunk az egy Isten előtt, aki az eget és a földet, a napot és a holdat és a csillagokat teremtette, titeket pedig kezeiteknél lábatoknál megkötözve az ő kezére adunk, hogy a fákkal és a szentélyekkel együtt benneteket is megégesen."

Akkor a táltosok és a varázslók és a bűbájosok elkezdtek eszeveszett aphroditéi bűbájosságokat és varázslásokat végezni, hamis szavakkal szólították a földet, varázsigéket és ráolvasásokat mormoltak, de semmit nem tudtak elérni hazug és téveterg tudományukkal. Mert azelőtt, régebben, megkötözték az embereket láthatatlan kötelékekkel és akiket kiszemeltek, nehéz fájdalmakkal gyötörték, ördögösséget bocsátottak rájuk. Ezután álnok szavakkal kioktatták őket: ajándékokat és áldozatokat kellett volna hoznotok a szentélyeknek és a (szent) fáknak, de mivel nem hoztatok, azért küldte rátok nagy istenünk ezt a büntetést. Most menjetek és hozzatok áldozatokat és ajándékokat a (szent) fáknak és a szentélyeknek és megszabadultok ezektől a csapásoktól. És amint szóltak, akként tett engedelmeskedvén a sátán. Mert előfordult, hogy kábulatban és révületben (37) heves felhőszakadásokat idéztek elő, máskor meg asszályos szárazságot hoztak ördögi és sátáni művészetükkel. Mindezzel megbotránkoztatták és elveszejtették az országukat, mivel maguk tévelyegve tévedésbe vitték az ingadozókat is. Ezúttal azonban nem tudtak semmit sem hasznosítani ezekből, sem az isten férfiat megfélemlíteni vagy legyőzni, mivel minden erejüket megkötötte és elzárta a szent kereszt jele. Akkor a szent és törvénytudó püspök (így) kezdett beszélni a hunok fejedelméhez és főembereihez: "Soha meg nem rettenek és meg nem félemedek, és figyelembe sem veszem ezeknek az acsarkodását, hiszen ők nem reménykedhetnek az igazi életben Istennél. Bálványimádó varázslatukkal meg akarnak félemlíteni, miként a többi ostoba embert. És semmit sem törődök a szentélyek magas fáival, nem félemlít meg, hogy különböző alakban jelennek meg előttem. Én valamennyitök szemeláttára, nyíltan fogok cselekedni, (minden) félelem nélkül, rábízva magam Krisztus keresztjének a kegyelmére. Megszabadítom szíveiteket a félelemtől és a faimadás tévelygésétől, hiszen ezek (önmagukban) semmik, sem jót, sem rosszat cselekedni nem tudnak, sem ellenállni ellenségeik hatalmának. A saját szemeitekkel láthatjátok mindjárt, hogyan töröm össze kezeimmel ezeket a néma bálványokat, hogy a lábam alá vetve az utak porába tapossam."

Akkor a püspök felszólította a papokat, hogy vegyék kezükbe a fejszét, terdeljenek le és imádkozván énekeljék el Istenhez a zsoltárt: "Felkél az Isten, és szélednek ellenségei; és elfutnak előle az ő gyűlölői." Ezután a kereszt jelét vetette a magas fák felé, amelyek az utálatos Aspandiat nevének voltak szentelve. Erre a papok a berekbe benyomulva kivágták az összes fákat. Ő pedig megparancsolta

hogy haladéktalanul szállítsák be (azokat) Varacan városába. És magához hivatván a város ügyeskezü ácsait, meghagyta nekik, hogy készítsenek abból egy szép arányú, gömbös keresztet, faragott ábrázolásokkal, és különböző képmásokat készítve ráerősítette azokat körül és a festmények mintájára festékekkel festett szép képekkel díszítette a csúcsától a tövéig. Ugyanígy a jobb oldalára egymás mellé és egymás fölé helyezett szép fényes keresztet erősített erős szegekkel, az aljához pedig egy kétfelé nyíló, négyszöges ajtót, lilimos faragásokkal, amelyben egy ezüst kereszt állott az Úr keresztjének szilánkjával (38).

Miután ily módon elkészítette és felszerelte mindenféle csodálatos díszítéssel, felállította azt a fogadalom és könyörgések terén, a királyi palotától keletre és /így/ szólott: "Ez előtt a világot megváltó kereszt előtt imádjátok a ti Uratokat, Teremtőtöket. Ti, akik megzavart elmétekkel és megrögzött szokásokkal ezt a fát imádtátok eddig, boruljatok le a kereszt előtt és az istenség láthatatlan képe előtt. Mivel ettétek és ittátok az áldozati állatok húsát és véréit, amelyeket az előtt a fa előtt az ördögöknek áldoztatok, azért az áldozófa helyett a saját keresztjét állította fel országotok közepén, és az áldozatok vére helyett a saját véréit adta mindnyájunk megváltására. Belátom, hogy tudatlanságból csináltátok, amit /eddig/ csináltatok. De mostantól fogva járuljatok az isteni kegyelem trónja elé, megtisztítván lelketeket minden istentelenség gonosz bűnétől, hogy méltóvá legyetek magatokra öltetni a dicsőség tündöklő köntösét."

Amikor a hunok jámbor fejedelme, Il-it'uer ezeket hallotta, a főembereivel együtt megszállta az Isten iránti szeretet és félelem. Látván pedig, hogy mindabból a rosszból, amivel a táltosok fenyegették: hogy megbüntetik majd a szentély fáit, fájdalmakat küldve rá vagy halálra juttatva, semmi sem érte utól, sőt még inkább megdicsőült és felmagasztosult és megszilárdult Krisztus szolgálatának művében, még jobban megerősödtek hitükben és hallgatták tanításának ígét. Akkor a fejedelm rettegett hatalmával megparancsolta, hogy fogdossák össze a varázslók és a táltosok sátántól elvakított és ördögimádó népét a főtáltossal együtt, és keziüknél lábuknál megkötözve vigyék az Isten férfia elé és adják az ő kezére. Ő pedig parancsot adott, hogy egyeseket vessenek a tűzbe a nagy utak mellett és az útkezeszódéseknél, hogy megszabadítsa az országot mindenféle babonás kultusztól és betörje Krisztus szolgálatának legkönnyebb igájába. Másokról pedig, akiknek testére pogány arany jelvények (39) voltak erősítve, parancsára letépték és leszedték azokat. Ő pedig valamennyiük szemeláttára elrontotta azokat és a szent kereszt jelét formálta belőlük. És ilyen módon mindenki előtt bebizonyította istenes jámborságát. Mindezeket az újításokat a szent negyvennapos böjtben vezették be a hunok többezres királyi seregében. Az Úristen akaratából történtek ezek, a szent püspök révén, és a Szentlélek sugallatára, hogy tovább terjedjen Krisztus kimondhatatlan dicsőségének ajándék kegyelme.

És amikor felvirradt a szent húsvét ragyogó ünnepe, a főtáltosok és a fővarázslók közül sokan még nehéz bilincsekbe verve vártak. Ekkor Il-it'uer fejedelm egyetértésével minden városlakót összehíván parancsára gyűlést tartottak, (ahol) nagy kört képeztek, hogy a két fél a nagyszámú sokaság előtt csapjon össze. Ekkor a püspök kezdte el a beszédet (sűrűn) felolvasva a kezében lévő Szentírásból. Szigorúan megfeddette és erős korholásban részesítette őket. És a szálnalmas bálványimádó papok megszegyenültek az Úr keresztje előtt, megfélemedve magukba szálltak és saját magukat (kezdték) vádolni. És elismervén bűneiket meg-

tértek az igaz hithez, Rontó varázskockáikat a püspök kezébe adván ő tűzbe vetette azokat, s ezzel méltóvá tette őket a szent medence által való újjászületésre.

Amikor a hunok fejedelme ezt látta, az egész sokasággal együtt még inkább megerősödött a Krisztus hite iránti szeretetben és eltávolodott a tisztátalan babonás kultuszoktól. Az újonnan feldíszített szent kereszt felszentelése napján (ezt a püspök a királyi udvarban állította fel) a fejedelem és az összes főemberek (állat) áldozatot (40) mutattak be. Midőn a papok az áldást akarták énekelni a kereszt elé hozott áldozatok fölött, így szólt a püspök a fejedelemhez: "Ma váltsd be ime ígéreted, amelyet az Isten szeretetére tettél és békítsd ki az Urat magatokkal. Ő megszabadít titeket az istentelenségtől, hogy ezután ne gátoljon és akadályozzon benneteket." Azonkívül a Szentlélek így próbálja ki a főtáltosokat, hogy ti is tökéletesek legyetek, miként a mennyei atyátok tökéletes. Most pedig add utasításodat, hogy a *çop'ayk'*-kal (41) megrakott, királynak nevezett, mennydörgős *ös-sifrok* a mai napon megégettessenek a megtért főtáltosok kezétől. Menjenek ők oda, átkozva átkozzák meg és égessék meg azokat, majd utána megkeresztelkedhetnek és megehetik az ételt." Amikor a hunok jámbor fejedelme ezt hallotta, nyomban engedélyt adott neki, hogy a szentélyeket lerombolja. Akkor a püspök odaküldte Movsēst, egy művészetekben járatos férfiút, hogy a többi papokkal együtt rombolja le és gyűjtsa fel a szentélyeket. Ők pedig a főtáltosok rendjével együttműködve teljesen a tűznek adták a bálványok szentélyeit. A püspök pedig felmenvén egy magas helyre, az Úr keresztjének jelét vetette a szentélyek felé, mire hirtelen erős szél támadt és felszította a magas szentélyek és az undorító bőrökkel együtt égő *çop'ayk'* tűzét. És az oltároktól a városba visszatérve óriási örömmel felvették a keresztység fényes ruháját. És azon a napon az ünnepek ünnepét és a gyűlések gyűlését tartotta a fejedelem és a főemberek.

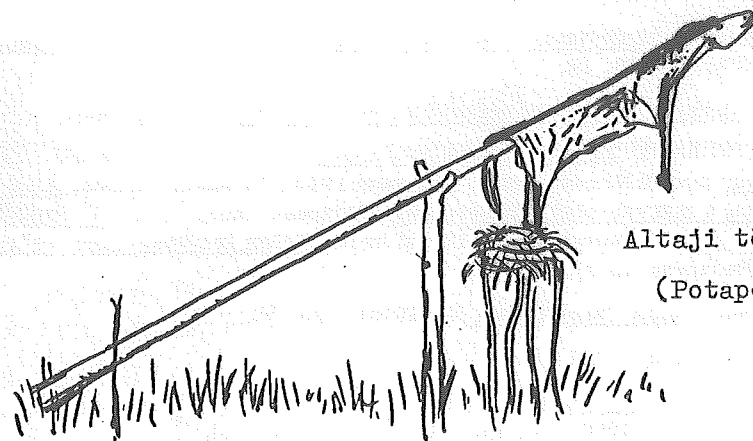
Szalmási Pál

JEGYZETEK

1. Movsēs Kařankatuaci, *Patmuřiwñ Ařuanic asxarhi* (Tiflis 1912), II. 37.
2. U. o., II. 26.
3. U. o., II. 38.
4. U. o., II. 39.
5. U. o., II. 42.
6. U. o., II. 43., 44.
7. U. o., II. 45.
8. U. o., II. 45.
9. P'awstos Buzand, *Patmuřiwñ Hayoc* (Tiflis 1912), III. 6
10. *SzIEml.*, (Budapest 1938) I. 176. kk.
11. Movsēs Kařankatuaci, i. m., II. 39.

12. U. o., II. 40.
13. H. Manandian, *Beiträge zur albanischen Geschichte* (Leipzig 1897), 7. old.
14. A. S. Mnacakanyan, *O literature kavkazskoj Albanii* (Erevan 1969), 138. kk.
15. N. Akinian, *Movsēs Dasxuranci (kočvac Kařankatuaci) ew ir Patmuřiwñ Ařuanic*, HA (Wien 1953), 13. kk.
16. X. Dadean, *Niwť'er usumnasirut'ean Ařuanic Patmut'ean* (Ararat 1896), 22-25. old.
17. Uxtanes, *Patmuřiwñ bařanman Vrac i Hayoc* (Vafarřapat 1871), 122 old.
18. L. Aliřan, *Hayapatum* (Venezia 1901), 175. old.
19. Mxit'ar Ayrivaneři, *Patmuřiwñ Hayoc* (Moszkva 1860), 23., 57. old.
20. Kirakos Ganjakeři, *Hamarot patmuřiwñ* (Venezia 1865), 3-4. old.
21. *The History of Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci*, translated by C. J. F. Dowsett (London 1961), XIX. old.
22. W. B. Henning; *BSOAS XXI* (1958), 476. old., 1. jz.
23. *Istorija Agvan Moiseja Kagankatvaci, pisatel'ja X veka*. Perekod s armjanskogo K. Patkanjana (Sanktpeterburg 1861).
24. Vö. Czeglédy Károly; *Acta Orient Hung.* XIII (1961), 244. kk.
25. Lásd a 21. jegyzetet.
26. K. V. Trever, *Očerki po istorii i kulture kavkazskoj Albanii IV v do n. ř. -- VII v. n. ř.* (Moszkva-Leningrád 1959), 13. old., 3. jz.
27. Moravcsik Gyula, *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység; SzIEml.* (Budapest 1938), I., 173. kk.
28. J. Markwart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge* (Leipzig 1903), 302. old.
29. *Attila és hunjai* (szerk. Németh Gyula, Budapest 1940); Diószegi Vilmos, *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* (Budapest 1958); u. ő., *A pogány magyarok hitvilága* (Budapest 1967); Timkó Imre, *Keleti kereszténység, keleti egyházak* (Budapest 1971), stb.
30. Czeglédy Károly; *Antik Tanulmányok II* (1955), 125. kk.
31. Czeglédy Károly, i. m., 126 old.
32. Czeglédy Károly; *MTA I. OK XIII* (1957), 17-19. old., XV (1959), 108. kk., *Acta Orient. Hung.* XI (1960), 75. kk., XIII (1961), 240. old.
33. *Spandiyāt*, az iráni eposz nagyerejű hőse.
34. Sz. Grigorisz, Megvilágosító Gergely unokája. Albánia második katolikosza.
35. Örm. *k'awdeayk'* "káldeusok".

36. Ti, Örményországban, Grúziában és Albániában.
37. Örm. ar ačok^é ew enoriwk^é.
38. A leírás homályos.
39. Az örm. julacoyk^é "öntvények" eléggé általános értelmű, az "amulettek" mellett esetleg a "sámánok ruhájára erősített jelvények" értelmezést is megengedi.
40. Örm. zenmunk^é "vágott, nyúzott áldozat"
41. Az örm. cop^é ayk^é máshonnan ismeretlen, homályos szó. Az Ariefn bafaran szerint "a fáknak feláldozott ló bőre és feje", Patkanjan szerint čučelo "kitömött ló", Dowsett szerint "a villámsújtott személy vagy tárgy maradványa". Vö. J. A. Boyle, A form of horse sacrifice amongst the 13th and 14th-century Mongols: CAJ X (1965), pp. 145-150, valamint uő., CAJ VIII (1963), pp. 204-207 és 33. jegyzet.

Altaji török lóáldozat
(Potapov nyomán)

A KAZÁROK A KAUKÁZUSBAN
(A független Abkhaz királyság megalapítása)

A Grúz Krónika egyik fejezetében, a XI. századi, ismeretlen szerzőjű Matiane Kartlisaban, a VIII. századi Grúzia történetének egyik legérdekesebb és kronológiai szempontból teljes alapossággal mindmáig fel nem dolgozott epizódját olvashatjuk.

Az elbeszélés egy romantikus történet keretein belül beszámol egy Grúzia ellen irányuló nagyszabású kazár támadásról, amely Arcsil, kakhet uralkodó fiának, Dzsuanser hercegnek idejében történt. A grúz forrásban leírt kazár hadjárat datálása nem egyértelmű. Az arab, szír, görög és örmény forrásokból (2) ugyanis tudjuk, hogy a VIII. század második felében a Kaukázuson túli területek ellen több kazár támadás is indult, melyek időpontja: 762, 764, 799. A grúz forrás ugyanakkor csak egy Grúzia elleni támadásról számol be.

A 762-es támadásról (3) a mohamedán források azt írják, hogy a kazárok a Derbendi-szoroson keresztül vonultak Örményország felé, így útjuk Albánián és a Kur folyón keresztül vezetett, de nem beszélnek Grúzia elpusztításáról, holott az említett grúz forrás hangsúlyozza, hogy a kazárok elpusztították Tbiliszit és az egész országot.

Az arab források 764-ben újabb kazár támadásról számolnak be. Tabarí, a h. 147. évről a következőket mondja: "Ebben az évben a Khvárezmi 'starhān turk csapatai megtámadták Örményországban a mohamedánokat és nagyszámú mohamedánt és védelem alatt álló embert fogtak el. Tifliszt is elfoglalták".

Michael Syrius, Dionysios Tellmahrenesisre hivatkozva 1074 alatt (762-763) a 764-es kazár támadásról ezt írja: "Ugyanabban az évben kivonultak a kazárok és 50 000 gürzāyē-t (grúz) ejtettek fogságba". Agapius ennek az eseménynek az idejét Manszur kalifa uralkodásának 9. évére (762-763) teszi: "Azután a kazárok H. run-ban, Lādiqa-ban és az Alán kapukban portyáztak...". Theophanesnél a 764-es hadjárat irányára vonatkozóan értékes kiegészítő adatokat találunk: "Ebben az évben újra kijöttek a törökök a Kaspi-kapukon Ibériába, és az arabokkal is harcot folytatván mindkét oldalon sokan estek el"! Így tehát ebben az esetben is a Derbendi-kapun keresztül történt a támadás. Levond, (4) örmény történetíró, részletesen beszámol a 764-es kazár támadásról. A Khatun halálát követő eseményekről a következőket mondja: "A kazárok királya, miután nagy sereget gyűjtött össze, megtette vezérnek a xatirlitberi Raž-tárxant, és megparancsolta neki, hogy menjen Yazid országa ellen. Raž-farxan átkelt a Kuron, amely észak jelentős folyója, és elfoglalta Hejar-t, Kāla-t, Ostan-i Marzpaneant, Haband-t, Geřavu-t, Šake-t, Bex-t, Xenit, Kambečan-t és Xořmař-t; ezek a területek Albániához tartoznak. Elfoglalta a gazdag Balasakan-síkságot is, amely sok állatot táplál, és elhajtotta

onnét az összes állatot. (5) Ezután Grúzia felé ment és lerohanta Sučk-ot, Kűes-kafor-t, Čelfd-t, Cuket-et, Welisčixe-t, Tűianef-et és Erk-et. (6) Miután a kazárok elpusztították ezeket a helyeket, nagy zsákmánnyal és sok fogollyal visszatértek országukba". Amint látjuk, Levond részletesen felsorolja azokat a grúz provinciákat, amelyeket a kazárok 764-ben elfoglaltak, de a helynevek között ő sem említi Tbiliszi nevét.

A 799-es kazár betörésre vonatkozó arab források nem beszélnek ugyan Grúzia elpusztításáról, de megtudjuk, hogy a támadásnak nemcsak sok mohamedán, hanem keresztény is áldozatul esett, s hogy a kazárok ezúttal is a Derbendi-kaput törtek be. (7)

Ezek tehát azok a kazár támadások, amelyek egyikéről a grúz forrás is beszámol. A továbbiakban ismertetem a grúz forrásban leírt kazár támadás előzményeit, valamint annak menetét.

Arcsil királynak halála után, 787-ben, két fia maradt, Iovane és Dzsuanser, Iovane Egriszbe ment, magával víve anyját és két nővérét, míg Dzsuanser és másik két nővére Kartliban (Kelet-Grúzia) maradt. Húga, Susan, híres volt szépségéről. Erről a kazárok királya, a kagán is tudomást szerzett. Futárt küldött Dzsuanserhez, hogy feleségül kérje Susant, cserében pedig segítséget ígért neki a szaracénok ellen. Azonban Dzsuanser fivére és édesanyja, valamint maga Susan is ellenezte a pogány kánnal való házasságot.

Ezután következik a krónikának az a része, amelyben a szerző beszámol a kazár támadásról: (9) "Šemdgomad samisa clisa mogzavna xakanman spasalari tvisi Blučan; gamovlo gza Leketisa da šemovida Kaxetad; moadga čixesa, romelsa šina iqvnes Juanser da dai misi Šušān, da mčiredta dyeta carijo da tque igini; šemusra kálaķi Tűilisi, cartquena Kártli da qoveli ese kűeqana: Három év múlva a xakan elküldte a spasalárját, Blučānt, aki Leketű útján ment, és bement Kaxetibe; megállt annál a várnál, amelyben Juanser és húga, Šušān tartózkodott, és néhány nap múlva elfogta és fogságba vetette őket; elpusztította Tűilisi városát, Kártlit és az egész országot".

Susan azonban útban Kazária felé, a Darialan szorosban kioltotta életét, hogy megmentse magát a pogány királytól. Blucsān, amikor megérkezett Dzsuanserrel Kazáriába, és elmondta, hogy mi történt a hercegnővel, a kagán nagyon megdühödött, hogy még a holttestet sem vitték el neki, s ezért haragjában kegyetlenül megölette Blucsānt. Dzsuanser hét esztendő múlva térhetett vissza a hazájába, a kagán fogságából.

A Matiane ismeretlen szerzője, Iovane Szabaniszdzéhez hasonlóan, hű képet ad az arab fennhatóság alatt álló VIII. századi Kelet-Grúziáról (9):

"Xolo amieritgan icqo šemčirebad mepobaman didta mepeča xuasroantaman. Pirvelad, upleba sarkinozta gandidna da mieriťgan miec'a qoveli ese kűeqana žamiťi-žamad rbevasa da oqrebasa. Meoredm ikmna simravle mčavartta kűeqanasa Kártlisasa da šeeria brjola, ikmnes mter urťiertas. Da ukeťu vinme gamočndis šviltā šoris Vaxtangista, romelimča žirs iqo meped, ikmnis semcirebul sarkinozťagan. Rameťu daipqres kálaķi Tűilisi agarianta, šekmnes saxlad saqoplad twisadi miťyebdes xarksa kűeqanisa amisgan, romelsa hűkwian xaraťa. Rameťu gangebita žmrtisafa simravlisatűwis čodvatā čuentasa gandidna nafesavi agariantā:

"Ettől kezdve hanyatlott a nagy Xuasroida királyok hatalma. A szaracénok ereje viszont növekedett, és ettől kezdve időről időre fosztogatták és pusztították az or-

szágot. Majd Kártli országában megnövekedett a mfavarok: (hercegek) száma, akik harcot szítottak, és egymás ellenségei lettek. És ha megjelent valaki Vaxtang fiai közül, aki méltó volt királynak, a szaracénok csökkentették a hatalmát; mivel az agarénusok elfoglalták Tűilisi városát és saját lakhelyükké tették; adót szedtek az országtól, amelyet xaraťnak neveztek. Mivel az isteni gondviselés folytán bűneink sokasága miatt hatalmassá vált az agarénusok népe".

A kazár támadás után Kartliban egy arab emír uralkodott, akiről a Krónika ezt mondja (10): "Da vitar gardaqdes amas šina celicandi mravalni, movida amira agariani, romeli mčavrobda Somxits, Kártlis da Herets, saxelif Xuasro; aman aťa-šena Tűilisi kálaķi, mooqrebuli kazartagan: És amikor eltelt sok esztendő, idejött egy agarénus emír, név szerint Xuas-ro (11), aki Örményországban, Kártliban és Heretűben uralkodott; felépítette Tűilisi városát, amelyet a kazárok elpusztítottak".

A bemutatott szöveget olvasva azt látjuk, hogy a Grúzia elleni kazár támadás időpontjának meghatározása nem egyértelmű. Az elbeszélés így kezdődik: "Arcsil királynak halála után két fia maradt... ", vagyis az események, melyeket leír, Arcsil király halála után történtek. Arcsil király pedig 787-ben halt vértanúhalált, tehát a kazár hadjáratnak 799-ben kellett bekövetkeznie. Ennek ellentmondó az, hogy szerzőnk, miután beszámol a kazár hadjáratról, így folytatja elbeszélését: "Es amikor eltelt sok esztendő, idejött az agarénus emír, ..." s csak ezután beszél a 799 táján megalapított független Abkhaz királyságról. A kazár támadás és a független Abkhaz királyság megalakulása között azonban semmiképp sem telhetett el "sok esztendő". A Matiane XI. századi szerzője, bár művét minden valószínűség szerint az eseményekkel egy időben keletkezett források alapján írta, (12) csaknem háromszáz év távlatából aligha tudhatta pontosan, hogy mennyi idő telt el az említett két esemény között. Nézetem szerint a két egymásnak ellentmondó állítás közül az elsőt kell hitelesnek tekintenünk, vagyis azt, hogy a grúz forrásban Arcsil király 787-ben bekövetkezett halálát követő kazár támadásról van szó. (13) Mindezt alátámasztja az is, hogy a grúz forrás és a 799-es hadjáratról beszámoló arab források tartalmi meg egyezést mutatnak. A grúz forrásból kitűnik, hogy a kazárok a Derbendi-kapu felől támadták meg a grúzokat, amint azt Tabari és Jakubi is elmondja. A két arab történetíró nem beszél ugyan Tbiliszi elpusztításáról, de Tabari (14) kiemeli, hogy a kazárok támadása a keresztények számára ugyanolyan nagy csapást jelentett, mint a mohamedánoknak. Jakubi (15) pedig elmondja, hogy a kagán, vagy a hadvezére, a Kur hídig nyomult előre, felégette az országot, sőt az asszonyokat és a gyermekeket is lemészárolta.

A forrás datálásán túlmenően még egy szövegkritikai kérdést kell felvetnünk. Már J. Marquart (16) is megjegyezte, a 799-es kazár támadásról beszámoló grúz forrásban megismétlődik az a házasságkötési motívum, amellyel a mohamedán történetírásban már korábban, a 762-es eseményeket megelőzően is találkozunk. A Manszur kalifa trónrakerülését (754) követő eseményeket Baláduri, arab történetíró így írja le (17): "Amikor Mansűr került hatalomra, Yazűd ibn Usaid al-Sulaműt nevezte ki Örményország helytartójául. [Yazűd] elfoglalta az Alán-kaput és zsoldos katonákból őrséget állított oda. Azután meghódította a šanārokat, úgy hogy azok adófizetésre kényszerültek. Ebben az időben Mansűr írt neki egy levelet, amelyben megparancsolta, hogy kössön házassági szövetséget a kazár király családjával. [Yazűd] megtette ezt. Azután a kagán leánya szűlt neki egy fiút, aki valahogy meghalt, és a kagán leánya is meghalt". Yazűd házasságkötésének körülményeiről rész-

letesebb leírást olvashatunk Ibn Aszam al-Kufinál. A két arab történetíró leírását egészíti ki Levond örmény történetíró beszámolója, amely fényt derít arra a kapcsolatra, amely a kazár hercegnő halála és az azt követő kazár betörés között létezhetett (18): "Yazid, Örményország emírként küldöttséget küldött Észak királyához, a hakánhoz, hogy családi szövetséget kössön vele, hogy ezáltal tartós békét teremtsen. A kazárok királya elfogadta ajánlatát és feleségül adta hozzá nővérét, a Xatunt, és elküldte hozzá nagy kísérettel. A Xatun a házasságkötés után meghalt, s így megszűnt a béke, mivel halálát cselszövésnek tekintették".

A 799-es kazár támadás egyik okaként az arab források a Barmakida Fadih ibn Jahjának a kagán leányával kötött házasságát jelölik meg. Tabari (19) szerint ugyanis a h. 183. évében a kagán egyik leányát mennyasszonyként vitték Fadih ibn Jahjához, a leány azonban útközben, Bardában meghalt. A kazár hercegnőt kíséret tarhánok visszatértek a kagánhoz, és azt mondták neki, hogy a lányát megmérgezték. A kagán, hogy bosszút álljon lánya haláláért, háborút indított a mohamedánok ellen. J. Marquart szerint a támadásnak ez a motivációja aligha hihető; ez minden valószínűség szerint Yazid történetének a behelyezése Fadih életrajzába. (20) Czeglédy Károly elfogadja Marquart véleményét és hozzáteszi, hogy a Fadih helytartósága alatt történt kazár támadás oka az volt, hogy Fadih, helytartósága kezdetén támadást indított a Báb-al-avbábtól északra lévő területek ellen. (21)

A grúz elbeszélés elemei ugyanazok, mint Tabarinál, a különbség annyi, hogy a Matiane szerint a kagán a házasság felől, és a kazár hercegnő maga öli meg magát.

Tabarinak és az ismeretlen grúz szerzőnek a kazár támadásról adott magyarázata valószínűleg csak legenda, ugyanakkor semmi okunk sincs kételkedni a krónikában szereplő személyek létezésében és magában a támadásban.

Forrásunk igen értékes adatokat tartalmaz a független Abkhaz (Nyugat-Grúz) királyság megalakulására. A krónikában a következőket olvassuk: (22) "Xolo rázams moujlurdes berjenni, gadga matgan eristavi apxazfa, saxeli Leon, jmisculi Leon eristavisa, romlisad mieda samkwidrid apxazefi da Egrisi vidre Lixamde, saxelidva mepe apxazfa, ramefu micvalebul iqo Iovane de daberebul iqo Juanser. Da semdgomad amissa Juanserca micvala; Amikor meggyengültek a görögök, kivált közülük az apxazok eristavja, név szerint Leon, Leon eristav unokatestvére (fivérének a fia), aki örökletes birtokként kapta Apxazetit. Ez a második Leon, a kazár király leányának volt a fia, és azok segítségével elszakadt a görögöktől, birtokba vette Apxazetit és Egrisit egészen Lixig, kinevezte magát az apxazok királyának, mivel meghalt Iovane, és öreg volt Juanser. És azután Juanser is meghalt".

A fenti idézet úgy ábrázolja a Nyugat-Grúz királyság megalakulását, mint egy szeri folyamatot. (23) Vakhust elbeszélésében azonban II. Leon először a kazárok segítségével örökletes birtoklást szerez, majd később ismét a kazárokhöz folyamodik segítségért, hogy függetlenítse magát és megalakítsa a királyságot. (24)

A valóságban Egriszinek Abkhasziához való csatolása, valamint a független Abkhaz királyság megalakulása két különböző időben végbemenő folyamat volt. A VIII. században élt grúz író, Iovano Szabaniszdze művében olvassuk, hogy Abkhazia ugyan már magában foglalta egész Nyugat-Grúzia területét, de politikailag még a bizánci császár fennhatósága alatt állt (25): "Ramefu sazγvar matda ars γγuai igi Pontoisai, samkwidrebeli qoladye Kristeanetai, misazγvradmde Kaldiaisa, Trapezuntiai mun ars, saqopeli igi Apsareisai da Napsais navtsadguri. Da ars kalakēbi igi da adgilebi sabrjenebelad Kristeis msaxurisa ionta mepisa, romeli mosaqdre

ars didsa mas kalaksa Kostantinepovlisasa: Az országot (Abkhaziát) a Pontus-tenger határolja, teljes egészében keresztény-lakta terület, s egészen Kaldia határáig terjed; ott van Trapezunt, ott van Apsarea települése és Napsa kikötője. Ezek a városok és területek Krisztus szolgájának, az ionok királyának hatalma alatt állnak, aki Konstantinápoly nagy városában uralkodik".

A VIII. század 80-as éveiben tehát még nem alakultak ki az Abkhaziának Bizánc-tól való elszakadásához szükséges feltételek. Amint látjuk, az abkhaz-dinasztia vezetésevel először egyesült egész Nyugat-Grúzia és csak azután jött létre a független királyság.

Egriszinek Abkhaziához való csatolásáról a ránk maradt források meglehetősen szegényes adatai alapján a következőket mondhatjuk. Arcsil király halála után fia, Iovane, uralkodott Egrisziben. Ebben az időben Egriszit gyakran megtámadták az arabok, akik Kelet-Grúziát fennhatóságuk alatt tartották. Így Egriszinek érdeke volt, hogy szoros kapcsolatot tartson fenn Abkhaziával, "amely védve volt a féltelmetes szaracénoktól" (26). Ennek volt köszönhető, hogy Abkhazia fokozatosan politikai befolyása alá vonta Egriszit. Érdekes utalást találunk Vakhustnál, aki történeti munkájában írja, hogy még Iovane halála előtt "engedelmeskedett neki (Leonnak) egész Egriszit, és tisztelték őt, mivel rokona volt azok uralkodójának".

Abkhazia uralkodója, II. Leon, hogy tervét megvalósítsa, nyilvánvalóan felhasználta az Egriszit uralkodójához ízfűződő rokoni kapcsolatot. Még kell jegyeznünk, hogy a Matiane szerzője szerint, II. Leon csak akkor nevezte ki magát Nyugat-Grúzia királyának, amikor Iovane már halott volt, Dzsuanser pedig öreg.

Z. V. Ancsabadze szerint, Egriszinek Abkhaziához való csatolása valószínűleg Kazáriai Leo, bizánci császár uralkodása idején (775-780) történt, akinek unokatestvére volt az abkhaz II. Leon, mivel anyai ágon mindketten a kazár kagán unokái voltak. (27)

Egriszi és Abkhazia egyesülése legkorábban 778-ban történhetett, amikor a bizánci csapatok Germanikénél győzelmet arattak az arabok felett, és a görögök elég erősnek érezték magukat ahhoz, hogy megengedjék II. Leonnak a fennhatósága alatt álló területek kibővítését Egriszivel.

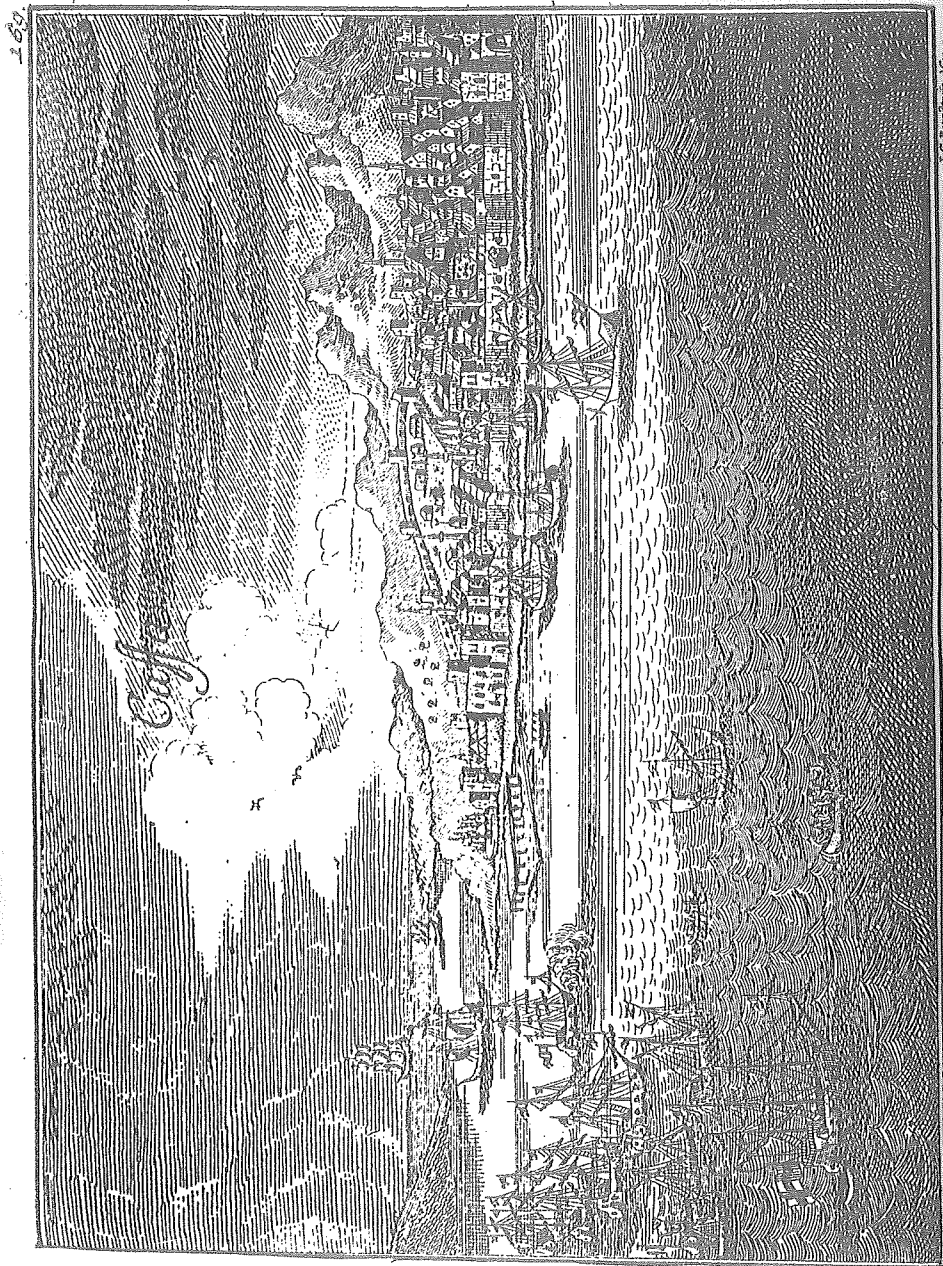
Sz. N. Dzsanasia, a Matiane szövegét elemezve, arra a következtetésre jutott, hogy a legkedvezőbb feltételek a Bizánc-tól való elszakadáshoz csak a VIII. század végén alakultak ki. Ekkor ugyanis Irene császárnő uralkodása alatt (797-802) Bizánc bel- és külpolitikai helyzete nagymértékben romlott. Minden valószínűség szerint ez volt az az időszak, amikor a kazár kagán segítséget nyújthatott II. Leonnak, hogy bosszút álljon Irenen, aki fiát, VI. Konstantinost, a kagán közeli rokonát (feltehetően unokafivérét) letaszította a trónról, megvakította és magához ragadta a hatalmat.

B. Bfó Margit

JEGYZETEK

1. Kárflis Cxovreba I. (Grúz Krónika), szerk. S. Qauxcišvili. Tbilisi 1955, pp. 249-252.
2. A 762-es és 764-es kazár támadásokra vonatkozó arab, szír, görög és ör-

- mény forrásokat Czeglédy Károly a Khazar Raids in Transcaucasia in A. D. 762-764 tanulmányában tárgyalta (Acta Orient. Hung. XI. (1960) pp. 75-88.).
3. K. Czeglédy, i. m., p. 83.
 4. Ghevont, Histoire des guerres et des conquêtes en Arménie, Paris 1856, p. 128.
 5. K. Czeglédy, i. m., p. 84; 38, jegyzet, p. 86; 36, 37, 38- jegyzet; T. Papuasvili, Heretis istoriis sakitxebi (Hereti történetének kérdései), Tbilisi 1970 pp. 5-115, 178.
 6. K. Czeglédy, i. m., p. 85; 39, 40, 41, 42, 43, jegyzet; Iv. Javaxisvili, Kartveli eris istoria II. (A grúz nép története). Tbilisi 1975, pp. 5-68; T. Papuasvili, i. m., pp. 5-156, 178.
 7. Yaqūbī, II. p. 518; Tabarī, III. p. 647.
 8. Kartlis Cxovreba I, p. 249.
 9. Kartlis Cxovreba I, p. 250.
 10. Kartlis Cxovreba I, p. 251.
 11. Az arab forrásokból ilyen nevű kaukázusi helytartót nem ismerünk. M. Lortkipanidze véleménye szerint, a Matiane Kartlisaban szereplő Khoszró, esetleg azonos lehet az Iovane Szabaniszdze művében említett névtelen emírral, aki Mahdi kalifa uralkodása idején (775-785) halálra ítélte Abot. (M. Lortkipanije, Tbiliszi saamiros istoriidan (A tbiliszi emirátus történetéből): Mimoxilveli II, Tbilisi 1951, p. 187, 199).
 12. Iv. Javaxisvili, Jveli kartuli saistorio mcerloba (Az ógrúz történeti irodalom). Tbilisi 1945, pp. 202-203.
 13. Iv. Dzsavakhisvili szerint, a grúz forrásban leírt kazár támadás 764-ben történt. Véleménye azon alapszik, hogy az arab források 799-ben nem említik Tbiliszi elpusztítását, holott a grúz forrás ezt hangsúlyozza (Iv. Javaxisvili, Kartveli eris istoria II. Tbiliszi 1965, pp. 80-81). Ezt a nézetet fogadja el a S. Meszkhia szerkesztésében nemrég megjelent: Sakartvelos istoriis narkvevebi (A grúz történelem alapjai) II, Tbilisi 1973, pp. 292-293.
 14. Tabarī, III, p. 647.
 15. Yaqūbī, II, p. 518.
 16. J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903, p. 416.
 17. K. Czeglédy, i. m., pp. 78-79.
 18. Chevond, i. m., pp. 127-128.
 19. Tabarī, III. p. 647.
 20. J. Marquart, i. m., p. 417.
 21. K. Czeglédy, i. m., p. 80; 22. jegyzet.
 22. Kartlis Cxovreba I, p. 251.
 23. Z. V. Ančabadze, Iz istorii srednevekovoj Abchazii (VI-XVII vv.). Szuhumi 1959, 95-109.
 24. Vakhust történeti munkája jelenleg számomra nem hozzáférhető. Művének az Abkhaz királyság megalakulására vonatkozó adatait Z. V. Ancsabadze idézi.
 25. Jveli kartuli agiografiuli jeglebi I. (Az ógrúz hagiográfia emlékei), szerk. I. Abulaje, Tbilisi 1963, pp. 59-60.
 26. Jveli kartuli agiografiuli literaturis jeglebi I. 58.
 27. Z. V. Ančabadze, i. m., pp. 104-105.

Kleemanns Reise, Leipzig 1773

HUNYADI JÁNOS KAPCSOLATA A KRÍM-FÉLSZIGETI VÁROSOKKAL ÉS ENNEK ELŐZMÉNYEI

Zsigmond király és tanácsadói az 1396. évi nikápolyi vereség után teljes nagyságában felismerték az oszmán veszélyt, de azt is, hogy a szövetségkeresésben nem lehet kizárólag a Nyugatra támaszkodni, hanem fel kell és fel lehet venni a kapcsolatokat a török birodalom hozzánk hasonlóan fenyegetett keleti szomszédaival. Az ázsiai szövetséges-jelöltekkel felvett kapcsolatokról már korábban részletesen megemlékeztem. (1) Ennek során nem az elgondolások tényleges megvalósulását állítottam vizsgálódásaim tengelyébe - hiszen ilyenek nem vagy alig voltak - hanem a kancelláriákban született tervek, s az azok nyomában kibontakozott utazásokat, jelentéseket és iratváltásokat.

Most ugyanezzel a módszerrel kísérem meg felszínre hozni a krími Tatárországgal, valamint a félsziget partvidékén elterülő genovai gyarmatvárosokkal - elsősorban Kaffával - fennállt kapcsolataink egy fejezetét, annál is inkább, mivel ebben az esetben a kapcsolatok alaposan túlnőtték az érintkezésvételt kezdeti, tapogatózó szakaszát, és valóban tényekben, cselekvőlegesen fellépésekben jutottak kifejezésre.

Az a körülmény, hogy mind a török, mind a krími tatárok mohamedánok voltak, ugyanannyira nem mondott ellent annak, hogy reálpolitikai, illetve katonai együttműködés jöjjön létre egyrészt Magyarországra, másrészt a krími tatár kánság között, miként a törökök és perzsák iszlám-hite sem akadályozta azt, hogy évszázadokon át Perzsia lehetett és volt is az európai keresztény hatalmak potenciális - nem ritkán szerződéses - szövetségese. Persze a két viszonylat legalább annyi eltérő, mint közös jegyet hordoz magában, hiszen Perzsia mindvégig megőrizte teljes államiságának, hogy úgy mondjuk szuverénitását valamennyi ismervét, míg a krími Tatárországot hol laza, hol elég szoros hűbéri függőség fűzte Sztambulhoz. Az sem becsülhető le, hogy a síita Perzsiát a szunnita Törökországtól súlyos hittételi különbségek választották el, amit a korabeli történészek igen találóan az európai katolikus és protestáns hatalmak közötti ellentétekhez hasonlítottak - ugyanakkor a Fényes Porta és Bahcsiszeráj egymás közötti viszonyát nem az ilyen differenciák határozták meg.

Magyarország és a Krím partvidékén virágzó gyarmatvárosokat kézben tartó genovai köztársaság között pedig nemcsak hogy mélyebbre ható ellentétek nem álltak fenn, hanem az Anjou-ház uralma alatt jó politikai és virágzó gazdasági kapcsolatok jellemezték a két ország viszonyát. (2)

Mindezek előrebocsátása után abból indulok ki, hogy egyrészt Magyarországra, másrészt Krím között le nem becsülhető, hatásukban még fel nem mért kontaktusok álltak fenn, és ezeket az ázsiai (perzsa, karamán, grúz stb.) kapcsos-

latokhoz képest mindenestre az is előmozdította, hogy a földrajzi távolság lényegesen csekélyebb volt köztük.

Ezúttal arra szorítkozom, hogy e kapcsolatok történetéből néhány előzményt és egyetlen fejezetet mutassak be.

Miként az ázsiai hatalmakkal való szövetkezés gondolata, ugyanúgy a krími tatárokkal és a krími gyarmatvárosokkal való együttműködés eszméje is elsősorban, de nem kizárólagosan egyazon célra irányult: a túlon-túl hatalmassá vált oszmán hatalom leküzdésére, meggyengítésére, távol tartására. Az oszmánvilág hatalommá válásának folyamata alatt ezt a bekerítést célzó szövetkezést részint családi politikával, részint politikai utazásokkal, diplomáciai tevékenységgel Bizánc és Magyarország kezdeményezte. A korábban veszélyeztetett Bizánc uralkodói előbb kezdték el ezt a felkészülést és dinasztikus házasságkötésekkel akarták megalapozni ezt a politikájukat. Pachymeres és Philes tanúságtételéből tudjuk, hogy a Palaiologos-dinasztiából való, 1282-1328 között uralkodó II. Andronikosz császár - miután a nyugati keresztény hatalmakkal nem jutott megegyezésre - leányait és nőrokonait sorban férjhez adta a kis-örményországi, dél-oroszországi, szerb és tatár uralkodókhoz, s ily módon tervszerűen előkészítette azt a Bizánc-vezette hadjáratot az oszmánok ellen, mely Ioannes Tarchaneiotos vezetése alatt 1297-ben folyt le. (3)

A világrészekeken is túlmutató kezdeményezések, (4) így a tatárokkal való összefogás kezdeményezése is Zsigmond király uralkodásának fél évszázada alatt vették kezdetüket. Igaz, hogy már Károly Róbert idejében megjelent hazánkban Özbég kán követsége, (5) de csak átutazóban, mivel igazi úticélja Velence és Franciaország volt. A nikápoli katasztrófa után kezdődik meg a keleti, akkor jóformán alig ismert országokkal létrehozandó közös katonai fellépés előkészítésének és kikövacsolásának diplomáciája, a török hatalom harapófogóba szorításának gondolata, mely ha olykor el is hanyatlott, évszázadokon át élő és ható koncepció maradt. Ennek a valóban nagyszabású gondolatnak Zsigmond volt az életre keltője, akinek hadvezéri tehetetlenségét és morális-etikai gyengeségét (6) külpolitikai kezdeményezőkézsége, messzetelektől képzelőereje ellensúlyozta - még akkor is, ha ezeket az iniciatívákat nem koronázta a mindent igazoló siker.

Míg ázsiai szövettség-keresései már kellő megvilágításhoz jutottak, addig tatár kapcsolatainak anyagából csak néhány jellemző tény felsorakoztatására szorítkozhatunk. 1401. augusztus 11-én Kréta kormányzója arról értesíti a velencei Signoriát, hogy kapott értesülése szerint a magyarok a tatárokkal szövettségben Havasalföld nyugati részeiből Bajazid ellen vonulnak, s megszállták az átkelőhelyeket. (7) Három évvel később Zsigmond azt panasolja egy levelében, hogy IX. Bonifác pápa az ő megbuktatására törekszik és megakadályozza, hogy Magyarország a tatárok segítségével megtörje a török hatalmát. (8) 1411-ben a lengyelek arra kérték a pápát, hogy hirdessen kereszteshadjáratot az országukba minduntalan bebecsapó tatárok ellen. Zsigmond szentszéki követei azonban meggyőzték a pápát arról, hogy az adott körülmények között ez súlyos halfogás lenne, mivel a magyar király jogosan látta a tatároknak az oszmán hatalom elleni szövetkeget. (9) Zsigmond álláspontját hamarosan maguk a lengyelek is helyesnek ismerték el. Amikor 1412-ben a tatár kán követsége Budára érkezett, nem csak Zsigmondnak, de az ott időző Ulászló lengyel királynak is szövetkeget ajánlott fel. (10) A lengyel király tiszteletére rendezett budavári ünnepségeken - mai szóhasználatnál nemzetközi po-

litikai értekezleten - az oroszok, olaszok, angolok, franciák és egyéb keresztény szövetséges-jelöltek mellett ott voltak a tatárok is. (11)

Ha Zsigmond fegyverbarátságot tartott a tatárokkal, és tatár követeket fogadott, kézenfekvő, hogy ő maga is elküldötte követeket a tatár kánhoz, helyesebben, az akkor egymással viszálykodó kánokhoz. A kölcsönös követküldés ezekben az esztendőknél szinte évről-évre megtörtént.

Igy 1412-ben Szerecsen Miklóst, Szalmaváry Lászlót és Jacobus de Haugent küldi el Zsigmond Eszki Krimbe, a kán székhelyére és a genovaiak krími városai-
ba. (12) 1413-ban viszont "Tartarorum legatio venit Budam" - tatár követség érkezik Budára, (13). 1418-ban Vischer János és Vischer Konrád személyében Zsigmond újabb követsége jelenik meg a Krímben - mind a tatároknál, mind a genovai gyarmatvárosokban. (14)

Szerecsen Miklós és Török Józsa, Zsigmond király legkiválóbb keleti diplomatái - akik legalább két ízben jártak Perzsiában, Mezopotámiában, Karamániában - a Horda kánjainál is megfordultak néhányszor. Zsigmond király 1428. február 16-i, Nagyszombat városában kiállított adománylevele (15) szövegének kritikai vizsgálata alapján egyértelműen kitűnik, hogy Szerecsen Miklós Csekre-nél (16) járt, az Aranyhorda kánjánál, míg Török Józsa ennek vetélytársánál, Ulug Mohamednél (17) jelent meg, hogy az oszmán hatalom elleni közös fellépésben egyetértésre jussanak.

A Krím-félszigeti Tatárországgal fennállt kapcsolatainknak talán legkevésbé ismert fejezetét a Zsigmond halála utáni évtizedek, főleg Hunyadi János kora nyújtja számunkra. Hunyadi János ugyanis Zsigmond külpolitikai nyomdokán haladva, de még következetesebben és sokkal határozottabban építette tovább az oszmánval szembeni mohamedán hatalmakkal való szövetkezés gyakorlatát. E korszak annál is inkább megérdemli a figyelmet, mivel voltaképpen intenzív hármás - magyar, tatár és genovai - kapcsolatot rejt magában és esemény-történeti jelentősége mellett gazdaságtörténeti szempontból is ismeretlennek, de legalább is alig ismertnek mondható anyagával gazdagítja e korra vonatkozó ismereteinket.

A mongol hódítás nyomán a Krím a mongol világbirodalom részévé válik, majd ennek felbomlása után a birodalom nyugati részén megalakult Aranyhorda fennhatósága alá kerül. A fokozatosan széthulló Aranyhorda Krím-félszigeti területén Hadzi Devlet 1428-ban létrehozta az önálló krími kánságot. (18)

Ez idő tájt egy itáliai városköztársaság, a kereskedelmi világhatalommá fejlődött Genova, még virágzásának delelőjét éli. A bizánci trónra segítő Paleologos Mihályt, s ennek fejében 1261. március 13-án vaskos számlát nyújt be a hanyatló birodalomnak: megkapta Perát, Konstantinápoly elővárosát, Chios szigetét - s ami szempontunkból a legérdekesebb: a jogot a szabad kereskedelemre a Fekete-tengeren. (19) E tenger partjain, elsősorban a Krímben, mindenféle gyarmati települések keletkeznek, melyek gazdag gyarmatvárosokká, emporiumokká fejlődtek, szabályos genovai igazgatás alatt, némi önkormányzattal, hatalmas várak, erődök védelmében. Maga a Krím-félsziget fokozatosan tatár uralom alá került, de a kánok néhány sikertelen ostrom után felismerték, hogy a partsáv egyes részein keletkezett genovai gyarmatvárosok egyáltalán nem veszélyeztetik a félsziget fölött gyakorolt hatalmukat, hanem - éppen ellenkezőleg - az ajándék formájában kincstárunkba ömlő genovai arany, a fokozatosan kialakuló kereskedelmi kapcsolat rendkívüli mértékben biztosítja gazdagságukat. Ekkor az oszmán birodalom még nem

nyújtotta ki csápjait a kánság felé, és a mind gazdagabbá váló partmenti gyarmatvárosok hatalmas fejlődésnek indultak. E városok - s itt elsősorban ezek legjelentősebbjére, Kaffára, a mai Feodoszijára kell gondolnunk - roppant kereskedelmet bonyolítottak le a fűszerekben, selymekben s más keleti cikkekben bővelkedő ázsiai országok és az anyaváros között. A Boszporuszon szabadon áthaladó genovai hajók biztosították a világméretű kereskedelmet, de a gyarmatvárosok szükségleteit is.

A gyors fejlődés következtében Kaffa összetétele mind kevertebbé válik. A lakosságot számszerűen felduzzasztják a közelről és távolról érkező kereskedőelemek, nem is szólva a hajósokról és a sok-sok ezernyi teherhordóról. Az eredeti olasz városiak mellett - a genovai levéltár adatainak tanúsága szerint - megjelennek az ott letelepülő tatár, örmény, görög, zsidó, grúz, havasalföldi - s ami témánk szempontjából különösen érdekes - a magyar bevándorlók is. A genovai okmánytárakban már az 1289. évből találunk olyan okiratot, mely erről támaszkodik. Saladino d'OVado és Cristiano Alamanno Kaffában 1289. június 1-én egy házra vonatkozó adásvételi szerződést írnak alá. A ház fekvését meghatározva leszögezik, hogy azt egyik oldalról Janus Sarracenus, másik oldalról Jurgus Graecus, harmadik oldalról Matheus Ungarus ingatlan határolja. (20) 1290. április 25-én kelt az a kaffai okirat, melyben Pietrucciolo de Cremona igazolja, hogy kézhez vette feleségének, Maria Ungara-nak 1000 asper értékű hozományát. (21) A rabszolgák adásvételéről szóló ügyletekben is felbukkannak magyar nevek. (22) A 13. század végi és későbbi kaffai jelenlét még sok ilyen ügyleti dokumentummal igazolható. Annak vizsgálatával, hogy ezek "Pannóniából" vagy a Volga vidékéről kerültek ide, következő tanulmányomban foglalkozom.

Roberto Lopez, a genovai köztársaság krími kolóniáinak jeles kutatója - a 13. század derekán Kaffában járt Alberto Alfieri nyomán - így ír erről a vegyes lakosságú városról: "Laktak ott görögök, örmények, zsidók, tatárok különösen sokan: ezek autonóm közösséget képeztek Kaffában, saját "tudun"-juk vezetése alatt. (22. a) De nagy számban laktak itt cserkeszek, kunok, bolgárok, grúzok havasalföldiek és magyarok is a XIV. században". (23) S ha mindehhez hozzáteszünk, hogy ezek jórészt kereskedelemmel foglalkoztak, s hogy a kereskedelem egy tekintélyes része szárazföldi úton, Lwów-on - mely hol mint Leopolis, hol mint Lemberg, hol mint Lamburg szerepel az iratokon (24) - keresztül, vagy pedig a vízi és szárazföldi szállítás kombinálásával az 1412-ig magyar főhatalom alatt álló Moncastro-Neszterfejevár útbajtésével a Havasalföldön át (25) ment végbe, bizvást leszögezhetjük, hogy ez a kereskedelem Magyarországra is kiterjedt. A kaffai kereskedők egész Ázsiával - Kínával is! - élénk forgalmat bonyolítottak le. Hogy e kereskedők vagy megbízottaik között akadtak-e magyarok is, arra a genovai levéltár anyaga fogja megadni a választ.

Egyébként Genova, a genovai gyarmatvilág és Magyarország kereskedelmi kapcsolatai igen távoli gyökerekből táplálkoztak.

1379-ben - a politikai együttműködés okszerű együttjárójaként - Nagy Lajos király kiváltságlevelet adott a genovai kereskedőknek, (26) melynek néhány részletét itt érdemes szemügyre venni, főképpen az előzményeket. A köztudatban úgy él, hogy e kor magyar-olasz gazdasági kapcsolataiban fő partnerünk Firenze volt. De az a levél, amelyet Coluccio Salutati a firenzei köztársaság nevében a magyar királynak írt, e városállam kereskedői részére azokat a kedvezményeket kéri, amelyekkel Magyarországon a genovai kereskedők bírtak. (27) A genovaiak 1266.

körül foglalták el Kaffát, ahonnan egészen hamarosan a Fekete-tengeren és a Dunán hajózva hozták áruikat Magyarországra, miként azt G. Canestrini kitűnő munkája bizonyítja. (28) A Genova és Magyarország között 1352-ben létrejött államközi szerződés ezt a kapcsolatot még sokkal intenzívebbé tette. Erről a legbeszédebben az 1379. évi, Nagy Lajos által adott kiváltságlevél támaszkodik. (29)

Ez a kiváltságlevél - többek között - kimondja, hogy a genovaiak, akik kelet felől érkeznek a Dunán, semmiféle vámot nem fizetnek, áruikat nem tartoznak kibontani, csak Budán - és itt is csak a törvényes harmincad felét. A genovaiak jogot kaptak arra is, hogy a hazánkban kivitel céljából vásárolt áruk után csak Budán fizessenek vámot, akár a Dunán hagyják el kelet felé az országot, akár Dalmácián keresztül. Mindebből nyilvánvaló, hogy a fekete-tengeri városok és hazánk között a kapcsolatok már jóval a Hunyadiak előtt igen erősek voltak, és Huszti Dénessel együtt leszögezhetjük, hogy Domanovszky Sándor feltevésével ellentétben (30) a Duna egyenesen az úttere volt a genovai gyarmatvárosok és Közép-Európa intenzív kereskedelmi forgalmának. A kiváltságlevélnek egy másik, rendkívül jelentős pontja pedig fokozottan aláhúzza a magyar-genovai kereskedelmi kapcsolatok különleges és kivételes jelentőségét. E pont szerint ugyanis a genovaiaknak jogukban áll Budán, vagy más városban egy vagy több konzult tartani, aki teljhatalmú bírása a genovaiaknak, és sem kereskedelmi, sem bünpörökben nem tartozik a magyar király joghatósága alá. Mint Huszti Dénes kiemeli, ez az egyetlen eset, hogy e korban hazánkban konzuli bírászkodás működött.

Mindenek folytatását Mályusz Elemér kiváló forráskiadványában találjuk meg. Ha néhány regesztáját szempontunkból különös vizsgálat alá vetjük, már az 1400-as évek elején egy érdekes perlekedés nyomaira bukkanunk, (31) mely kassai kereskedők és Bartholomeo Grimaldi callatarei kapitány között folyt le. Ez a Callatarea - mely a mai Jalta helyén emelkedett - kisebb genovai vár és kikötő volt. (32) Ez azt is tanúsítja, hogy az Anjouk alatt Magyarország és Genova között fennállt kereskedelmi kapcsolatok sohasem szakadtak meg, vagy pedig újjáéledtek. Mindez egybevág Wolfgang Stromer új kutatásaival, melyekből kitérünk, hogy a kaffaiakkal élénk üzleti viszonyban álló Kraft Péter (33) Kassa városából irányította ezeket a kapcsolatokat.

Bár a Krím-félszigeti gyarmatvárosoknak minden évtizedben meg kellett küzdeniük virágzásukért a gazdagságukra irigy szomszédokkal - így a trapezunti császárság is elég sok gondot-bajot okozott (34) - a végső veszélyt azonban Konstantinápoly eleste s az azt követő újabb oszmán terjeszkedés jelentette számukra.

Az oszmán hajóhad először Moncastro ellen fordult, mely a legfontosabb fekete-tengeri kikötők sorába tartozott. (35) Ezután egy másik genovai gyarmatvárost, Sebastopolist, a mai Szuhumit (Grúz SzSzK) vette ostrom alá. Konstantinápoly elfoglalása után azonban, 1454-ben, amikor a krími tatár kán is megjelent a város falai alatt, Kaffa is közvetlen veszélybe került. De ekkor tetemes anyagi áldozatok és egyéb engedmények árán megelkerülték az ostromot, (36) ám a vezetők felismerték a legnagyobb erőpróba közeledését. A törökök lezárták az átkelést a Földközi-tenger és a Fekete-tenger között, az aszály miatt pedig leküzdhetetlennek látszó éhínség fenyegetett. A védekezéshez szükséges utánpótlást fegyverben és élelmiszerekben máshonnan és másképpen kellett biztosítani. Szárazföldi úton! Mind Kaffa városa, mind az anyaváros, a régi összeköttetéshez, a régi baráthoz fordult: Hunyadi Jánoshoz, Hunyadi János Magyarországhoz.

Ezeknek az összeköttetéseknek méretét, mélységét ma még csak néhány dokumentumból tudjuk rekonstruálni, vagy inkább csak érzékeltetni. De a már rendelkezésre álló anyag is éles fényt vet a krími kereskedőváros és Magyarország akkori kapcsolataira.

Demetrius de Vivaldi, a Kaffa élén álló polgármester - vagy miként a genovaiak nevezték: konzul - 1454. október 21-én drámai levélben fordul az anyaváros-hoz. Tengeri és szárazföldi úton kér segítséget Genovától, de reméli, hogy a magyar és a lengyel király, valamint Hunyadi János küld majd mind élelmet, mind pedig a védelemhez szükséges tapasztalt katonákat. (37)

II. Mohamed szultán azonban nem sietett a Krím-félszigeti olasz városok meghódításával; előbb Magyarországra akart súlyos csapást mérni, de Szendrőnél, Kruzsevácnál és Pírótnál komoly vereséget szenvedett. A genovaiak a nagy magyar győzelem hírére kilábalnak csüggedésükből és fokozott előkészületeket tettek Kaffa védelmére. Útnak indították Damiano Leone konzult, hogy Magyarországon és Havasalföldön szerezzen be nagy készleteket a gyarmatvárosok részére s azokat Moncastroban behajózva szállítsa Kaffába. (38) Mezbízását sikeresen végrehajtva 1455. április 2-án szerencsésen vissza is érkezett Kaffából. (39) A genovai erőfeszítéseket még további sikerek koronázták, de a törökök előkészületei mind fenyegetőbbeké váltak. Most már III. Kalixtus pápa is felhívással fordult a magyar és a francia királyhoz, melyben erőteljesen felszólítja őket a szorongatott Kaffa megsegítésére. (40) A genovai kormányzat és Hunyadi János között követ- és iratváltás alakul ki. Hunyadi válaszlevelére a következő viszontválasz érkezett a liguriai városköztársaság urától:

"A nagytekintetű és nagynevű fejedelemnek és úrnak, Hunyadi János vajda úrnak, Beszterce örökös grófjának, Magyarország főkapitányának stb. Nagytekintetű és nagynevű fejedelem uram, Tommaso Senarega nemes polgártársunk átadta nekünk Magasságod levelét, mely az elmúlt év december havának negyedik napján kelt Fekete Nohal (helyesen: Feketehalom) helységben és Excellenciád nevében még sok egyébét is elmondott, melyekről azt vallotta, hogy Magasságod hagyta meg neki. Maga a levél és Tommaso jelenivalói olyanmire kedvesek voltak mind számunkra, mind egész városunk számára, hogy napjainkban kedvesebb nem is juthatott volna el hozzánk. Mert mihelyt tudomásunkra jutott ama legnagyobb jóakarata, mellyel úgy döntött, hogy a mi Kaffa városunknak és a Fekete-tenger partján levő területek egyéb városainak védelmére minden anyagi és katonai segítséget bőkezűen megad - hiszen e városokba a tengeri úton történő támogatás csak vajmi nehezen juttatható el az ágyúknak ama nagy száma miatt, melyet a törökök uralkodója, a keresztény név e szörnyű ellensége ama tengerszoros mindkét partján elhelyezett -, már minden bizonytalán láttuk azt, hogy ezek a városok, melyek megóvására ilyen nagy és ennyire nagylelkű fejedelem határozta el a segítség megadását, többé már nem pusztulhatnak el. Éppen ezért kérjük a lelkünk mélyéből jószágosságodat, hogy ha a kaffaiak kérik, Excellenciád parancsolja meg, hogy nyújtassék nekik mindenféle élmezési és mindennemű katonai támogatás úgy, amint azt Magasságod levele bőkezűen megígérte. - Ezenkívül: annak ismeretében, hogy Magasságod készségesnek ajánlotta fel magát arra, hogy kockára tegye a keresztény hit ellenségeivel szemben saját magát, teljes erejét és minden jószágát... még jobban megörültünk, különösképpen midőn meghallottuk, hogy legszentségesebb urunk, a pápa, egyéb gondjait félretéve, valamennyi figyelmét

ennek az ügynek a véghezvitelére fordította... - Ezenfelül: midőn a minapjában hírt vettünk arról, hogy a mi Kaffa városunk ínséget lát búzából, de arról is, hogy a törökök királya a tatárok császárával Kaffa megóvására szövetséget kötött, gyorsan és igen nagy bérért további két teherhajót béreltünk s ezek a hajók katonákkal, fegyverekkel, búzával és egyéb szükséges munícióval innen rövid napokon belül útba fognak indulni, hogy egyenes útvonalon Kaffa városába fussanak be. Hallgatunk most arról, hogy hány hajót, milyen sok katonát, mekkora pénzüsségeket, milyen mennyiségű és hányzori utánpótlás-szállítmányt küldöttünk oda, ama keleti keresztények megmentésére attól fogva, hogy Konstantinápoly, az a szerencsétlen város, elesett. Jól megértheti most már magas bölcsességed, hogy vajon hanyagok voltunk-e vagy sem ama szerencsétlen keleti keresztények védelmezésében.

Mintahogy pedig Excellenciád azt kívánja, hogy bocsássunk rendelkezésére két-három serevezős gályát Kaffa felé, erre azt válaszoljuk, hogy mi annyira el vagyunk telve érzellemmel Magasságod iránt, hogy semmit sem kívánunk inkább, mint azt, hogy ezen érzésünket és jóakaratomkat magunkkal tetteinkkel nyilváníthassuk ki. Ámde mivel ez idő szerint Kaffában mindössze egyetlen ilyen gálya található, amely e helységeket oltalmazza a török kalóztól, nemkülönben az ottani nyomoruságos sorban élő nép ínségén segít, nem tudjuk, mi módon lennének képesek arra, hogy Excellenciád óhajának úgy tegyünk eleget, ahogyan azt szeretnénk... Kelt 1456. március 3-án." (41)

A levél utolsó bekezdése szervesen kapcsolódik Moravcsik Gyulának a bresciai Ubertino Puscuro, valamint a bizánci Sphrantzes korabeli közléseit kiértékelő és összefoglaló megállapításaihoz, (42) valamint Kapitánffy István fejtegetéseire, (43) melyekben azt vizsgálta, hogy milyen érdeke fűződhetett Hunyadi Jánosnak a Fekete-tenger partján fekvő Mesembria kikötőjének bíráshoz, valamint hadihajók felhasználásához.

Hunyadi János 1455. december 4-i levelét Tommaso Senarega, a genovai köztársaság követe hozta magával az erdélyi Feketehalom helységről. (44) A Hunyadi Jánoshoz intézett levél keltének napján a genovai Signoria értesíti Kaffa város magisztrátusát a magyar hadvezér és államférfi nagylelkű segítőkézségéről, mely abban nyilvánul meg, hogy megad minden szükséges támogatást katonában, felszerelésben és élelemben egyaránt. (45) Genovából elindul Kaffába - ismét csak Magyarországon át - Nicolo Lamberti, a liguriai kereskedő-köztársaság teljhatalmú megbízottja. Levelet visz magával Szati vagy Szati Antal kolozsvári nemeshez, (46) aki a genovaiak egyik magyarországi faktora lehetett:

"Jeles és tekintélyes férfiú, tiszteletreméltó testvérünk! Jól ismert előttünk, hogy mekkora buzgalmat tanúsít mindenkor Uraságod irányunkban, támogatja polgárainkat s küldötteinket. Mindenek előtt köszönetünk e jóakaratóért, s kérjük, támogassa most is jó szívvvel Nicolo Lamberti követünket, s tegye lehetővé, hogy a pápának érdekünkben írt leveleit eljuttathassa a címzetettekhez, nevezetesen Magyarország legfényesebb kormányzójához és a pápa őszentsége magyarországi legátusához. Mindezt Uraságod különleges jóindulatának fogjuk tulajdonítani. Genova, 1456. március 6-án." (47)

A pápa magyarországi legátusa, Giovanni Carvajal bíboros részére Nicolo Lambertini által meghozott levél szintén reánk maradt. (48) Ebből kitűnik, hogy Genova ezen az úton is nyomást akart gyakorolni Hunyadira a minél jelentősebb támogatás érdekében.

Hunyadi János halála után sem szűnt meg ez a kapcsolat Magyarország és a krími városok között, sőt bizonyos vonatkozásban még intenzívebbé vált. Amedeo Vigna elsősorban a II. Pius pápa és a genovai köztársaság közötti iratváltásra hivatkozva szögezi le, hogy mit köszönhetett a tatárokkal még jó viszonyban álló, de a törököktől mind jobban szorongatott Kaffa a magyaroknak, akik részint igen jelentős áldozatvállalásokkal, részint egyéb módon lehetővé tették a kaffai erődök újjáépítését. (49) 1463. június 29-én II. Pius pápa búcsút hirdet azoknak a brassóiaknak, nagyszebenieknek, beszterceieknek, székelyeknek, akik a nagy áldozatokat magukra vállalták. (50) Galeazzo Pinelli, Bartholomeo Gentili, s a többi genovai és kaffai vezető személyiség pedig minden bizalmát a török ellen felvonuló magyar sereg elvonó, tehermentesítő hatásába helyezi. (51) Mihail Volkov, a krími gyarmatvárosok kitűnő orosz történésze nem ok nélkül állapította meg száz évvel ezelőtt, hogy olyan hatalmas szövetséges nélkül, mint a Hunyadiak, a Krím-félszigeti városok sokkal korábban jutottak volna török kézre. (52)

A kaffai magyar jelenlétről szólva meg kell emlékeznünk arról is, hogy a város katolikus lakosságának lelki gondozását a dominikánusok mellett a ferenc-rendi szerzetesek látták el. Ezek a ferencesek magyarok voltak, a magyar rendtartomány küldte ki őket. Már 1287-ben jelenti egy László nevű magyar szerzetes, hogy Jajlak tatár hercegnőt megtérítette, s az a Krím-félszigeten kolostort alapított. (53) Sok hasonló jelentés követi egymást a kipcakok között végzett tevékenységükről. (54) Hosszú tatárföldi szereplésük csak öt évvel a város eleste előtt szűnik meg vagy válik szerényebb méretűvé. Ugyanis ekkor, 1470. október 26-án a város vezetősége Francesco della Rovere kardinálishoz, a későbbi IV. Sixtus pápához, a rend generálisához fordul azzal a kéréssel, hogy a Kaffában mutatkozó üresedéseket ne magyarokkal, hanem olaszokkal töltsék be. (55)

S ezzel időrendben közel érkeztünk Kaffa ostromához és elestéhez. A szultán és a kán megállapodtak a város sorsában: a török hatalmas hajóhadával a tenger felől ostromol, a tatár pedig a szárazföldről indít összehangolt támadást. Megállapodásuk lényege: Kaffa minden kincse a szultán tulajdonába kerül s a város lakosságát is ő hurcolja el Konstantinápolyba. Ennek megtörténte után azonban Kaffa városát a tatár kán bekebelezi országába. (56)

Mindez így is történt, de a kegyetlen terv mégsem került teljes megvalósításra. Murzakevics, (57) Jurgevics, (58) Volkov (59) és Brun (60) a tatárföldi olasz kolóniák orosz monográfiái teljesen egyetértenek abban, hogy a lakosság egy részének - főleg a vagyontalan, szegény rétegnek - az ostrom zűrzavarában sikerült elmenekülnie az égő városból és menedéket találni a környező tatár falvakban, ahol az idők folyamán részben beolvadtak a tatárságba, részben sikerült kisebb közösségekben megőrizni nemzetiségüket. Erre vonatkozólag nem érdektelenek Nagyzevcsin N. I. feljegyzései sem, (61) s Possevinónál is találunk ilyen utalást. Egyébként Murzakevics jóval későbbi, 1510 körüli olasz nyelvű sírköveket is talált Kaffában, amelyek arról tanúskodnak, hogy a tatárok nem hajtották végre egykori szövetségeseik, a kaffai gyarmatosok halálos ítéletét, és ezek egy része Kaffában maradhatott. (61a)

Hogy Kaffa bukása milyen közelről érintette az akkori Magyarországot, arra jellemző fényt vet Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépostnak (62) és Halvani Gáspárnak, Corvin Mátyás király István moldvai vajdához küldött követeinek 1475 júniusi drámai hangú híradása:

"Út közben, Beszterce városánál értek utól bennünket István moldvai vajda úr gyorsfutárai. A vajdának Felségedhez írt levelét átadták nekünk, s azt idemeljük. E hírvivők élőszóval elbeszéltek azokat a szörnyűségeket, amelyeket a törökök és tatárok Kaffa város ostroma és elfoglalása során elkövettek. Ennek során csak az olaszokat hurcolták el, az egyéb nemzetek fiaiból csak a legtehetősebbeket - míg a többieket meghagyták ősi szokásaikban. István vajda azonban nagy veszélyben érzi országát, mert arról értesült, hogy Kaffa elfoglalása után az egyesült török-tatár hadak Moldva előzönlésére készülnek, ezért kéri Felségedet, hogy fordítsa orcáját Moldva felé és sürgősen szálljon hadba a török ellen". (63)

Magyarország és a Krím-félszigeti gyarmatvárosok kapcsolatai egyúttal magyar-tatár kapcsolatok is voltak, tekintettel egyrészt a Kaffa és a kán közötti csaknem állandó jó viszonyra, másrészt arra, hogy a Kaffába igyekvő, Magyarország és Erdély felől érkező utasok - akár kereskedők, akár diplomaták - általában a kánság területén át érték el céljukat. (64)

Ezek a magyar-tatár-kaffai kapcsolatok a város elestéig a legszilárdabb alapokon nyugodtak: a politikai-katonai érdekközösségen és a kölcsönös gazdasági, kereskedelmi előnyökön. Berzeviczy Gergely, a másfél évszázad előtt élt nagy magyar közgazdász e középkori távolsági áruforgalomról szólva - bár elméletét dokumentumokkal még nem támaszthatta alá - jogosan feltételezte, hogy a 14-15. században az indiai, kínai stb. árukat a Fekete-tenger partjáról részint szárazföldi, részint tengeri úton hozták be Magyarországra és Erdélybe, s szállították innen részben tovább a nyugati országokba - vagyis hogy a középkor végi világkereskedelem Erdélyen és Magyarországon is áthaladt. (65) De la Primaudie 1848-ban leszögezte, (66) hogy a tatár-földi gyarmatvárosok Nyugat felé irányuló kereskedelmüket részben a Fekete-tenger partján fekvő Moncastron át bonyolították le, mely 1412-ig magyar befolyás alatt állt, (67) részben pedig Lwów-on keresztül, ahonnan nagy forgalmú leágazás vezetett Magyarországra és Erdélybe. (68)

Berzeviczy Gergely felismeréséhez August von Schlözer tanításai nyomán jutott el. Mai ismereteink világában azonban leszögezhetjük: a nagy német tudós abban tévedett, hogy mindezt kizárólag az erdélyi szász kereskedők rátermettségének, ügyességének és összeköttetéseinek javára írta. Az itt bemutatott okiratok, levelek stb. nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a politika - melynek erős és megbízható fundamentumai már az Anjou-ház uralma alatt fennálltak - Zsigmond és főleg a Hunyadiak alatt teljesen hozzáilleszkedett az oszmán ellenes koncepciókhoz, és mind katonai, mind gazdasági szempontból - egészen a város elestéig - sok eredménnyel kecsegtetett. És ha a pápa köszönetet mondott is a brassói, szebeni és besztercei polgároknak a tatárföldi gyarmatvárosok megsegítéséért, ugyanilyen köszönettel adózott a magyaroknak és a székelyeknek is. A gyarmatvárosok erdélyi fő gondviselője, Szati vagy Száti Antal is annak a korai magyar kereskedőretegnek volt a képviselője, melyről jóformán csak annyit tudunk, hogy volt és virágzott.

Végezetül pedig mindehhez tegyük hozzá azt is, hogy a genovai köztársaság fekete-tengeri gyarmatainak magyar részről történt megsegítése nagyon is reális célt szolgált, nevezetesen a török hatalom távol tartását, és a jól gyümölcsöző tátráföldi közvetítő-kereskedelem megmentését. És ez a Hunyadiaknak, az erdélyi és magyarországi kereskedők okos áldozatvállalásának köszönhetően - csaknem negyedszázadon át teljes sikerrel járt.

Tardy Lajos

JEGYZETEK

1. Tardy L., Régi magyar követjárások Keleten (Bp., 1971), 221. old.; uő, Ungarns antiosmanische Bündnisse mit Staaten des Nahen Ostens und deren Vorgeschichte (Anatolica, Annuaire International pour les Civilisations de l'Asie Antérieure. No. IV. (1971-1972), pp. 139-156.
2. Vö. Wenzel G., A turini békekötés (Bp., 1862: Magyar Történelmi Tár XI. köt.); Bigoni G., Per la lega fra Genova e l'Ungheria nel 1352 (In: Raccolta di Scritti Storici in onore del Prof. G. Romano. Pavia, 1907), pp. 17-30. Pleidell A., A Nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban (Bp. 1925); Lederer E., A középkori pénzüzetek története Magyarországon, 1000-1458 (Bp. 1932); - Miskolczy I., Magyar-olasz összeköttetések az Anjouk korában (Bp. 1937); - Huszti D., Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban (Bp. 1941).
3. Tinnefeld T., Pachymeres und Philes als Zeugen für ein frühes Unternehmen gegen die Osmanen (Byzantinische Zeitschrift 64 (1971), pp. 1, 46-54.
4. "... Hogy Zsigmond az otsmány' háta megett ellenséget támasszon, Mesopotámia' és Tatárország fejedelmével frigyot kötött." (Zsigmond császár és m. király élete. Egy vaticani codex után leírta, 's megfejtette Podhradczky J., A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei. 1834-1836. III. köt. A II. osztály értekezései. Buda 1838, 177. p.). - Vö. Beckmann G., Der Kampf Kaiser Sigmunds gegen die werdende Weltmacht der Osmanen (Gotha 1902); - Silberschmidt M., Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des Türkischen Reiches nach venezianischen Quellen (Leipzig-Berlin 1923).
5. Kropf L., Üzbégh tatár khán egy követsége a magyar udvarnál (Századok, 1899), pp. 51-53.
6. Lándor B., Marx jegyzetei a magyar történelemről (A Történettudományi Intézet Értesítője. 1950. évf., 10-12. sz.), pp. 129-131.
7. Mályusz E., Zsigmondkori oklevéltár. II. köt. 1. rész. (Bp. 1956), p. 141.
8. Uo., p. 368.
9. Beckmann G., i. m., p. 67.
10. Dlugoss Ioanni seu Longini ... Historiae Poloniae Lib. XI. Lipsiae 1712, p. 328.; Caro J., Geschichte Polens III. köt. (Hamburg-Gotha 1869), p. 386.

11. Aschbach J., Geschichte Kaiser Sigmund's. (Hamburg 1838), I. köt., p. 325.
12. Heimpel H., Zur Handelspolitik Kaiser Sigismunds (Vierteljahrschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 23 (1930), pp. 145-156.
13. Timon S., Epitome Chronologica rerum Hungaricarum (Claudiopoli 1764), p. 122.
14. Strömer v. Reichenbach, W., Frh., König Siegmunds Gesandte in dem Orient (Festschrift für Hermann Heimpel. Bd. II. Göttingen 1972), p. 603.
15. Katona (I.) St., Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae. Tomulus V., ordine XII. (Budae 1790), pp. 503-507.
16. Tardy L., Régi magyar követjárások Keleten (Bp. 1971), passim
17. Uo., passim
18. Szmírnov V. D., Krümszkoje hanzstvo pod verhovensztvom Otomanszkoj Portii do nacsala XVIII veka. Sz. Peterburg 1887, pp. 204-205.
19. Nicol D. M., The fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261. (The Cambridge Medieval History. Vol. IV. Part I. Cambridge 1966), pp. 326-327.
20. "... in quibusdam domo, stropariis tribus et vachuo, posita extra Caffam iuxta fontem quod est de super macellum, cui vachuo, dictarum domus et stopariorum coheret antea strata publica, retro cachuum monumentorum Sarracinarum in parte et in parte vachuum Jani Sarraceni, et ab uno latere vachuum terre Mathei Ungari et ab alio vachuum Jurgi Greci ... Actum in Caffa, in logia Jamensium, anno Dominice Nativitatis Mo. CC-o, LXXXVIII-o, die prima junii..." (Bratianu G. I., Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle. 1281-1290 (Bucurest 1927), p. 203).
21. Uo., p. 267.
22. Igy pl. Paulus Ungarus. Ld Balard M., Gènes et l'Outre-mer. Vol. I. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto (Paris 1973), p. 87.
- 22.a. vö. Mustafa A. Mehmed, La politique ottomane à l'égard de la Moldavie et du Khanat de Crimée vers la fin du Regne du Sultan Mehmed II. (In: Revue Roumaine d'Histoire, 1974. 3, 524. old.
23. "... L'abitano Greci, Armeni, Giudei, Nabatei: ogni razza di gente si trova in città. E la lista delle popolazioni non è completa: ci mancano i Tartari numerosissimi (che formano una comunità autonoma sotto il loro tudun, luogotenente, che in genovese diventa cittaín), i Circassi, i Cumani, i Bulgari, i Georgiani, i Rumeni, i Turchi, gli Ungheresi, i Polacchi, gli Occidentali d'ogni nazione di cui troviamo i nomi nei libri dei conti della colonia." (Lopez R., Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo (Bologna 1938), p. 358.); "... Ces derniers appartenaient aux races et aux religions les plus différentes: la population dominante des Italiens, les Grecs, anciens maires du pays, des Arméniens réfugiés, des Juifs, des Cumans, des Bulgares, des Sarrasins, des Géorgiens, des Valaques, des Turcs, des Hong-

- rois, des Polonais. . ." (Iorga N., Notes pour servir à l'histoire des croisades. (Paris 1899), Vol. I. p. 5) - Századokkal később Krímben járt utazóink esetleg ezek utódaival is találkozhattak - hiszen Kaffa elfoglalása után a törökök nem hurcolták el az egész lakosságot, csak a vagyonosabbakat. Vö. még 61. a. jegyz.
24. Vö. Atti della Società Ligure di storia patria (a továbbiakban: Atti) vol. VII., parte 1., pp. 697-725. A 14. századi okiratokban olykor csak mint "Leo" szerepel (Morozzo della Rocca R., Notizie di Caffa. Studi in onore di Amintore Fanfani (Milano 1962), Vol. III., p. 268.
25. Pach (Zs.) S. P., La route du poivre vers la Hongrie médiévale. (Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650. Paris 1973). p. 454. old. - Ld. még alább 65. jegyz.
26. Huszti D., i. m., p. 75.
27. Wenzel G., Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból (Bp. 1876) III. köt., p. 117.
28. " . . . Già da molti anni si trovavano in Ungheria grandi mercatanti Fiorentini, i quali esercitavano il traffico in quel paese, e tenevano banco in tutte le principali città. Sembra che questi si fossero estesi in Ungheria della parte di Ragusa, con la quale da lungo tempo mercanteggiavano; ovvero, che avessero seguito i Veneziani i quali s'erango già stabiliti alla Tana, e i Genovesi che fino dal 1266 tenevano Caffa, e che da queste scale del Mar Nero navigando alla foce del Danubio e rimontando quel fiume che attraversa più sopra tutta l'Ungheria, portassero il loro commercio nelle più cospicue città di quel regno, la maggior parte delle quali è posta sulle rive del Danubio." Canestrini G : Discorso sopra alcune relazioni della Repubblica Fiorentina col Re d'Ungheria e con Filippo Scolari (Archivio Storico Italiano, vol. IV., 1843), 187. p.
29. Historiae patriae monumenta edita iussu regis Caroli Alberti. Liber iurium reipublicae Genuensis (Torino 1857), Tom. II., pp. 854-858.
30. Domanovszky S., Die Vergangenheit der ungarischen Donau-Handelsschifffahrt (Ungarische Jahrbücher 1922), pp. 167.
31. Elempek János budai és Meynhardus lőcsei polgárok salvus conductust szerettek a genovai köztársaság által birtokolt Pera város podestájától, Melchione de Spinolától. E salvus conductus ellenére Bartholomeo Grimaldi callatarei kapitány elveszi javaikat, mire ők Zsigmond királytól szereznek felhatalmazást arra, hogy követelésüket genovai személyeken behajthassák. E felhatalmazás értelmében "Januai Frank" 646 forintját lefoglaltatják. Zsigmond király a lefoglalt összeget kiadhatja a szóbanforgó budai, illetve lőcsei polgároknak és arra utasítja a tárnokmestert, hogy az ügybe ne avatkozzék be. Az utasítás kelte: Dévény, 1402. szeptember 8. (Mályusz E., i. m., p. 223., 1882. reg.)
32. Keppen P., O drevnosztjah Juzsnago berega Krüma i gor tavriceszkih (Krümszkij Szbornik, Sz. Peterburg 1837, pp. 101-106, 181-184.)
33. "... Der Gesellschaft Kraft-v. Loheim-Stark sind mit grosser Wahrscheinlichkeit die 1418 von König Siegmund nach Kilia, Kaffa und Pera entsandten Brüder Johannes und Conrad Vischer zuzurechnen. Damals nämlich war ein Hans Vischer Teilhaber der Firma und Thomas Vischer einer ihrer im Fernhandel und Geldgeschäft rührigsten und politisch stark engagierten Repräsentanten. Bertold Kraft war schon 1392 juratus, Ratsherr in Siegmunds Hauptstadt Ofen und dort seinem monumentalen Epitaph sein Grab, während 1402 Peter Kraft in Kaschau die Geschäfte des Marcus von Nürnberg wahrnahm... So lag es nahe, dass der König (ti. Zsigmond, TL) von Konstanz aus, wohin ihn aus Ungarn sein wirtschaftspolitischer Berater Marcus von Nürnberg begleitet hatte, aus diesem Unternehmens- und Personenkreis die Brüder Vischer für die Schwarzmeer-Mission wählte" (Stromer v. Reichenbach, W, Fr., König Siegmunds Gesandte in den Orient (Festschrift für Hermann Heimpel; Göttingen 1972), pp. 605-606.) - Marcus v. Nürnbergre vonatkozóan ld. Mályusz E., i. m., passim.
34. Banescu N., Le conflit entre Gènes et l'empire de Trébizonde à la veille de la conquête turque (1418-1449) Atti del V. Congresso Internazionale degli Studi Bizantini. Studi Bizantini e Neellenici. Vol. V. (Roma 1936), pp. 4-10.
35. A mai Bjelgorod Dnyesztrovskij (Szovjetúnió). Ezt az ostromot egyébként még sikerült visszaverni.
36. Volkov M., Csetüre goda goroda Kafü. 1453-1456. (Zapiszki Odeszszkago Obscsesztva Isztorii i Drevnosztej. 8. köt., p. 102. A továbbiakban: Volkov. - Vö. még Atti, Vol. VI., p. 102.
37. Magnificis et spectabilibus dominis protectoribus venerandi officii Sancti Georgii excelsi comunis Januae. . . Insuper si impossibile esset vobis, ut ita loquamur, provisiones scriptas ac classem via maritima ad nos non posse transmittere, quod tamen credere non possumus et si hoc contingeret nobis spes multum decideret in possendo hanc civitatem a tot molestiis defendere, saltem terrestri via possetis cogitare ad nos mittere illa auxilia que possibilis forent, scribendo regi Ungariae et Poloniae ac Domino Blancho ut via ipsorum possemus quamplures homines aptos habere pro hujus civitatis necessitatibus et defensione. . . Ex Caffa die XXI octobris MCCCCLIII. Demetrius de Vivaldis consul Caffae etc, massarii, consilium antianorum et officium baliae ejusdem. (Genova, Archivio di Stato, Filza di Caffa, No. 6. Vö. Atti, Vol. VI. pp. 114-115. - Egyébként Volkov id. művében (p. 116) felveti azt a kérdést, hogy ki volt ez a Blancho Úr és a kaffaiak rosszul értesültségét előfeltételezve lehetségesnek tartja, hogy a név alatt esetleg a korábbi litván nagyfejedelmek értendők. Mai ismereteink alapján megállapítható, hogy Blancho nem más, mint Hunyadi János (ld. 45. sz. jegyz.)
38. "... Escse menea polagali, csto pod nacsal'sztvom tret'jago konszula Damiano Leone, otravlen szuhim putem, otrjad szkvoz' Vengriju i Valahiju, sz porucseniem szpusztit'szja v Monkasztro, a ottuda otplüt' v Kafu". (Volkov, i. m., p. 121.) Vö. Atti, Vol. VI. (Genova 1868), pp. 146, 147, 166.
39. "... e mentre il terzo console, Damiano Leone, con poca e valorosa comitiva valicava le erte montagne dell'Ungheria e della Valachia per scendere alla

marina di Mocastro e recarsi a Caffa, è prezzo dell'opera il rintracciare come volgessero le cose in detta città" (Atti, Vol. VI., p. 170.) "...e Damiano Leone terzo console, il qual sin del 2 aprile era giunto per via di terra in Caffa e aveva assunto il comando della colonia" (uo., p. 183.).

40. "...Obsecramus in Domino et per viscera misericordiae Dei nostri exhortamur atque requirimus, ut pro civitatum, insularum et locorum supradictorum defensione auxilio et favore opportunitis velint personaliter, sive de bonis et facultatibus, sibi a Deo collatis, larga manu et libenti animo providere" stb. (Volkov, i. m., p. 136.) De már 1456 januárjában Genova a pápához fordul, hogy buzdítsa "Dominium Blanchum" Kaffa megsegítésére (uo. p. 137).
41. "Illustrissimo et preclarissimo principi et domino, domino Johanni Huniadi vaiuode perpetuo, comiti Bistriciensi et regni Hungariae summo capitaneo etc. - Reddidit nobis illustrissime et preclarissime princeps et domine, vir egregius Thomas Senarega civis noster, litteras celsitudinis vestre scriptas in villa Fekethe nohalem (sic!) die quarte decembris superioris et nonnulla alia nomina excellentie vestre nobis retulit, que sibi a sublimitate vestra commissa fuisse affirmavit. Littere ipse et relationes ejusdem Thome adeo nobis et toti civitati nostre grate fuerunt ut nihil hoc tempore gratius afferri potuerit. Nam cum intellexerimus summam illam benignitatem vestram statuisse omnia auxilia ac presidia liberaliter prebere pro defensione civitatis nostre Caphe aliarumque urbium et terrarum, maris Pontici, quibus difficillimum est maritimas subventiones transmitti propter magnum bombardarum numerum, quas immanissimus Turchorum rex hostis nominis christiani in utroque littore illius angusti freti disposuit, visum profecto nobis est civitates illas, quarum conservationi tantus tamque magnanimus princeps opem prebere decreverit, ultra jam perire non posse. Propter quod oramus ex animo benignitatem vestram ut si caphenses postulaverint, excellentia vestra omnes subventiones victualium omniaque presidia illis preberi jubeat, quemadmodum celsitudinis vestre littere liberaliter pollicentur. - Preterea cognito quod celsitudo vestra paratam se offert contra hostes fidei christiane se viresque suas et omnia exponere, dummodo reliqui christiani principes rem ipsam adjuvent, majorem in modum gavisi sumus, presertim cum intelligimus sanctissimum dominum nostrum summum pontificem postpositis aliis curis ad executionem ejus rei omnes cogitationes suas jam convertisse. Nos, excellentissime princeps, ut excellentia vestra intelligat quod pro defensione fidei et illorum miserabilium christianorum orientalium etiam supra vires enitimur, quam primum cognovimus Turchorum classem tentasse oppugnationem civitatis Chyi, statim magna mercede conduximus naves duas pregrandes, easque ad presidium illius urbis cum viris armis, tritico et munitionibus januario superiore transmisimus. - Preterea cum nuper nunciatum nobis fuisset civitatem nostram Caphe inopia tritici laborare, et legatus regis Turchorum cum imperatore Tartarorum de oppugnanda urbe illa fedus iniisse, celeriter multo majore mercede conduximus alias item onerarias duas, que cum militibus, armis, tritico et aliis munitionibus necessariis intra pauculos dies hinc discedent ad ipsam urbem Caphe recto tramite accessure. Tacemus nunc quot naves, quot viros, quot expensas, quot quotiensque provisiones transmisimus pro salute illorum

christianorum orientalium, quot quamque ingentes sumptus toleravimus, posteaquam miserabilis illa Constantinopolitana civitas expugnata etc. Potest nunc summa sapientia vestra probe intelligere an in defensione illorum miserabilium christianorum orientalium negligentes fuimus vel ne. - Quia autem excellentia vestra postulat ut sibi triremes duas in Capha accomodari faciamus, respondemus nos adeo affectos esse celsitudinis vestre ut nihil magis cupiamus quam hunc affectum et benevolentiam nostram erga excellentiam vestram ipsis operibus declarare. Verum quoniam impresentiarum in Capha non est nisi unica tantum triremis que a piratis Turchis loca illa tuetur et subvenit inopie illius miserabilis populi, non intelligimus quo pacto possimus, quemadmodum optaremus, petitioni celsitudinis vestre morem gerere. Et tamen excellentiam vestram oramus et nunc et omni tempore circumspectat quid et quantum a nobis prestare possit, sibi que persuadeat nos et nostra omnia esse et semper fore cupidissime parata in omni concernentia decus et amplitudinem celsitudinis vestre. Data die III martii 1456. Protectores etc. (Archivio di Stato, Genova, Litterar. offic. s. Georg. ann. 1454-1457., fol. 230 r.-v. Vö. Atti, Vol. VI., pp. 536-540).

42. Moravcsik Gy., *Studia Byzantina* (Bp. 1967), pp. 375-381. uő., *Byzantium and the Magyars* (Bp. 1970), p. 100.
43. "Magyar követek a Konstantinápolyt ostromló törökök táborában" c. előadása az Ókortudományi Társaság 1974. február 22-i Moravcsik Gyula emlékülésén.
44. A barcasági Feketehalom - német nevén Zeiden - 1265 óta szerepel okiratokban, mint Feketeholm, Feketeuhalm, Feketehygh stb. - Györffy Gy., *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (Bp., 1966), pp. 828, 830. - Suciu C., *Dictionar istoric al localitatilor din Transilvania* (București 1967), Vol. I., p. 160. Már az Árpádok alatt királyi vár. Nemcsak Hunyadi János, de már Zsigmond király is több fontos döntését ebben a városban hozta meg. (Reimesch Fr., *Aus Zeidens Vergangenheit*. Kronstadt, é. n., p. 15.). "Zsigmond 1395 március 11-én Feketehalomból rendelkezik a székely ispánhoz a brassaiak vámmentességéről" stb. (Orbán B., *A Székelyföld leírása* (Bp. 1873.), VI. köt., pp. 400-401.)
45. "Spectato et prestantibus viris consuli et massariis civitatis Caffae, dilectissimis nostris. ----- Ceterum ut intelligatis nos nihil omittere eorum que ad salutem et conservationem illius civitatis pertinent, significamus vobis quod nuper ab illustrissimo domino Johanne vayuoda regni Hungariae capitaneo litteras accepimus, quibus benigne offert se paratum vobis prebere omnem subventionem tam victualium quam virorum que sibi possibilis sit, et preterea mittimus per hunc Nicolaum ei litteras summi pontificis et alias etiam sanctissimi domini nostri directas reverendissimo domino cardinali legato apostolico in Hungaria. Quarum litterarum exempla his includi jussimus, ut planius intelligatis quam benigne et quam ex animo sanctissimus dominus noster salutem vestram illis commendat... Ceterum necessarium fuit dare huic Nicolao Lamberto nuncio aureos latos trigintaquinque et solidos viginti ut restituere posset pecunias mutuatas sibi in itinere, et etiam haberet unde posset sumptibus redeundi ad vos supplere. Nescimus sub quibus pactis et conditionibus eum ad nos transmiseretis, propter quod volu-

mus ut hanc summam pecunie de qua illum fecimus debitorem, in ejus rationem computetis: si hanc summam vel aliquam ejus partem ex pactis secum initis restituere teneretur, ejusmodi restitutionem vobis fieri faciatis et nobis postea rescribatis in qua ratione dictos aureos trigintaquinque et solidos viginti cassare debeamus. - De remis impresentiarum nihil vobis rescribimus, per dictas naves duas que nunc cum tritico expediuntur, vobis super ea materia opportune respondebimus. Data die III martii. Sigillata die VI ejusdem mensis. - Post scripta. Ut presentaret litteras illustrissimo domino Blanche et reverendissimo domino legato, de quibus supra fit mentio, dedimus aureos duos prenominate Nicolao. (Archivio di Stato, Genova, Litterar, offic. s. Georg. ann. 1454-1457, fol. 241 r.-v.) - Ebből az utóiratból - egybevetve Nicolò Lamberti szereplésével (ld. 47. jegyz.) - kétértelműen kizáróan kitűnik, hogy Blanche vagy Blanche nem más, mint Hunyadi János, akit a bizánciak Jankónak, Iankosznak, Iangosznak, de Pianko-nak, Piango-nak is neveztek (vö. Moravcsik Gy., Byzantinoturcica. 2. Aufl. Bd. II., Berlin 1958, pp. 347-348. - Hadzisz D. - Kapitány I., A bizánci irodalom kistükre, Bp. 1974, pp. 801, 810.).

46. A családtörténeti szakirodalomban nem találtam a Szati, Száti, Szátyi családra adalékot. Annál figyelemre méltóbb Wertner Mór "Nemzeti kutató-sok" című dolgozata a Turul folyóiratban (XIX. köt., 1901. évf., p. 179.), ahol a következőket olvashatjuk: "Ha jogosítva vagyunk feltételezni, hogy a legrégebbi időkben a ritka hangzású és csak elvétve előforduló személynevek csupán egyes nemzetségekben és családokban voltak divók, mielőtt az idők folyamán lassan-lassan kezdtek - valószínűleg házassági összeköttetések révén - más családokban is felmerülni: akkor biztosra vehetjük, hogy azon Szátyi (= Zach) nevű egyének, kiket a legrégebbi időkben ismerünk, a Szátyi-nemzetséghez tartoznak...". Wertner csupán Zách Felicián kivégzéséig vezet le a család származását, jöhet az Szátyi László ágán tovább élt. Vö. Karácsonyi J., A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig, III. köt., Bp., 1901, pp. 141-149.; Waltherr I., A Záh nemzetség: Századok, 1875. évf., pp. 253-263.; Kubinyi F., A Zák és Zách nemzetségek c. tanulmányában cáfolja Wertner M. okfejtését. Turul XXI. köt., 1903. évf. - Egyébként a 13. század végi helységek sorában még több olyan falu létezett, ahonnan esetleg a mi Száti vagy Szátyi Antalunk eredetét vehette: a Bodrog-megyei Szát, a Valkó-megyei, továbbá a Zala-megyei Szata, végezetül a Vas-megyei Szatta (Mályusz E., i.m., passim). Száti, ill. Szati-család 1472-ben a Bodrog-megyei Tárnokon birtokos; Kakati előnéven tűnik fel (Csánki D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. köt. Bp. 1894., p. 224.; Pesty Fr., Magyarország helynevei, I. köt., Bp. 1888., pp. 433-434.) - Csupán mint érdekességet említem meg, hogy milánói kutatásaim során az Ambrosiana-könyvtárban egy 1602. évi, F 251 bis jelzetű portolántérkép került a kezembe, melynek előzéklapján a következő kézírásos feljegyzés olvasható: "Già appartenuta alla famiglia ungherese de Szath (avente una villa a Verzago di Brianza) e donato all' Ambrosiana dall'erede Don Ramiro Gonzales marchese per intervento di mons. Giov. Galbiati, Prefetto nel luglio 1929".
47. "Spectabilis et prestanti viro domino Antonio de Sati ceu fratri honorando in

Collisvaro. - Spectabilis et prestans vir ceu frater honorande, Siando noi informati quanto affectionamenti la spectabilita vostra e sempre uzata dare a tuti li cittadini et nuncii nostri ogni adjutorio et favore, primum rengratiamo la benignita vostra et vi preghiamo che se intendeti noi poteire adoperare qualche cosa per honore et commodita della spectabilita vostra re requerati cum grande confidentia, perchioche sempre ne trovereti cum buono animo prompti at apparecchiati. Preterea perchioche a lo presente havemo dato a Nicolao Lamberto nuncio nostro doe lettere de nostro signore lo papa, preghiamo la benignita vostra che habia lo dicto Nicolao arricomandato, et se bizognase lo aiute a mandare vel presentare le dicte lettere, le quale se adritiano luna a lo illustrissimo signore governatore de Hungaria, et laltra a lo reverendissimo in Christo padre monsignore legato de Hungaria. La quale cosa accepteremo in loco de singulare beneficio. Parati semper cupidissime in omnia concernentia decus et amplitudinem magnificentie vestre. Data die VI martii" (Archivio di Stato, Genova, Litterar. offic. s. Georg. ann. 1454-1457, fol. 245 r. - v.)

48. Archivio di Stato, Litterar, offic. s. Georg. ann. 1454-1457. fol. 233. v.
49. "... Ricorse adunque al capo della cristianità, e dal Pontefice Pio II ottenne un grazioso breve all' Ufficio di S. Giorgio diretto, col quale s' invitavano e calorosamente esortavano i fedeli di molte città e provincie dell' Ungheria, a concorrere coll' opera e con danaro al ristauo e rifacimento delle mura e annesso fortificazioni di Caffa, mediante il tesoro delle sacre indulgenze elargite ai pietosi soccorritori." (Atti, Vol. VII, p. 164.)
50. "... Cum igitur fide dignorum relatu intellexerimus inhumanissimos christiani nominis hostes turchos et tartaros unanimi consensu deliberasse et statuisse preclaram urbem Capham, aliaque loca orientalia domino Januari subjecta, de proximo invadere et occupare, ut fideles ex illis partibus eradicentur, vosque ad civitatum et locorum eorum defensionem terra marique provisiones possibiles continuo faciatis, ceperitisque civitatem ipsam cingere muro fussa et barbacana, ut magis secura ab hostium impetu reddatur, in quibus maximis expensis opus est, nec ad presens in totum supplere valeatis propter afflictiones civitatis vestre: Nos quantum possumus de thesauro Christi Jhesu domini et redemptoris nostri vobis providere volentes, universos et singulos de locis et provinciis Brasovii, Sabini, Bistriacie, Sacole et Septemscamini et in dictis locis commorantes seu negotiantes, incolasque et habitatores dictorum locorum et provinciarum utriusque sexus, etiam clericos seculares et regulares, tam in dictis locis et provinciis, quam alibi ubicumque terrarum habitantes vel negotiantes, cujuscumque dignitatis, status, gradus, ordinis, conditionis et preheminentie existant, obsecramus in domino et per viscera misericordie dei nostri exortamur atque requirimus, ut pro civitatis illius et locorum suprascriptorum defensione auxilio et favore, et maxime pro constructione dictorum menium velint personaliter, sive de bonis ac facultatibus sibi a Dei collatis larga manu et libenti animo providere, recepturi a piissimo Deo nostro bonorum omnium remuneratore in presenti seculo habundantiam gratiarum et post finitum humane conditionis cursum gloriam felicitatis eterne... Datum Rome apud

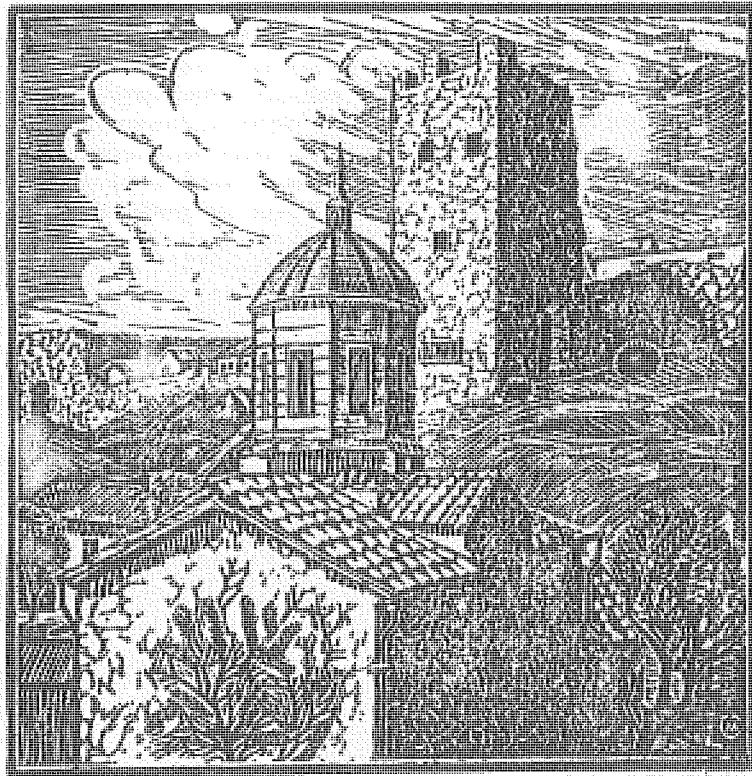
Sanctum Petrum anno etc. M. CCCC. LXIII, tertio kalendas julii pontificatus nostri anno quinto." (Theiner A. Vetera monumenta slavorum meridionalium historiam illustranti etc. Tom. I. Zagreb 1863., p. 464.).

51. Vigna, i. m., pp. 226-246. Galeazzo Pinelli, Francesco Marchese, Gerolamo Savignone, Carlo Cicala, Andrea Sinistraro, Egidio Carmadino és Fabiano da Montepulciano válaszlevelei a pápához.
52. "... vajmi keserű sors várakozott volna a Fekete-tenger partján fekvő genovai településekre, ha Genova nem tett volna szert két hatalmas szövetségesre - III. Kalixtus pápára és a nagyhrű Hunyadira..." (Volkov i. m., pp. 142-143). "Fentebb már rámutattunk arra, hogy a Szent György-bank az olyan nagyhatalmú szövetségesek nélkül, mint aminők III. Kalixtus és Hunyadi János voltak, nyilván korábban elveszítették volna a Fekete-tenger melletti gyarmataikat..." (uo., p. 142.)
53. A szóbanforgó eseményt teljes részletességgel ismerteti a "Ladislaus Custos Gazariae" Kaffában kelt 1287. április 10-i jelentése alapján Golubovich G., Bibliotheca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Franciscano. Tomo II. Quaracchi presso, Firenze 1913, pp. 443-445. E szerint Jajlak "imperatrix" volt, Nohay hitvese. Ld. még Lemmens L., Geschichte der Franziskanermissionen, Münster i. Westf. 1929, p. 56. - Az 1287. évi kaffai ferences misszió összetételére jellemző, hogy Karichinus (Karácsony?) személynében külön magyar tolmáccsal rendelkezett (Golubovich, i. m., pp. 444-445.).
54. Golubovich, i. m., pp. 62, 136, 144-145, 429.; Analecta Franciscana. Tom. III. Quaracchi presso, Firenze 1897, pp. 417-418., pp. 515-524., pp. 529-530.).
55. "... Mittimus, reverendissime etc. his inclusum exemplum litterarum quas sanctitati domini nostri scribimus, ut latius vestra reverendissima paternitas intellegere possit quantopere nos et populi Caphenses desyderemus ac petamus quod aliquis conveniens numerus fratrum regularium ordinis minorum ad duo monasteria eidem ordini dedicata in ipsa urbe Caphensi transmittatur. De qua materia cum aliis litteris nostris latius aliquandiu scripseremus eidem reverendissime paternitati vestre breviores erimus, clementiam vestram orantes ut efficacem operam dare dignetur quod devotioni et sancto ipsorum populorum Caphensium desiderio omnino satisfaciatur. - Et quoniam dicitur reverendissimam paternitatem vestram pro sua solita erga nos caritate in conspectu sanctissimi domini nostri pollicitam esse dictis duabus ecclesiis Caphensibus provideri facere de fratribus regularibus monasteriorum in Ungaria positurum qui reverendo domino generali conventualium, ipsius ordinis suppositi sunt, oramus benignitatem vestram, ut quandoquidem provisio illa fratrum Ungarie satisfacere non videtur devotioni ipsorum populorum Caphensium, dignetur vestra reverendissima paternitas efficaciter ut diximus operari, quod provisio fiat ex fratribus in Italia residentibus, accepturi octobris. Protectores etc." (Archivio di Stato, Genova, Litterar. off. s. Georg. ann. 1466-1471., fol. 334 r. - v.).
56. Vö. Atti, Vol. VII., parte II, pp. 133-182, 236-259. - A kaffai lakosság

belső szociális ellentéteire ld. Zevakin E. Sz. - Pencsko N. A., Iz isztorii szocial'nüh otosenij v genuézszzkih kolonijah Szevernogo Pricsermomor'ja v XV v. (Isztoriceseszkie Zapiszki, 1940, 7. sz., pp. 3-33).

57. Murzakevics N., Isztorija genuézszzkich poszelenij v Krümu. Odeszsza 1837.
58. Jurgevics VI., Genuézszzkija nadpiszi v Krümu: Zapiszki Odeszszzkago Obszesztva Isztorii i Drevnosztej, Tom V., p. 166; tom II., p. 709.
59. Volkov, i. h.
60. Brun F., Csernomor'e. Odeszsza 1879-1880. Tom I-II.; uő, Notices historiques et topographiques concernant les colonies italiennes en Gazarie, S. Peterburg 1866, passim.
61. "... Vpocsem i szamüe Madjarü - Madjarü sz toju-zse tocsno narodnoszt'ju, sz tem-zse tocsno jazükom, kotorüe szuscsesztvujut teper' u Madjarov Vengerszkih i Transzil'vanszkih - osztavalisz' zdesz' v nasem krae... v takih tesznühszvjazahsz nasim kraem - do szamüh pozdnejsih, postoi do nashih vremen- nahodilosz' plemja Madjarszkoj!" (Nadezsdin N. I., Otcset o putesesztvii, szoversennom v 1840 i 1841 godah: Zapiszki Odeszszzkago Obszesztva Isztorii i Drevnosztej. Tom. I., Odeszsza 1844, pp. 520-521).
- 61.a. "... Murzakevics már megállapította, hogy ez a felirat arról tanúskodik, hogy Kaffa török kézre kerülése után is éltek genovaiak a városban" (uo., tom V., p. 166.).
62. Kálmáncsehi Domonkos humanista, diplomata. Bécsben tanult, 1462-ben királyi kincstárnok, 1474-ben székesfehérvári prépost és az erdélyi királyi jövedelmek igazgatója. 1475-1488 között mint diplomata Moldvában, Németországban és Lengyelországban tevékenykedik. Vö. Fraknoi V., Mátyás király magyar diplomatái: Századok, 1898. évf., p. 869.; - Balogh J., A művészet Mátyás király udvarában, I. köt. Bp. 1966, passim.
63. Nagy I. - Nyáry A., Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából. IV. köt. Bp. 1898, pp. 306-307. Ezt követi István vajda szóbanforgó leveleinek némileg töredékes szövegközlése, pp. 308-309. - Jurgevics, VI. orosz történész Kálmáncsehi Domonkosnak egy másik, részletesebb beszámolóját közli, román forrásra hivatkozva, orosz nyelven: "Pisz'mo nasztojatelja cerkvi v Alba-Julia Dominika, protonotarija papszkgago sz doneszeniem v 1475 godu, csto Kaffa vjzata turkami i voevodu Sztefan Moldavszkij i Bozsorad Valahszkij prineszli priszjagu na vernoszt' korolju Vengerszkomu". (Zapiszki Odeszszzkago Obszesztva Isztorii i Drevnosztej, tom XVII, csasz't IV. Odessza 1894, pp. 1-2).
64. "... Des ambassades en partaient et y arrivaient sans cesse; tantôt c'étaient des prélats russes se rendant en pèlerinage à Constantinople, tantôt des messagers, des molona tatars, qui venaient recevoir les cadeaux habituels, ou bien des parents de l'empereur, désireux de voir dans cette oasis de civilisation les richesses et les raffinements des pays accidentaux, des seigneurs de Sorgat venant y prendre, selon l'usage, leurs repas avec les nou-

- veaux consuls, des envoyés de Valachie, de Moldavie, de Lithuanie, des rois de Hongrie et de Pologne". (Iorga N., Notes pour servir à l'histoire des croisades. Vol. I. Paris 1899, p. 6.)
65. Gaal J., Berzeviczy Gergely élete és művei, Bp. 1902, II. rész, pp. 285-287. - Vö. Pach Zs. P., Egy évszázados történésvitáról (Századok, 1972. évf., 4-5. sz.: pp. 849-888.) c., gazdag forrásanyagon és saját kutatásokon alapuló értekezésével, mely teljesen megvilágítja e dolgozat kereskedelem-történeti oldalát.
66. Primaudaie, F. E. de, Etudes sur le commerce au Moyen-âge. Histoire du commerce de la mer Noire et des Colonies Génoises de la Crimée. Paris 1848. E mű VIII. fejezetében a szerző részletesen kifejti, hogy a genovaiak Mingrelia partvidékén, Szuhumiban, Anakriában, sőt Grúziában - elsősorban Kutaisziban - is telepeket hoztak létre a helyi uralkodók hozzájárulásával. Oroszországgal Tanán, Lengyelországgal Moncastro-Neszterfejeváron keresztül bonyolították le hatalmas kereskedelmi forgalmukat, majd a további fejezetekben a genovai gyarmatvárosoknak Indiával és Kínával folytatott kereskedelmét ismerteti.
67. "Wladislaus Rex Poloniae cum Sigismundo Rege Hungariae pacem, treugas, pactis ratione Russiae rubrae, Podoliae ac Moldaviae sancitis, solemniter conficit. A. 1412. - Nos Wladislaus, Dei gratia etc. . . . Bukowina dictam, usque ad fluvium Pruth debent per medium dividi seu dimidiari; et quod forum Jaszkytarg (alias Jasznasater, hodie Jasszi) in sinistra parte situm, maneat pro nobis et terris Russie; forum vero seu villa Berleth, in dextra parte sita, maneat domino Sigismundo regi et corone regni ipsius Hungariae. Transcense autem fluvio Pruth, residue silue directe precedendo per campos desertos, vsque ad mare, pari modo cum eisdem campis desertis per medium dividuntur, ita quod Feierwar, alias Bielgorod cum equali medietate pro nobis et terris Russie, et Kilia cum alia medietate pro Domino Sigismundo et corona regni Hungariae, maneant taliter dimidiate et divise. . . . Lubló, 1412. márc. 15. (Fejér (Gy.) G., Codex diplomaticus Hungariae etc. Tom. X., Vol. V., Budae 1842, pp. 272-277.) - Moncastro egyébként később a genovai Senarega-család birtokába került; innen egy moldvai támadás vetette ki őket. Tommaso Senarega vezette Hunyadi János az egyik genovai-kaffai követséget (ld. 41. sz. jegyz.). A város magyar elnevezését nemcsak Dlugoss-nál, hanem Georgius à Reichersdorff Transsylvaniae munkájában (Transsylvaniae ac Moldaviae, aliarumque vicinarum regionum succincta descriptio etc., Coloniae Agrippinae 1595, p. 49.) is megtaláljuk: "... qui fluvius primo statim in Moldaviam tractu descendit, atque in Mare album prope arcem Nester Feijrvar munitissimam continuo cursu influit.". Vö. még: Katona (I.) St., Hist. Crit. Tom. XII., p. 87. - A város régi elnevezésével kapcsolatosan érdemes Brun, F. J. (1804-1889) jeles orosz történész munkájából idézni: "... Ugyanakkor, amikor a bolgárok - a szlávokkal együtt - kiterjesztették hatalmukat a Balkán-félszigetre, előző lakóhelyüket a mi steppéinken a velük egy törzsből eredő magyarok foglalták el, akik később nagyrészt átköltöztek Pannóniába, ahonnan fél évszázadon át rémületben tartották Nyugat-Európát kalandósaikkal, mindaddig, míg Nagy Ottó német király fel nem tartóztatta őket. Ettől kezdve a magyarok a korábnál is inkább kivették a részüket Délkelet-Európa hadjárataiban s végülis kiterjesztették hatalmukat a Dnyeszterig. E körülmények között különös lett volna, ha a büszke és patrióta magyarok nem fordították volna le saját nyelvükre a szóbanforgó folyó mellett fekvő, uralmuk alá tartozó Belüjgorod nevét. Valóban ezért aligha lehet hibáztatni őket. Az 1412 évi szerződésben, melynek értelmében Zsigmond magyar király Lengyelország javára lemondott Moldova északi része felett gyakorolt főhatalmáról, Akkerman város Feriewar, alias Bialagrad néven szerepel. Nem kétséges, hogy Feriewar azonos azzal, amelyről Reychersdorf megemlékezik Chorographia Moldaviae c. művében. Ugyanis ez magyar nyelven fehér várost jelent. Nem volna helyénvaló itt az a kérdés, hogy mikortól kezdve használták a magyarok a Feriewar elnevezést Akkerman megjelölésére; csupán annyit jegyzek meg, hogy még sok egyéb név mindmáig emlékeztet a magyarok oroszországi tartózkodására; az emlékezés nyilván tovább élt a magyarokban is, amikor Pannóniában felépítették Feriewar (Stuhlweissenburg) városát, hajdani királyaik temetkező helyét. - Végezetül nem hagyhatom abba Akkermannel kapcsolatos fejtegetéseimet anélkül, hogy ne ejtsek egy szót arról a tévedésről, melyet ezzel kapcsolatosan Cantemir követett el s ez a tévedése ragadósnak bizonyult, mert azóta is olykor megismétlődött. Alba Julia elnevezéséről szeretnék megemlékezni, melyet állítólag a rómaiak adtak ott alapított kolóniájuknak. Valószínűleg Cantemir itt kereste Apulum római kolóniát, mely azonban Erdélyben volt, miként arról a Tabula Peutingeriana és egyéb feliratok tanúskodnak. Ez a város későbben kapta az Alba-Julia elnevezést, Gyula erdélyi fejedelem után." (Brun F., Putesesztvija i poszol'sztva goszpodina Gil'hera de Lamua, kavalera zolotago runa v 1399-1405 godah: Zapiszki Odeszszkago Obscesztva Isztorii i Drevnosztej. Tom. III., Odesz-sza 1853, p. 454.) - Egyébként Moncastro - a moldvai vajdák jóvoltából - ekkor már állandó vámmentes, ill. kedvezményes áruforgalmi kapcsolatban állt Lemberggel és a Kaffából útnak indított áruk ezen az úton is érkeztek Magyarországra. (Bogdan I., Inscriptiile dela Cetatea-Alba. București 1908. Analele Acad. Romane, Ser. II., Tom. XXX., p. 30.) - Uő a lublói szerződésről: Dupa 1408, tratatul dela Lublau din 15 Martii 1412 o considerata ca parte din Moldova și o trece sub sfera de actiune a Poloniei (aci e numită "Fehér-vár alias Bialagrod" cfr. Uljanickij, Materialy p. 24., sau Hurmuzaki, Documente I. 2., p. 496.), pe cand Chilia, pe atunci a Muntenilor, e rezervată Ungarie" (uo., p. 341.).
68. Vö. Székely Gy., A kereskedelem és a kereskedelmi utak Közép-Kelet-Európában a kései feudalizmus korában; Századok, 1972. évf., 3. sz., p. 802., p. 807. (a 9. sz. jegyzetben gazdag forrásanyaggal). -

Kafa (Sz. I. Malisev metszete. 1971.)

1722-ben Nagy Péter orosz cár a perzsiai hadjáratra vonulása közben megállt kíséretével a Volga középső folyásánál, és megtekintette egy romváros maradványait. A cár érdeklődését felkeltették az impozáns épületmaradványok, s a romok között járva feltűnt neki, hogy a szétszórt kövek között olyan is akad, amelyen arabírásos feliratok vannak. Utasítást adott Kadir-Muhamed ahunnak és Juszu Izbulat tolmácsnak, hogy vizsgálják meg a feliratos köveket, készítsenek rólok másolatot, és fordítsák le tartalmukat. A másolatok elkészültek, mégpedig két példányban, a piszkozati példány Kazánba került, a másik Moszkvába. A feliratok arabnyelvű sírfeliratoknak bizonyultak, azonban sem az ahun, sem a tolmács nem értett bennük több kifejezést, s általában igen primitívnek vélték a szövegeket, amelyeket ezért többé-kevésbé "kijavítottak". Nagy Péter mindenesetre megtudta, hogy a régi Volga-Kámai Bolgária fővárosát és régi lakosainak sírköveit találta meg. Megbízást adott Szaltikovnak, a kazáni kormányzónak, hogy a romváros műemlékeit konzerválja, tegye rendbe és őriztesse, ugyanis a környék lakossága a köveket építkezéseihez lassan széthordta. A volgai bolgár régészeti és felirattani kutatásokat tehát Nagy Péter indította meg, bár nem minden előzmény nélkül. Ez az előzmény, amely végzetes lett az amúgyis hánytatott sorsú feliratok számára, elmerült a feledés homályába, pedig K. I. Nevsztruev 1871-ben, az első oroszországi régészeti ülészakon tartott előadásában megemlékezett róla.

Az történet ugyanis, hogy 1712-ben Tihon, a kazáni metropolita levelet írt Aprakinnak, az akkori Kazáni kormányzónak, s ebben javasolja, hogy a régi bolgári romok helyén emeljenek templomot Mária mennybemenetelének /v čest' Uspenija preslavnoj Bogorodicy/ tiszteletére. Még ebben az évben kéri a kormányzói hivatal, hogy a szükséges föld és az építendő kolostor számára földmérés végeztessenek. A kazáni kormányzói hivatal 1712-ben Mihajlov kormányzói titkár küldi Bolgariba, többek között azzal a megbízással, hogy az ottani épületeket mérje fel. A felmérés és az épületek leírása még ebben az évben elkészült, s ebben szerepelnek a feliratok is, igaz, csak az örmények. Apravoszlavtemplom 1732-ben készült el, s építéséhez felhasználták a bolgári temető sírköveit is. Ezeket a templom alapjába úgy építették bele, hogy egy részük felirattal kifelé néz, s így olvashatók, természetesen a templom építkezésekor és későbbi karbantartási munkái során elszenvedett sérülések nyomaival. E téren a helyzet a mai napig nem változott, mint ezt később látni fogjuk.

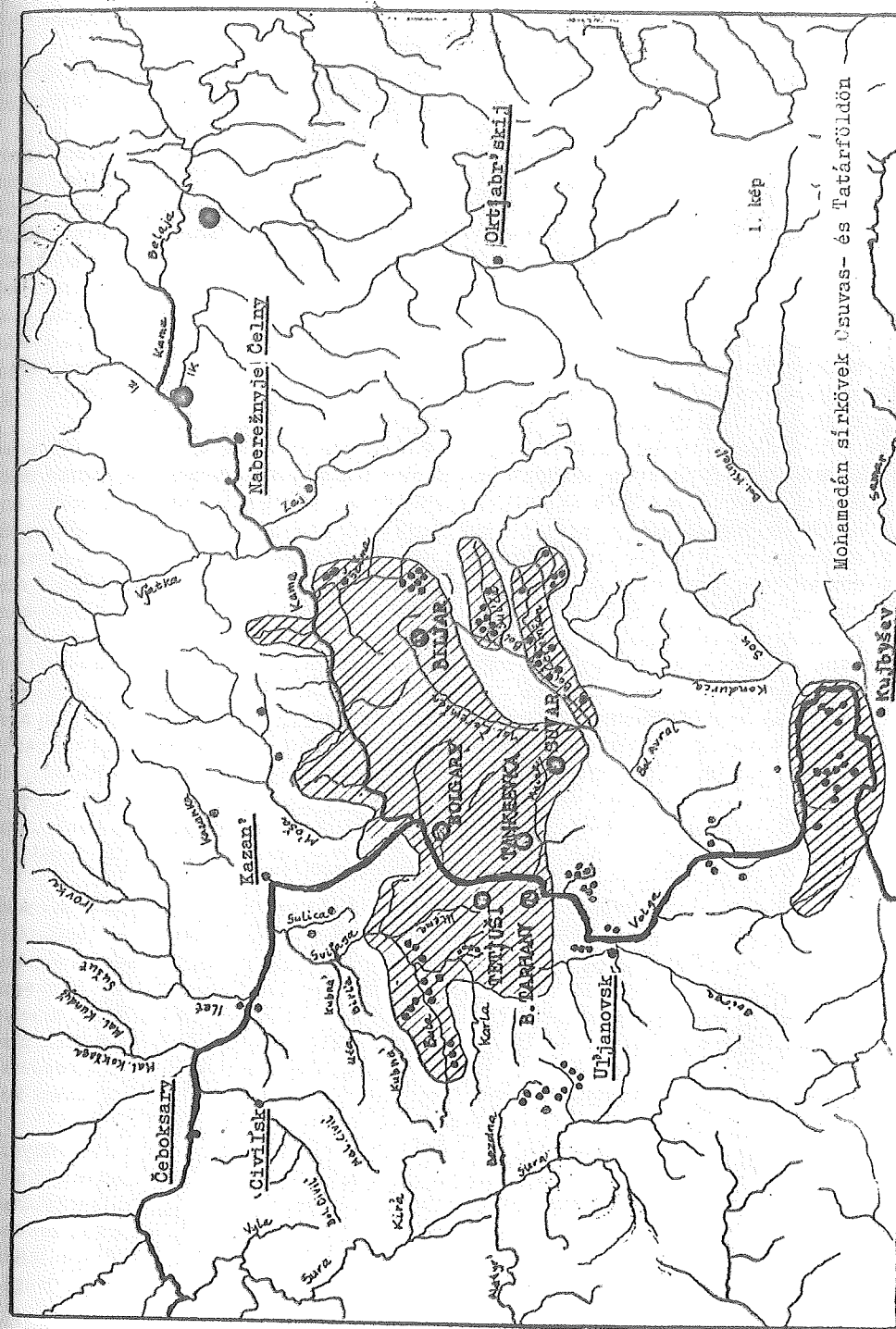
A Nagy Péter által készített feliratmásolatok sorsa nem kevésbé kalandos mint maguké a feliratoké. A Kazánban maradt másolat ugyanis 1815-ben, egy tűzvészben elpusztult. Szerencsére azonban 10 évvel korábban Klaproth, kazáni tartózkodása alatt felfigyelt a feliratokra, s mikor elmondták neki, hogy azok már nem találhatók a helyükön, J. Potocki segítségével megszerezte a Nagy Péter-féle

szöveg egy másolatát, melyet azután 1831-ben Párizsban, a *Journal Asiatique* című folyóiratban kiadott. A Moszkvában őrzött másolatot utóljára 1922-ben S. I. Porfirev látta a Külügyminisztérium levéltárában, mikor azonban Malov 1929-ben újra kereste őket, már nem voltak meg. Ez azért különösen sajnálatos, mert a Nagy Péter féle másolatokban olyan feliratok is szerepeltek, amelyek azóta eltűntek, továbbá Klaprothnak a másolat másolatáról történt kiadása hemzseg a hibáktól. A következő időszakban egyre nagyobb lett az érdeklődés a feliratok iránt. Nem célom itt, még csak röviden sem, összefoglalni a volgai bolgár feliratok kutatástörténetét, mivel az magyarul olvasható a Fodor Sándorral közösen frt munkánkban (*Epigraphica Bulgarica*, 1973). Mindössze annyit jegyeznénk meg, hogy a XIX. század közepén megindult a feliratok újrafelfedezése. Számos új feliratot adtak ki, illetve a már kiadottakat az eredetiek alapján helyesbítették. A feliratok megfektetésében a fordulópontot 1862-ben Huszejn Fejzhanov cikke jelentette, aki megállapította, hogy az eddig Klaproth által rosszul olvasott szavak nem arabok, hanem egy olyan török nyelven íródtak, amely a csuvashoz áll legközelebb. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a feliratok a volgai bolgárok nyelvének fontos nyelvemlékei, egyben a csuvas nyelvtörténet forrásai is. A kérdést érdemben Iljminszkij, majd egy nagy monográfiában 1902-ben Asmarin tárgyalta. Asmarin már 93 feliratot ismert, s ezek elemzése alapján kimondja, hogy a volgai bolgárok a csuvasok elődei voltak. Ez a munka Munkácsi *Ethnographia*-beli ismertetése révén vált idehaza közkinccsé, és lényeges szerepet játszott abban, hogy Gombocz a magyar nyelv honfoglalás-kor előtti jövevényszavairól írott munkájának németnyelvű változatában már bolgár-török jövevényszavainkról beszélt.

A XX. században a kutatás egyre kisebb ütemben folyt, s bár néhány értékes cikkel gyarapodott az irodalom - többek között a kiváló turkológus S. E. Malov munkáival, aki diákkora óta foglalkozott a feliratokkal -, a kutatást az gátolta, hogy a publikációk a feliratok másolatairól készültek, s néhány elenyésző kivételtől eltekintve, nem volt lehetőség az eredeti feliratok vizsgálatára.

A második világháború után a feliratok egy új, helyesebben felújult tudományos vita középpontjába kerültek. A volgai bolgárokat ugyanis mind a Kazán-vidéki tatárok, mind a csuvasok saját elődüknek tekintették, s ebben a vitában, mindkét oldalról egyre többet hivatkoztak a feliratokra és a feliratok nyelvére. Döntő változást a kutatás történetében az 1960-as év hozott. Ebben az évben jelent meg Juszipov tatár kutató könyve "Bevezetés a bulgár-tatár felirattanba" címmel. A mű kimondott célja annak bebizonyítása, hogy a volgai bolgárok nyelve a tatárok elődje. A könyvhöz 77 fényképet csatolt, arabbetűs átírással és orosz fordítással. Bár a fényképek minősége nem mindenütt elsőrangú, mégis lehetővé tette, hogy a feliratokat most már az eredeti alapján lehessen tanulmányozni. A Juszipov által közölt fényképek közül 37 volgai bolgár, a többi török-tatár irodalmi nyelv emléke.

Ez volt az a pont, ahol úgy látszott, hogy a magyar kutatás a siker reményében kapcsolódhat be a volgai bolgár nyelv vizsgálatába. Az első feladat az volt, hogy kritikailag felülvizsgáljuk a Juszipov és mások által hiteles fényképekkel kiadott feliratos anyagot. Összesen 52 ilyen feliratot sikerült összegyűjteni, s e feliratokat 1973-ban Fodor Sándorral együtt ki is adtuk. Mint ezt azonban könyvünk előszavában megjegyeztük, kiadásunkat csak ideiglenesnek tekintettük, mert tisztában voltunk azzal, hogy a feliratok helyszíni vizsgálatát semmi sem pótolhatja, s egy végleges, tudományos kiadás csak az eredeti feliratok helyszíni ellenőrzése után válik lehetővé. Az 1973-as kiadás azonban lényegesen megkönnyítette magá-

nak a helyszíni ellenőrzésnek a folyamatát is. Ezután nem maradt más hátra, mint várni a lehetőségre, hogy kijussunk a terepre.

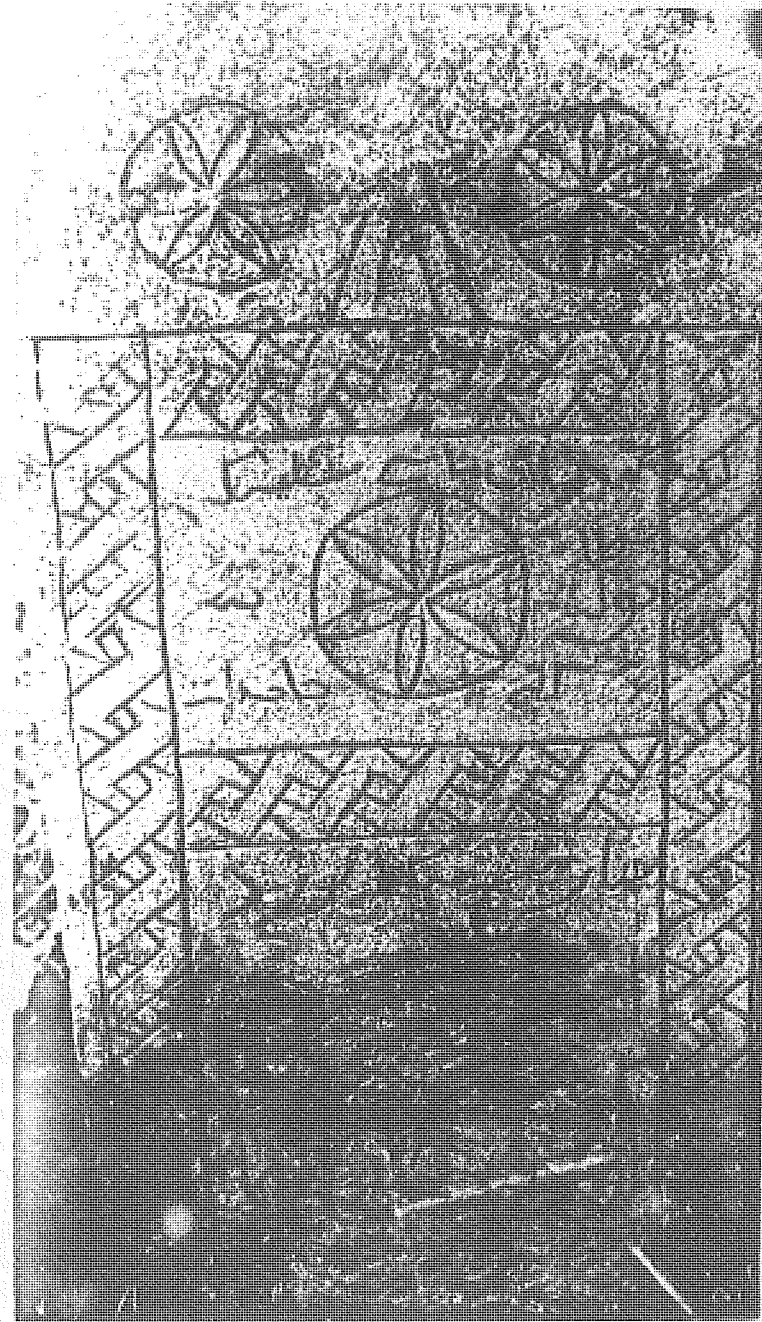
A lehetőség hamarabb adódott, mint álmodni mertük volna, 1973 őszén a Szovjetunió Tudományos Akadémiája lehetővé tette, hogy a feliratokat a helyszínen, a Csuvas és a Tatár Autonóm Köztársaságokban tanulmányozzam.

A moszkvai könyvtárakban sikerült a feliratokra vonatkozó régi orosz irodalom nálunk beszerezhetetlen darabjait elolvasni, majd egyheti megfeszített könyvtári munka után elutaztam Csebokszariba, a csuvasok fővárosába. A csuvas-földi kutatásomnak speciális célja volt. Az eddig publikált anyag ugyanis kivétel nélkül a tatár területekről származott, s ezért a volgai bolgár feliratok elterjedési térképe szükségszerűen hiányos volt. Meg kellett vizsgálni, hogy voltak-e a mai csuvasok lakta területen volgai bolgár feliratok, ez ugyanis döntő fontosságú a csuvas etnogenezis, a csuvas nyelv eredete, és természetesen az iszlámnak a Volga vidékén történt elterjedése szempontjából. A kérdés lényegében a volgai bolgár birodalom, pontosabban etnikum nyugati határának kérdése, s erre vonatkozóan mind a régészeti, mind a történeti irodalom a legnagyobb bizonytalanságban van.

A csuvas földön történő kutatás elé azonban fenyegető veszélyként tornyosult az a tény, hogy a csuvas kutatók eddig nem foglalkoztak az autonóm köztársaság felirataival, s a rendelkezésre álló rövid két hét szinte reménytelenné tette, hogy önálló terepbejárással keressük meg a már elfeledett, elhagyott temetőkből álló sírköveket. Két kiindulópontot azonban nemsokára találtam. Az egyik a csuvas tudományos kutatóintézet archívuma volt, amelyben megőrizték a polgárháború óta a csuvas területen végzett régészeti terepbejárásokról készült kutatói jelentéseket, a műemlékek védelmével kapcsolatos iratokat. A csuvas kollégák legmesszebb segítségével sikerült ezt a heterogén anyagot átdolgoznom, és a bennük található adatokat térképre vinnem. Két nehézség azonban itt is gátolta munkámat. A nagyobbik az volt, hogy a régészek, nem ismervén az arab írást, legfeljebb arról számoltak be, hogy ennek és a falunak a határában arabírásos sírköveket találtak. A kisebbik nehézséget az jelentette, hogy természetesen a mindenkori, éppen érvényes adminisztratív beosztásban határozták meg a lelőhelyeket, amelyek azonosítása nem volt mindig könnyű feladat. A másik kiindulópontot a csebokszari múzeum szolgáltatta, ahol sikerült néhány kiadatlan feliratot találnom, a múzeum hivatalos iratai néhánynak eredeti lelőhelyét is feltüntette.

E két kiindulóponthoz azután magától csatlakozott egy harmadik. A csuvas újságok lelkesen számoltak be kutatásaimról, és néhány előadást is tartottam, aminek eredményeképpen sok idős csuvas ember tisztelt meg és mondta el, hogy falujukban volt vagy van arabírásos felirat. Mindezek alapján sikerült - természetesen a megfelelő kritikával fogadva az adatokat - egy térképet rajzolni, amelyen feltüntettem a mohamedán kövek elterjedését a csuvasoknál. (1. kép) A térkép segítségével ezután ki lehetett jelölni a terepbejárás kutatópontjait, s a rendelkezésre álló rövid idő ellenére sikerült is a Csuvas Autonóm Köztársaság keleti körzeteinek nagyrészét bejárni.

Sajnos a terepmunka igen szomorú eredményt hozott. A feliratok túlnyomó többsége a két háború zivatariba elpusztult vagy elveszett. Elősegítette azt a folyamatot az is, hogy a feliratok mohamedán emlékek voltak, s ezek megőrzését sem a pravoszláv csuvasok, sem később a hatóságok nem szorgalmazták kellően. E téren lényeges változást csak az ötvenes évek hoztak. A máig megőrzött feliratok közül találtam néhány igen értékeset, közöttük néhány, publikálatlan, bolgár-

2. kép

törököt is. A feliratok többsége azonban már későbbi, a kazáni kánság idejéből való, s a bennük előforduló török szavak irodalmi-tatár vonásokat mutatnak. A bolgár-török feliratok közül a legértékesebb a Batoryevo járásbeli Tojsziban talált felirat (2. kép). Ez a falu a Szvijaga egyik mellékfolyójának, a Bula-nak a partján áll, s ez az emlék lényegében jelzi a volgai bolgárság legnyugatibb határállomását. Csak érdekességként jegyzem meg, hogy a tojszi síremléket a tatárok tisztelték és nem a csuvasok, az előbbieket nyáron, egy meghatározott napon lezarándokoltak a síremlékhez, a közeli tatár falvakból.

Csuvasföldi kutatásaim tehát két, - természetesen a szükséges fenntartásokkal kezelendő - lényeges eredménnyel jártak. Az egyik, hogy a volgai bolgárok nyugati határa lényegében a Szvijaga folyó nyugati partja lehetett, a másik az, hogy a kazáni tatár kánság idején a mohamedán tatárok nyugat felé való előrenyomulása túllépett ezen a határon és megfigyelhető a mai csuvas terület keleti és déli övezeteiben. Ezt a képet a régészeti és nyelvészeti eredmények teljes mértékben alátámasztják.

Az igen rövid, de tartalmas csuvas utamat lezárva Kazánba utaztam. Ennek volt egy olyan epizódja, amelyet érdemes itt megemlíteni. Én eredetileg a Volgán, hajóval szerettem volna Kazánba menni, csuvas kollégáim azonban rábeszéltek arra, hogy autóval menjek. Az autó Szvijazsszkig vitt el, ahol várt a SZUTA kazáni fiálijának egy munkatársa. Az útitervem megváltoztatása mögött egy csuvas szokás állt: a vendéget a határig kell kísérni. A csuvas-tatár határ pedig - nem az adminisztratív, hanem az etnikai - Szvijazsszknál van, a Szvijaga és a Volga összefolyásánál.

Kazánban igen kellemes meglepetés ért. Juszupov és Bulatov cikkei alapján ugyanis úgy gondoltam, hogy a Tatár Autonóm Köztársaság feliratai mind ki vannak adva, a feladat csak a helyszíni ellenőrzés. Mikor azonban A. H. Halikov bevezetett a kazáni fiálijé régészeti osztályának archívumába, kiderült, hogy az archívumban többszáz felirat fényképét illetve pacskolatát őrzik. Ezeknek csak kis részét adták ki eddig. Azonnal munkához láttam. Míg a csuvasoknál a nehézséget az anyag hiánya okozta, itt ellenkezőleg, az anyag sokasága. Juszupov korai halála miatt ugyanis a feliratok szakember nélkül maradtak - egy fiatal tatár kutató most Moszkvában tanul ilyen céllal - s a nagy tömegű tatár feliratokból fáradságos munkával kellett kiválogatni a volgai bolgár anyagot. Ezt a gondot még az is tetézte, hogy az anyag egy része negatív, 6x4,5-ös filmen volt, s ezeket a negatívokat kellett olvasni, s eldönteni, hogy egyrészt bolgár-török-e, másrészt publikálták-e már őket? A pacskolatokkal kevesebb baj volt, ezeket könnyű volt olvasni - ha készítőjük szakszerűen járt el, ami, sajnos, nem mindig történt meg. Mindenesetre a pacskolatokról pausz-másolatokat készítettem. A több mint hatszáz felirat gondos átvizsgálása során közel száz bolgár-török feliratot találtam, közöttük természetesen a már kiadottakat is. Mivel egy részükről később kiderült, hogy duplómok, a jelenleg ismert bolgár-török feliratok számát az *Epigraphica Bulgarica*-ban kiadott 52-vel szemben kb. 80-ra tehetjük. A kiadatlan feliratok publikálási joga természetesen a tatár kollégáké, sikerült azonban a negatívok nagy részéről másolatot szereznem, s a bennük talált bolgár-török anyag addig is felhasználható. Kazáni tartózkodásom alatt sikerült eredeti feliratokat is megvizsgálnom, azokat, amelyeket a kazáni múzeumban őriznek. Ezek közül a legértékesebb az az 1281/82-ből származó felirat, amelyről eddig csak egy kézzel készített rajz volt ismeretes. E feliratot az emeli ki a többiek közül, hogy ez a legrégebbi datált bolgár-török felirat.

És ezzel elérkeztünk a bolgár-török feliratok egyik rejtélyéhez. Ismeretes ugyanis, hogy a volgai bolgár birodalom a VIII. századtól 1236-ig, a mongol invázióig állt fent. Azt is tudjuk, hogy a volgai bolgárok az iszlámot a X. század elején vették fel. Ibn Fadlán beszámolója 922-ben tudósít az iszlám felvételéről, ma már azonban tudjuk, hogy az iszlám kezdetei ennél valamivel korábbra tehető. 922 és 1236 közötti időből - tehát a volgai bolgárok fénykorának idejéből - azonban egyetlen egy felirat nem került eddig elő. A legrégebbi datált csak arabnyelvű felirat (egy záron) 1146-ból való. Juszupov ugyan idéz egy azóta elveszett 1173-as feliratot, de ezt erős kétkedéssel kell fogadnunk; Ahmarovnak pedig egy 1244-ből, tehát már a mongol invázió utáni felirata nem hiteles. A tatár kutatók - elsősorban A. H. Halikov - szerint ennek a rejtélynek a kulcsát az iszlám szektáinak történetében kell keresnünk, melyet az iszlám kutatóknak kell érdemben megvizsgálniuk. A nyelvész számára ez annyit jelent, hogy a volgai bolgárok legrégebbi nyelvemléke 1281-ből való, vagyis közel négyszáz évvel a magyar honfoglalás utáni időből. Ez bizony jelentős idő egy nyelv életében. Ugyanakkor azonban azt a nagy szakadékot világítják be a bolgár-török nyelvemlékek, amely a magyar jövevényszavak által tükrözött állapot és a mai csuvas nyelv között található. Ha, és itt érkeztünk el a feliratok másik rejtélyéhez, a volgai bolgár feliratok valóban a csuvas nyelv XIII/XIV. századi emlékei. Erre a kérdésre még visszatérek.

Miközben a negatívok, másolatok, pacskolatok Kazánban teljesen elborítottak, kaptam a hírt, hogy tatár kollégáimnak sikerült megszervezniük egy látogatást a volgai bolgárok egykori fővárosába, Bolgariba.

1973 szeptemberének egy kivételesen verőfényes szombat reggelén indultunk Kazánból. Bolgariba menet a hajóutat választottam, közelről szerettem volna ugyanis megfigyelni a Volga és Káma találkozásának vidékét, a Volga két partjának földrajzi és természeti viszonyait. Bár indulásunk egy hajó kiesése miatt kissé eltoldódott, végülis kis szárnyashajónk elindult, és néhány perc múlva kint voltunk Európa legnagyobb folyóján. Ismeretes, hogy a középső Volga-vidék természeti átalakítása a nagy vízierőművek létesítése következtében óriási léptekkel halad előre. Már Kazán alatt tengerré szélesedik a folyó, s a Káma beömlésénél a folyó közepén utazó elveszti szemé elől mindkét partot. A jobbparton húzódik egy magas dombvonulat, a balpart eléggé lapos, ami a régi nomádok szempontjából bizonyára azt jelentette, hogy a Volgától keletre lakók igyekeztek a Volga nyugati, azaz jobbpartját is birtokukban tartani. Ez egyébként az átkelőhelyek és a volgai hajózás ellenőrzése szempontjából is kívánatos volt. Két és félórás hajóút után érkeztünk meg a Kujbisevi hajóállomásra. Ez a Kujbisev nem azonos a nagy Kujbisevvel, mely sokkal délebbre van. Tulajdonképpen áttelepített falu, ahová régebbi telephelyükről költöztek azok, akik a Volga vízszintjének emelkedése miatt lakhelyüket elhagyták. A hajóállomáson kocsiba ültünk, és nemsokára átléptük a bolgari műemlékvédelmi terület határát.

Nehéz szavakba foglalni az első benyomást, amelyet a hajdani bolgár főváros tett rám. A megvesztegetően szép tájból kiemelkedő épületek, a szanaszét heverő romok emlékezetembe idézték a korábbi utazók leírásait. És eszembe jutott a Juliánus úttjáról szóló Riccardus-féle jelentés, amely szerint: "Ennek az országnak (ti. Magna Bulgariának) egyik nagyvárosában - amely állítólag ötvenezer harcost tud kiállítani - a barát egy magyar nőt talált, aki a keresett földről erre a vidékre ment férjhez. Ez megmagyarázta a barátoknak az utat, hogy merre menjen, s azt állította, hogy két napi járóföldre biztosan megtalálhatja azokat a magyarokat, aki-

ket keresett. Így is történt. Megtalálta pedig őket a nagy Etil folyó mellett". Az, hogy Julianus valóban Bolgariban volt-e, mai napig vitatott kérdés. Nem kívánok itt a Julianus-probléma ügyében állást foglalni, csupán azt jegyezni meg, hogy a latin szöveg "in una magna eiusdem provincie civitate" kifejezéséből talán arra lehet következtetni, hogy Julianus nem a volgai bolgárok fővárosában volt. Ezzel kapcsolatban pedig figyelmet érdemelnek A. H. Halikovnak legújabb, nagyrészt még publikálatlan kutatásai, aki szerint a volgai bolgárok fővárosa a mongol korig nem Bolgari, hanem Biljar volt. Ha ez az orosz krónikák és a legújabb biljari ásatások anyagán alapuló nézet igazolást nyer, akkor elhárulna a fenti akadály, és gondolhatunk arra, hogy Julianus Bolgariban járt.

Annyi azonban ma már bizonyos, hogy a város fénykora 1236 és 1361 közé esik. Míg ebben a korban a többi nagy bolgár város, Biljar, Szuvar, Osel, Zsukotin elvesztik jelentőségüket, Bolgari felvirágzik. Nem véletlen tehát, hogy a Volga-vidék bolgár-török feliratai éppen ebből az időből származnak. Az utolsó datált sírfelirat 1357-ből való, négy évvel Bulak-Timur Bolgarit elpusztító hadjárata (1361) előtt. A városnak ugyan van egy második, kevésbé jelentős korszaka is. A Bulak-Timur túlélő lakosság, ha nem is éri el korábbi jelentőségét, szerepet játszik az elkövetkező időszakban is, melynek azután 1431-ben Fedor Pestroy orosz csapatai vetnek véget, akik ismét elpusztítják a várost. Ezzel tulajdonképpen véget is ért Bolgari története, amely ezután csak mohamedán kultusz hely marad, a központ áttevéődik Kazánba, ahogy a XVI. századi orosz krónikás mondja: "I byst' Kazan' stol'nyj grad vmesto Brjahimova grada Bulgarskogo". "És lett Kazán a főváros Brjahimov, a Bulgárok fővárosa helyett."

Csak melleleg jegyzem meg, hogy Brahimovnak Bolgarival való azonosítása kérdésében egy eddig figyelembe nem vett, fontos adat Munkácsi publikált, nevezetesen azt a tatár és csuvas nyelvű "Szt. Ábrahám-életrajzot", amely 1879-ben Zolotnickij gondozásában jelent meg. Az életrajz eredetije orosz, és viszonylag kései tudós munka, a lényege azonban régi eredetire megy vissza, s elmondja, hogyan halt vértanúságot keresztény hitéért ezelőtt több mint 640 esztendővel egy Ábrahám nevű gazdag ember, aki Bolgariban lakott. Brahimov helynév az Ábrahám névből származik, és Brahimov Bolgari orosz-pravoszláv neve volt.

Ez az Ábrahám-legenda azért is érdekes számunkra, mert mutatja, hogy a pravoszláv egyház törekvése arra, hogy megvesse a lábát Bolgariban, a Volga-vidék mohamedán kulturájának központjában, igen régi, s a feliratos kövek sorsa nem elszigetelt jelenség.

Ez egyébként rögtön látható volt a bolgari tájképből is, amelyben uralkodott az Uszpenszki székesegyház, kiemelkedve a többi, régebbi épületek közül. A település egy korábbi, IV-VI. századi telep helyére épült a X. században. A Volga egy kis ága majdnem teljesen körülvette, és így biztos védelmet nyújtott. Maga a folyó kb. 6 km-re volt a várost körülvevő falaktól, északra. 30 kilométer távolság választotta el a Káma és a Volga összefolyásától. A fő mecsetet 1236 után kezdték építeni és a 60-as években fejezték be. Négyzetletű alaprajzú épület 32x34 m alapterülettel, belül 20 négyzetletes oszloppal. Ehhez csatlakozott egy minaret, amelyik csak 1841-ben omlott le. Magát a főmecsetet először a XIII. század végén restaurálták, majd a XIV. század végén ismét átépítették. A források szerint a főmecset és minaret komplexumához tartozott a káni palota is, ennek azonban eddig nem találtak nyomait. A romok jelenlegi formájában történő restaurálását 1964 és 67 között végezték el. A főmecsetől keletre áll a mauzóleum, amely ere-

detileg a XIV. század 30-as éveiben épült, majd lerombolása után a XVIII. században Szent Miklósról elnevezett kápolnát építették belőle.

A jelentősebb épületek közül megemlíteném még a Keleti Mauzóleum, másnéppen a Kolostori Pince romjait; a Vörös Palotát, mely vörös tégláról kapta elnevezését, s Bolgari egyik régi fürdőháza volt. A városban egyébként még négy másik fürdőház maradványait is megtalálták, ezek közül az egyiket éppen ottjártamkor tárták fel, s jól látható volt érdekes alaprajza. Ez volt a Fehér Palota, mely a XIX. század hatvanas éveig eléggé jól fennmaradt. Rajzát többek között Pallastól is ismerjük. Az egyik legszebben megmaradt épület a Fekete Palota a XIV. század közepén épült. Jelenleg csak az épületkomplexum középső része áll, amely kétemeletes. Egyes vélemények szerint a bírósági ítélkezés színhelye volt. Állítólag a kán három választott bíróval ítélkezett, s mind a négyen egyszerre léptek be a négy égtáj felé nyíló négy kapun. A kisebbik minaret a régi temető mellett épült, a XIV. század második felében, a nagyobbik minaret mintájára. 45 lépcső vezet a tetejére. Néhány éve fejezték be restaurálását. A kisebbik mecset közelében van a kánok síremléke. Ez a szép, kupolával fedett épület is többszöri átépítés révén alakult ki. Falában sikerült egy sírfelirat-töredéket találnom, amely úgy került oda, hogy a követ felhasználták a falak kijavításakor. Végül megemlíteném a bolgári örmény kolónia keresztény templomát, melynek alapjait szintén feltárták, és a XIII-XIV. századra datálták. Bolgariban örmény feliratokat is találtak. Eddig négy ilyen felirat ismeretes. Egy örmény feliratot magam is találtam, azonosítása még hátra van. Az örmény templomot egyébként Görög Palotának nevezik.

A Bolgarival való ismerkedés természetesen nem lett volna teljes, ha nem tekintetem volna meg a lakóházak, üzletek, régi utcák és piacterek kiásott nyomait. Majd a közelben berendezett kis múzeumban néztem meg mindazokat az emlékeket, amelyeket itt, és nem Kazánban vagy Moszkvában őriznek. A bolgari ásatások egyébként a kiváló szovjet régész A. P. Szmirmov vezette, és rövid időre résztvett abban tagtársunk, Fodor István is.

Bolgari régészeti-művészettörténeti értékeivel való ismerkedés - amelyet hasznosan egészített ki azután a kazáni állami múzeum mintaszerűen rendezett kiállítási anyaga - természetesen elsősorban a háttér, a környezet miatt volt érdekes, s alig vártam, hogy módom legyen a feliratok megvizsgálására. Erre a hosszúra nyúlt séta és a korai sötétedés miatt csak másnap nyílt lehetőség. Másnap reggel elsőnek az Uszpenszki székesegyházhoz mentünk. Az ott látottak nem voltak valami szívdertőek. A feliratos köveket a székesegyház lábaitába építették bele. Úgy tűnik, hogy az építők külön ügyeltek arra, hogy a feliratok kifelé legyenek, és így fizikailag is nyilvánvaló legyen, hogy a pravoszláv egyház a mohamedán vallás romjaira épül. Ha úgy hozta az építés sora, elhelyeztek feliratos köveket lapjukkal felfelé is; egy-két ilyen kőnek az oldala kilátszik, és a sorok első beütői jól olvashatók. Megkíséreltem a köveket fényképpel és rajzon is rögzíteni, majd átvizsgáltam a többi kései, pravoszláv építmény falait, s ott is sikerült néhány feliratot találnom. Egy ilyen helyről került elő a már említett örmény felirat is. Az egyik épületet kőtárnak rendezték be, s azok a feliratos kövek, amelyek az ásatásokból kerültek elő, itt nyertek elhelyezést.

Sajnos, ez az épület belül meglehetősen homályos volt, a köveket pedig nem lehetett kivinni a szabad ég alá, így, mivel vakum sem volt, a bent készült fényképek minősége nem a legjobb. Szerencsére a bolgari műemlékvédelmi terület fiatal tatár igazgatója, Muhamedsin régóta érdeklődik a feliratok után, s mikor meg-

1
tudta, hogy elsősorban ezek miatt jöttem, megígérte, hogy egy fényképésszel megfelelő minőségű fényképeket csináltat. A fényképeket azóta meg is kaptam. Muhamedsin felhívta a figyelmemet néhány olyan kőre is, amelyek nemrég kerültek elő, s amelyeket eddig még nem publikáltak. Ezek közül az egyik dátuma (1353) különösen érdekes: gondosan pontozott helyesírása néhány eddig vitás olvasatú szó kijelölését eldöntötte. Ezek a kiadatlan feliratok, remélhetőleg, hamarosan napvilágot látnak.

A Bolgariban töltött két, nem is teljes nap természetesen sokmiúndre nem nyújtott lehetőséget. Az, hogy ilyen rövid idő alatt lényegében mégis el tudtam végezni mindazt, amit feladatul magam elé tűztem, azt elsősorban tatár kollegáimnak köszönhetem, mindenekelőtt A. H. Halikovnak és feleségének, akik utamra elkísértek, és kitűnő szak- és helyismeretükkel lehetővé tették, hogy a legfontosabb dolgokat nézzem meg és a leglényegesebb ismeretekhez jussak.

Sajnos a kora délutáni órákban már búcsúznom kellett, el kellett ugyanis érnem a repülőgépet. Bolgarinak van egy kis repülőtere, ahonnan délután indult egy apró, 12 személyes légibicikli Kazánba. Visszafelé párszáz méter magasból nézhettem át a tájon, s onnan felülről is érdemes volt megtekinteni Bolgari környékét, a Volga partvidékeit, a Káma és a Volga összefolyását. Ez a terület ma erdővel tarkított mezőgazdasági terület. Ahogy észak, vagyis Kazán felé repültünk, az erdő annál sűrűbbek lettek. A Káma északi oldalán - mint ahogy a csuvas földön is - még ma is sűrű erdők vannak, egy olyan környezet, amely idegen volt a volgai bolgárok életformájától.

Minden útiélmény szükségszerűen szubjektív marad és ezekből nehéz valamit is átadni. Ami megmaradt, az az objektív tudományos anyag, amit egy ilyen útról magunkkal hozunk. Egyhónapos Volga-vidéki utam eredményei röviden a következők:

1. Az első a volgai bolgárok területi elhelyezkedése. Kazánban sikerült találkoznom Fahrutdinovval, akinek disszertációja a volgai bolgárok régészeti emlékeinek topográfiája volt. Az általa készített, egyelőre még publikálatlan régészeti térkép tulajdonképpen el is dönti a kérdést. Ha a régészeti emlékek mellé állítjuk a feliratok elterjedését, lényegében ugyanazt a képet kapjuk. Nem szabad azonban megfélelkezni arról, hogy a volgai bolgároknak két élesen elkülönülő korszaka van, a mongolok előtti és utáni, s a feliratok csak a második korszakból valók.

2. A második az a feltűnő paleográfiai és helyesírási egységesség, amelyet a feliratok mutatnak. A fényképekről sok esetben nehéz volt megállapítani, hogy az ott látszó pontok az eredeti felirathoz tartoznak-e, vagy pedig későbbi kopás eredményei? Ezt a helyszíni ellenőrzés során el lehetett dönteni. Így például különös figyelmet érdemel az a tény, hogy az arab r jobb alsó oldalán rendszeresen van egy pont. Mint ismeretes az arab z és r éppen abban különbözik, hogy a z felett pont van, az r felett nincs. A z feletti pont elhagyása általában nem okoz nehézséget. Egy olyan nyelvterületen azonban, ahol számos szóban r van a köztörök z helyén, pl. a Yüz helyett Yür "100", külön fontosságú volt az r megkülönböztető jelölésének. Ez egyben közvetve arra is utal, hogy a feliratok korában már igen erős a kipszak típusú népszerűség beáramlása. Az első, biztosan datált, nem-bolgár felirat 1311/12-ből való, tehát 30 évvel a legrégebbi bolgár felirat utáni időből, de nincs okunk feltételezni, hogy a kipszak népszerűség csak ekkor kezd beáramlani.

3. Ez a paleográfiai egységesség egyben arra is utal, hogy mögötte egy kialakult arabbetűs bolgár írásbeliség állt. Igaz, eddig ennek egyetlen egy emléke

sem került elő a feliratokon kívül. A feliratok elemzése azonban kétségtelenné teszi, hogy készítőik bolgár-törökök voltak, akik minden valószínűség szerint Bolgariban vagy más nagyvárosban tanultak. A jól-rosszul megtanult arab nyelv mögül azonban fel-felbukkan a bolgártörök anyanyelv. Ezért várható, hogy előbb-utóbb előkerül bolgár-török nyelvű frott forrás is. Egy ilyen felfedezés a bolgár-török kutatásokban lényeges fordulatot hozhat.

4. Ugyanakkor a viszonylagos egységesség belül vannak helyi eltérések is. Már a Epigraphica kiadásánál feltűnt, hogy egyetlen egy felirat - a 39-es Nižnie Jakiból származó - helyesírása eltér a többi felirattól. Ezt akkor egyedi esetnek gondoltuk, de a kiadatlan feliratok között sikerült néhány ugyanebből a faluból származó más sírkövet is találni, s ezek hasonló jelenségeket mutatnak. A feliratok térképre vitele a volgai bolgáron belül nyelvjárási eltérések kitapintásához is segítséget nyújthat. Úgy tűnik, hogy a nyelvjárási különbségek a helynév anyagban is megragadhatóak. Nagyon valószínű ugyanis, hogy a két bolgár főváros (Biler és Bulgar) neve voltaképpen azonos. A biler alak egy korábbi buljar alakra megy vissza, s a buljar és bulgar alakokat egymás mellett mindenütt megfigyelhetjük, ahol bolgárokról említés történik, többek között Árpád-kori helynév-anyagunkban is.

5. Élesen vetődik fel ezek után a csuvas nyelv és a volgai bolgár viszonya. Feltehető-e, hogy a csuvas valamelyik volgai bolgár nyelvjárás leszármazottja, vagy egy másik, szintén r-török, tehát bolgáros típusú nyelv? Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnom arra, ami a magyar turkológiában régóta közismert tény, hogy ugyanis a magyar nyelv ún. csuvasos típusú honfoglalás-kor előtti jövevényszavai két különböző nyelvjárást tükröznek. Bár történtek kísérletek arra nézve, hogy ezt a különbséget kronológiainak magyarázzuk, erre a feliratok miatt aligha van lehetőség. Mivel szél, szőlő, szűcs szavaink már egy sz-török változatot tükröznek, és ezek régebbiek, mint a IX. század második fele, a feliratok pedig még a XIV. század közepén is egy Y-török állapotot mutatnak, csak arra lehet gondolni, hogy ez a kettőség megvolt már a IX. század előtt is. Mivel a csuvas nyelv egy sz-nyelvjárást tükröz mai állapotában, azt kell feltételeznünk, hogy az ócsuvas és a volgai bolgár két, egymástól elkülönült r-török nyelvet beszélt. E nézet ellen azt lehetne felhozni, hogy a magyar nyelv sz-es jövevényszavai nem a csuvas ősből valók, hanem egy harmadik sz-es nyelvből, a csuvas pedig valamikor a XV. századtól kezdve fejlődött Y-s nyelvből sz-nyelvvé. Ennek azonban ellent mondanak a permi nyelvek korai r-török jövevényszavai. Itt ugyanis szintúgy megtaláljuk a két nyelvjárást, mint a magyarban. Egy utolsó lehetséges ellenvetés, amely szintén elhangzott: a feliratok Yim jelét palatizált sz-nek kell olvasni, tehát a feliratok is tulajdonképpen egy sz-nyelvjárást képviselnek. Ez a nézet sem védhető azonban. A feliratok Yim jele mind az arab szavakban, mind a nevekben, mind pedig az egykori nem-bolgár feliratokban kizárólag affrikátát jelöl. Mindezek alapján, úgy gondolom kimondhatjuk, hogy a csuvas nyelv nem közvetlen folytatója a volgai bolgárok nyelvének. Ezt más eltérések is alátámasztják.

6. Az, hogy a középső Volga vidékén két r-török nyelvvel kell számolnunk, természetesen további következményekkel jár. Azonnal felmerül, hogy a két nyelv között kölcsönzések lehettek. Ez megoldaná néhány eddig megfejtetlen csuvas megfelelés eredetét, pl. azt, hogy gyékény szavunknak miért čakan a csuvas megfelelője, a várt szabályos hakan helyett.

7. Arról természetesen továbbra sem lehet szó, hogy a tatár nyelvet tartjuk a volgai bolgár nyelv folytatójának. Míg az *sz*-török nyelvet beszélő csuvasok túlélték a történelmi viharokat a sűrű erdővidéken, a volgai bolgárok fokozatosan beolvadtak a túlerőbe kerülő kipcsakokba. A kazáni tatárban féhat a volgai bolgár csak szubsztrátum-jelenségeket okozhatott. S valóban, találunk ilyen jelenségeket. A kazáni tatár nyelvjárások vizsgálata arra mutat, hogy a *Y*-s nyelvjárások területe nagyjából-egészében egybeesik az egykori volgai bolgárok területével, a *y*-s miser és keleti nyelvjárások ilyen hatást nem mutatnak. A volgai bolgárnak természetesen más szubsztrátumhatása is volt a kazáni tatárra.

8. A feliratok számos más, a nyelvtörténet számára fontos sajátosságot is tartalmaznak. Ugyanakkor e feliratok egyben történeti, vallástörténeti, sőt művészettörténeti források is. Feldolgozásuk még hosszú időig el fog tartani. Ezt fogja elősegíteni az a bolgár-török archívum, melynek alapjait múltévi gyűjtéseim anyaga jelenti.

Róna-Tas András

Elhangzott 1974. március 12-én, a Körösi Csoma Társaság felolvasó ülésén.

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG FEGYVERZETÉNEK NOMÁD HÁTTERE

Előadásom címe azt ígéri, hogy a honfoglaló magyarság fegyvereinek és lőszerszámainak nomád háttéréről fogok beszélni. Nyilvánvaló, hogy a rendelkezésemre álló húsz perc alatt a nomád háttérrel, a steppei nomádság hadifelszerelésének teljes problematikáját nem tudom, még csak vázlatosan sem előadni. De ez nem is szükséges, hiszen nagyrészt könyvemet (V. ö. jegyzet) ismételném. Amire itt most vállalkozom, az a steppei nomád hadifelszerelés kutatásában szerzett azon ismereteknek egybefoglalása, amelyek a magyarság őstörténetének kutatásában hasznosíthatók. A párhuzamok keresésének és felhasználásának inkább a módszertanát fejtegetem; azt, hogy mennyiben és hogyan használhatók fel a steppei nomádokra vonatkozó adatok, mely területek és korok jöhetnek számításba, milyen kérdésekre kereshetünk és várhatunk választ.

A korai magyar történelem kutatói, mind a régészek, mind a történészek, már régtől fogva szívesen nyúltak a keleti párhuzamokhoz, lettek légyen szépirodalmi művek, képzőművészeti alkotások, történeti források, néprajzi vagy útleírások vagy fejedelmi kincstárakban őrzött tárgyak. A hivatkozások, különösen a kutatás korábbi szakaszaiban, időben a székfaktól a kortárs steppei állattenyésztőig terjedtek, térben pedig a Kárpátoktól a Csendes-óceánig.

A keleti területek figyelése és bevonása a magyar őstörténet kutatásába eddig is, s nyilván ezentúl is párhuzamosan két síkon történik. Intenzíven azokat a területeket figyelték régészeink, amelyeken a honfoglalás előtt a magyarság elődei átvonultak, vagy átvonulhattak. A távolabbi steppei területek, az Ázsia szívében elterülő steppei központok emlékei csak esetlegesen, véletlenszerűen kerültek felhasználásra. Ezt nem értékelés, hanem csak ténymegállapításként említem, hiszen a hatalmas kiterjedtségű és nagytörténelmű ázsiai területek, népek és kultúrák állandó figyelése, a rájuk vonatkozó adatok kritikus megrostálása nem volt várható akkor, amikor az őstörténet kutatói nem támaszkodhattak egy kiterjedt kutatási területű magyar orientalisztikára. Az ebben jelentkező módszertani problémákról részletesen is szólt Tomka Péter.

Az első időtálló eredmények, nevezetesen az íj, tegez és nyereg rekonstrukciók Zichy István, Cs. Sebestyén Károly és László Gyula nevéhez fűződnek. (1). Eredményeiket a Stein Auréltól és a porosz Turfán-expedícióktól feltárt Tarim-medencei és tunhuangi falfestmények tették lehetővé.

A másik terület, amelynek emlékanyagára gyakran hivatkoztak régészeink, az az Altaj és Szaján hegységek és a körülöttük elterülő medencék, beleértve Észak-Kazahsztánt is. (2) Ez a terület okkal vonta magára a magyar régészek figyelmét, hiszen itt terültek el, innen indultak ki azok a nagy nomád birodalmak, amelyek a honfoglalást megelőző századokban megszerezték a steppei hegemóniát

és így a korai magyar történelemre is közvetve vagy közvetlenül befolyást gyakorolnak.

Ezeknek az őseink kultúrájára ható 6-9. századi törzsszövetségeknek, birodalmaknak kultúrája azonban szintén az előd nomád birodalmak hagyományán alapult, majd utánuk és rajtuk újabb birodalmak szerveződtek. Kultúrájuk tehát egy hosszú és eléggé bonyolult fejlődési sor egyik láncszemét képezi, s ezért megértéséhez, helyes értékeléséhez az egész hagyományozási sor megismerése szükséges.

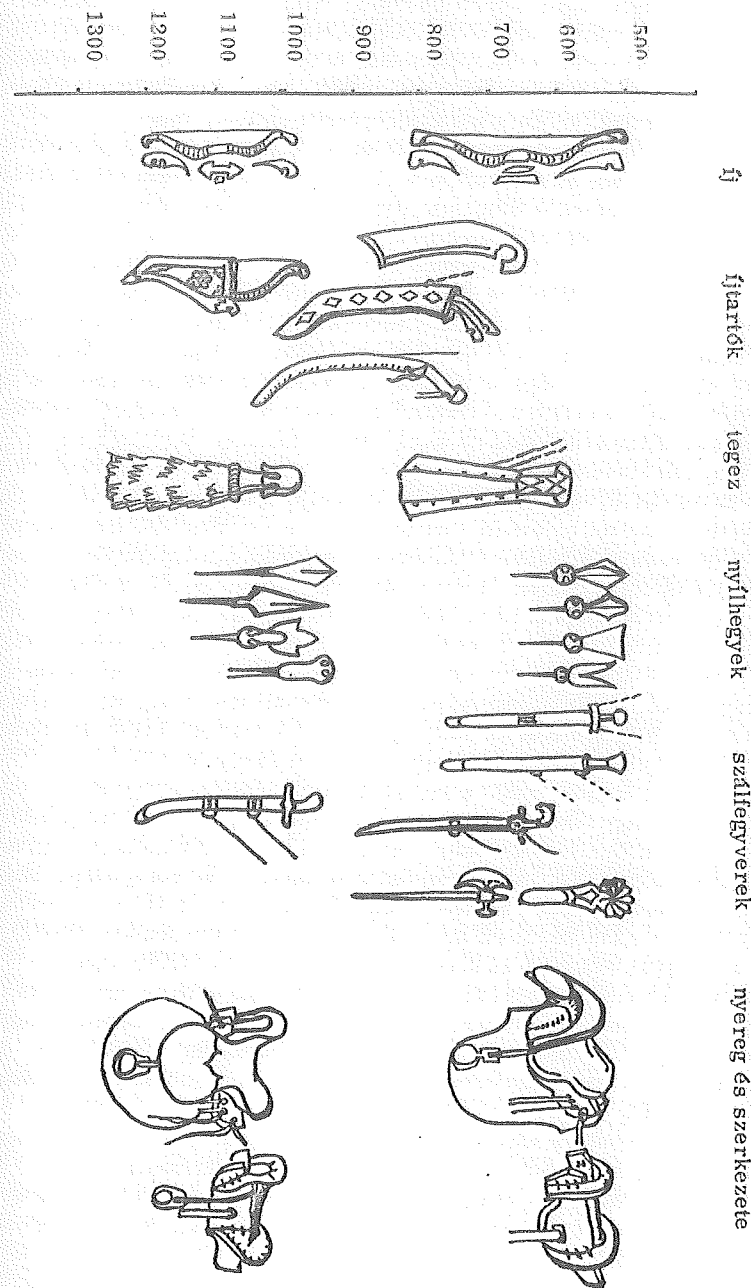
A steppei nomádság hadfelszerelése állandó változásban volt. Minthogy a nomád gazdaság számára az állandó hadi készültség, a fegyveres fölény alapvető jelentőségű, egyre hatékonyabb fegyvertípusok munkálódtak ki, s mire két-három évszázad leforgása alatt az újabb típusok elérték a steppeterület peremét, a soron következő birodalom vezértörzsénél már készen áll az újabb s hatékonyabb változat. Az egyes fegyverek vagy felszerelési tárgyak változása természetesen a felszerelés többi összetevőire is hatást gyakorol, s így bizonyos, egy-egy korszakra jellemző együttesek alakulnak ki, amelyek alapján lehetővé válik a korszakolás.

Ezt a korszakolást már megkíséreltem elvégezni (3), de azóta bizonyos fokig tovább finomítottam, s arra az eredményre jutottam, hogy a fejlődés a könnyű és a nehéz fegyverzetű lovasság periódusain spirálisan haladva valósult meg.

A nomád hadfelszerelés első, könnyű formáját a kimmérek, szkíták és médek alakították ki. Felszerelésük legtöbb elemét nem maguk alkották, hanem részben örökölték a steppevidék korábbi földműves kultúráitól, részben készen vették át a nagy elő-ázsiai birodalmaktól. Ilyenek a bronzhegyű lándzsa, az akinakész, vagyis törkard, a hosszúszerű fokos, de még a tipikusan nomád fegyvernek tartott összetett reflex íj is i. e. 2. évezredbeli elő-ázsiai találmány. De nem steppei találmány az íjat és az apró háromszárnyú bronzhegyű nyilakat tartó görítoz sem. Ez is Mezopotámiában alakult ki, de a steppei harcosok a lovas életmódnak megfelelően oldalukra függesztették. Steppei találmánynak csak a nadrágból, rövid kabátból és övből álló viseletet és a nyeret tekinthetjük. A korai nyereg, amely valószínűleg Belső-Ázsiában az i. e. 6-5. században alakult ki, két lószőrrel töltött, hosszában összevarrt bőrpárnából állt, amelyeket elől-hátul egy-egy ívelt kápa-lemez, majd később egy-egy oldallécecske is merevített. A kengyelt ekkor még nem ismerték.

A 6. században megjelenik a páncél is, amely hol egyszerű bőrmellény, hol lemezpáncél, hol pedig fém vagy csont pikkelypáncél volt. Az egyre inkább elterjedő és megerősödő páncélokkal szemben a rövid és gyenge íjből kilőtt könnyű bronzhegyek hatástalanokká lettek, s már az 5. sz.-tól kezdve egyre inkább előretör a lándzsával és kétélű karddal felszerelt szarmata-típusú nehézlovasság, amely az i. e. 4-3. sz.-ban egyeduralmódóvá válik Nyugat-Belső-Ázsiában és a pontusi steppéken.

Az i. e. 3-2. században azonban a hszüing-nukkal és a pártusokkal a könnyű lovas harcmód újabb korszaka köszönt be. A távolsági fegyvert, az íj-nyilat a páncél ellen is hatásossá tették azáltal, hogy a hajlós karokat csontvégek felerősítésével erősebben csapókká tették, a bronzhegyeket az élesebb vas, és a keskeny, tűhegyes, páncélon átütő csonthegyek váltották fel. Tűzerejüket megnövelte az, hogy a bal oldalon hordott görítoz helyett megjelenik a jobboldalon övre erősített kettős hengeres tartó, egy-egy üreges hengerrel a nyilak, illetőleg a felajzatlan íj

Steppei fegyver- és nyereglomák a VI-XIII. században

számára. A párnanyergen belül megnöttek, majd az időszámításunk fordulója körüli időkből zárt szerkezetű egyesültek a párnákat merevítő kápalemezek és oldallécek, sőt az első kápa már ki is emelkedik a párnából. Úgy látszik egyelőre, hogy a nyereg itt vázolt fejlődése kelet felől indult meg. Talán már az időszámításunk kezdete körüli időkből, de mindenképpen a 3-4. század fordulója előtt megjelennek az első kengyelfélék, először puha anyagokból, szíjból, fából. (4)

A 2. század közepétől kezdve további változások történtek, amelyeknek következtében a 6. századra teljesen kialakult a türk korszak félnehéz felszerelése. Erre a korra jellemző a csontos íj meghosszabbodása. A háromszárnyú vasnyílhegyek először erősen megnövekedtek, majd az i. sz. 6-7. század után a steppe központi területein a háromszárnyú nyílhegyeket a gyorsabban és tömegesebben gyártható lapos vasnyílhegyek váltják fel. A kettős hengeres tartó a 2. század végén szétválik, a tegez marad a jobboldalon, az íj tartója átkerül balra. Kiformálódnak a korra annyira jellemző tartótípusok: a nehéz vasnyílak tartására a nyírkéregből készült, homokóra alakú tegez a hegytel felfelé elhelyezett nyilakkal, amiknek sebességétől felálló "gallérral" csapóajtóval védtek a kezét. A nedvességre érzékeny hosszú íjat felajzatlan állapotban puha bőrhuzatban, félkemény vagy kemény tartóban hordták. A harcosok felszereléséhez tartozott a hadijelvényes lándzsa, a fokos, a buzogány és két kard, egy kétélű egyenes és egy kissé már meghajló markolatú egyélű szablya. Ezeket baloldalt viselték, eleinte a tegeztől és íjtartótól független övön. A korszakra jellemző a harcosok pompázatos megjelenése, a combig érő középen záródó díszes kabát, a puhaszárú csizmában húzott nadrág, a veretes fegyveröv, a változatos formájú süveg. A lemezekből összeállított páncélok szintén középen záródtak és kissé térden alul értek. A felszerelést időnként pajzs egészítette ki. - A nyereg szerkezete erre a korra már teljesen zárttá vált, és kilépett a párnából. A faalkatrészeket bőrszíjakkal fűzték egybe. A nyeregdeszkák szélesek, elől alig nyúlnak az első kápa elé. A nyitott ülést a kápákra fűzött szíjjal vagy párnával hidalgatják át. Megjelenik a fémkengyel.

A 9. század után a kitajok, majd a mongolok megjelenésével újra egy teljesen könnyű fegyverzetű nagy tűzerejű lovasság jut uralomra, amelyik nagy kötelékekben hajtja végre zavartkeltő támadásait. Az előbbi korszak közelharc-fegyverei közül csak a szablya marad meg. Az íjat-nyilat gyorsabban és könnyebben kezelhetővé alakították. A csontlapokat felváltja a tömör csontvég, az íj újra rövidebb lesz és ridegebb, így felajzva hordható az e célra kialakított készenléti tartóban. Később a lapos nyílhegyek számára is kialakult a lapos, az ún. tatár tegez.

Noha a 16. század világtörténelmet formáló változásai után a steppe és ennek révén a steppei hadviselés is elveszti jelentőségét, a Timuridáknál Nyugat-Belső-Ázsiában még megfigyelhető egy nehezebb típusú lovasság kifejlődése, míg Keleten a 17. században a mandzsuknál egy újabb íjtípus, a hírpeckes íj honosodik meg, és a felszerelés még könnyebbé válik.

A nyereg ülése a steppén a türk kor után egyre zártabb lesz, a nyeregdeszkák pedig keskenyebbé lesznek (vö. Bálint Csanád megállapításait). Ennek két útját is megfigyelhetjük: keleten a nyeregdeszkák emelkednek fel, míg végül középüti összeforrnak; nyugaton az ún. szárt nyergeknél a hátsó kápa szélesedik üléssé. A faalkatrészeket ekkor már enyvezéssel erősítik össze. A kengyel a kápák dőlésszögének a megváltozása következtében a középvonalba kerül. Erősen leegyszerűsödik a nyereg szíjazata is.

Milyen tanulságok vonhatók le mindebből őseinkre?

1/ Először is az, hogy bizonyos fegyvertípusok feltűnése és eltűnése a steppei nomádoknál nem szeszélyes "divat" következménye, hanem a steppei fegyverzetre is érvényes az az elv, hogy a támadó fegyverzet hatására létrejön a hatásos védekezés, majd ez kiváltja a még hatásosabb támadófegyvert és így tovább.

2/ Másodsor, bárhol tartózkodtak is őseink a steppén vagy a határos területeken a kialakulás folyamán, a kor fegyverzeti szintjét el kellett érniük, különben nem maradhattak fenn.

3/ Harmadszor, az újítási központoktól távolabb eső területekre néhány százados késéssel érkeznek az újabb fegyvertípusok, a központból kifelé mozgó nomádok a régebbi típusokat viszik magukkal. Ezzel magyarázható például, hogy hazánk területén az avarok még háromszárnyú nyílhegyeket használtak, amikor Belső-Ázsiában már kétszárnyú lapos nyílhegyekkel lőttek. Az őseinknél jelentkező új fegyvertípusra tehát a steppe központi területein egy-két századdal korábbi időből is lehet és érdemes párhuzamokat keresni. Például a szablya a Kárpát-medencében csak a magyarokkal, a 9. sz. végén jelenik meg, ellenben a 7-8. századi Mug-hegyi pajzstörredék lovasán és a pendzszikenti falfestményeken már megfigyelhető az egyélű kard markolatának az az enyhe görbülete, amely a szablya kialakulásának kezdete. S érdekes, hogy a pendzszikenti fejedelemlék a szablyán kívül a beregszászihoz hasonló csúcsú süvege is van. (5)

A kronológiai eltolódás szempontjából tanulságos a magyarországi kunok fegyverzete is. A kunok a 13. században olyan formájú felszerelési tárgyakat honosítottak meg a Kárpát-medencében, amelyek Belső-Ázsiában már a 9-10. században a kitajokkal megjelentek, nevezetesen a tömör csontvéges íjat, a készenléti íjtartót, a fordított tegeznek oldalt nyíló és szörmeborításos változatait, és a bokáig érő, oldalt záródó köntöst. Ezekkel a fegyverekkel és a nyögér intézménnyel együtt meghonosítják azt a kitaj-mongol-kori fegyverszimbolikát is, amelynél a testőrség egyes osztagait íjjal, nyíllal, illetőleg karddal jelképezik. Ezzel azt hiszem válaszoltam Tomka Péter kérdésére, hogy miért voltak az avaroknak "régimódi" háromszárnyú nyilak.

4/ Negyedszer. A steppéről a peremre szorult és ott elszigetelődött népek gyakran megőrzik és sajátosan továbbalakítják az elszigetelődés korában elterjedt formákat. Ez a helyzet pl. az Altaj hegység környékéről a 13. század körül északkelet felé elvándorolt jakutok öltözetének néhány darabjával és nyergével. De ugyanerre példa a tiszafürdei magyar, helyesebben talán kun nyereg is, amely a 15. század óta zárt ülésszerű steppei nyergekkel szemben, még a 19. században is nyitott volt.

Itt említem meg az obi-ugor göritosz formájú, övön hordott bőrtégez problémáját is, amelyet K. Vilksna (6) és Hajdu P. a szkíta-kori lovas tegez átvételének tart, sőt ebben látja az obi-ugorok egykori lovas életmódjának bizonyítékát. Az említett tegez nem a göritosznak, hanem a 12. század után megjelent lapos bőrtegeznek leszármazottja, és ennek megfelelően az obi-ugorok nyilván nem időszámításunk előtti iráni szomszédjaiktól, hanem leghamarabb a 13. század után déli szomszédoktól, a szibériai tatároktól vették át. A magyaroknak egyébként ilyen tegze sosem volt, hacsak a végvári harcokban nem zsákmányolták a törököktől.

5/ Ötödször meg kell állapítani, hogy esetleges helyi vonások kivételével a fegy-

verzet és lószerszám nem alkalmas etnikai meghatározásokra vagy szorosabb kapcsolatok kimutatására. Ilyenekre a törvénytörvényszerű hadtörténeti változásoknak kevésbé kitett, vagy e szempontokból indifferens, tamgaszerű díszítő motívumok és ezek készítési technikája, a hadijelvények és a törzsenként változó szabású sapka alkalmasabbnak látszanak. Persze ilyen jellegű egyezéseknél sem kell feltétlenül csak vérségi vagy etnikus kapcsolatokra gondolni, az ok lehet tartósabb politikai függőség, vagy a vezető rétegekre ható politikai divat, amelyet pl. Györffy György említ. (7)

Érdekes lenne például feltárni a hátterét annak a jelenségnek, hogy a nagy-szentmiklósi kincs 2. sz. korszakján a "győztes fejedelem" kópáján miért van ugyanolyan kétszalagos zászló, amelyet ezenkívül csak a pendzsikenti festményekről ismerünk a Rusztem és a sárkány c. jelenetben.

Hasonlóképp nincsenek kellően megmagyarázva azok az ismert egyezések, amelyek az Altaj-Szaján vidéki és a kárpát-medencei övveretek díszítései és lószerszám- veretei között mutatkoznak.

Befejezésül még egy körülményre szeretném felhívni figyelmüket. A 7-9. századi belső-ázsiai fegyver- és viseletformák a korabeli Európában nemcsak a magyarok közvetítésével terjedtek el, tőlük függetlenül norman, lengyel, bizánci és földközi-tengeri arab közvetítéssel is számolnunk kell.

A steppei hadifelszerelés történetének felvázolásával ennyiben kívántam hozzájárulni őstörténetünk kutatásához.

U. Köhalmi Katalin

Elhangzott a Körösi Csoma Társaság őstörténeti konferenciáján, 1973 novemberében.

JEGYZETEK

1. Zichy I., A honfoglaláskori tegez és keleti kapcsolatai: Turán 1917, pp. 152-165; Sebestyén K., A magyarok fja és nyila; László Gy., A kenézlői honfoglaláskori íjtegez: Folia Arch. VII. (1955), pp. 111-122, u.ő.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge: Arch. Hung. XXVII. Bp. 1943. Az eddig ismert kiadványokhoz v.ő. még A. V. Gabain, Das Leben im uigurischen Königreich von Qočo: Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Bd 6. Wiesbaden 1973.
2. Fettich Nándor, Adatok a honfoglaláskor archeológiájához: Arch. Ért. XLV (1931) pp. 48-112. A. A. Gavrilova, Mogilnik Kudyrge kak istočnik po istorii altajskich plemen. Moskva-Leningrád 1965, ism.: Erdélyi István: Arch. Ért. XCIV (1967), pp. 113-115; Erdélyi István, A honfoglaló magyarság régészeti emlékényaga keleteurópai kapcsolatainak néhány kérdéséről: Arch. Ért. LXXX (1960), pp. 169-72; A. D. Grač, Archeologičeskie raskopki v Sut-Chole: Trudy Tuvinskoj kompleksnoj archeologo-étnografičeskoj ékspedicii I. Moskva 1960.

3. U. Köhalmi Katalin, A steppék nomádja lóháton, fegyverben: Körösi Csoma Kiskönyvtár 12 (Budapest 1972.)
4. A kengyel megjelenésének időpontja erősen vitatott. A kérdés legújabb irodalmához ld. még: I. L. Kyzlasov, O proischoždenii stremjan: Sovetskaja Archeologija 1973: 3, pp. 24-36. S. I. Vajnstejn, Nekotorye voprosy istorii drevnemongolskoj kultury: Sovetskaja Étnografija 1966: 3, p. 62, u.ő., Istoričeskaja étnografija tvincev. Moskva 1972, p. 129-132. A. K. Ambroz, Stremena i sedla rannego srednevekovija (IV-VIII vv.): Sovetskaja Archeologija 1973: 4, pp. 81-98.
5. A. M. Belenickij, Drevnij Pjandžikent: Sovetskaja Archeologija 1959:1, A. Ju. Jakubovskij-M. M. Djakonov, Živopisj drevnego Pjandžikenta. Moskva 1954.
6. K. Vilksna, Über die obugrischen Pfeile und Köcher: MSFOu. 98. 1950, pp. 378-82, Hajdú P., A magyarság kialakulásának előzményei: Nyelvtud. Ért. 2. Budapest 1953, pp. 49-50.
7. Györffy György, A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében: Valóság XVI (1973); 7. sz., pp. 1-16., főként pp. 1-5.

A MAGYAR ROVÁSÍRÁS A KUTATÁS TÖRTÉNETE ÉS HELYZETE

Középkori krónikásainktól kezdve évszázadokon át szálltak a rövidebb-hosszabb híradások arról, hogy a székelyeknek valami ősi, a latin írástól eltérő írásuk van. Már régen túl vagyunk azon, hogy krónikás kitalálásnak, vagy akár későbbi misztifikációnak, hamisítványnak tartsuk ezt az írást. De eddig a felismerésig hosszú utat tett meg a magyar tudomány, míg Sebestyén Gyula, majd Németh Gyula munkásságával a magyar rovásírás hitele tisztázódott, és az őt megillető helyre, a magyar tudomány lényeges, fontos problémái közé került. Azóta hazai tudományunknak fontos kötelessége, feladata, hogy e stúdiumukkal foglalkozzék, s minden tudományos nemzedéknek ki kell venni részét e munkából. Hogy megértjük Sebestyén Gyula és Németh Gyula munkásságának helyét a kérdés történetében, hogy megrajzolhassuk az azóta megtett utat, s világosan kirajzolódjanak előttünk a jelen és jövő feladatai, feltétlenül át kell tekintenünk az előzményeket, a magyar rovásírás ismeretének, kutatásának és történetének egymást követő fázisait.

Kézai Simon, a Képes Krónika, Thuróczi, Bonfini és más krónikás feljegyzések több-kevesebb részletességgel megemlítik, hogy az Erdélyben élő székelyeknek külön írásuk van, melyet fába rónak. Bonfini külön megjegyzi, hogy kevés jellel sok értelmet fejeznek ki, mellyel nyilvánvalóan a magyar rovásírára jellemző betűösszevonásokra, ligatúrákra céloz. A következőkben Oláh Miklós esztergomi érsek, Benczedy Székely István, Verancsics Antal, Veit Galiei és mások egy-egy feljegyzése értesít minket arról, hogy a székelyeknél használatos rovásírásról bizonyos ismeretekkel rendelkeztek minden korban. Fenti szerzők ezt az írást szkíta vagy hun írásnak nevezik. Némelyek megemlítik, hogy a zsidók vagy törökök módjára ez is jobbról balra halad. Legnagyobb sajnálatunkra azonban nem közölnek mutatványt a székely ábécéből, vagy mert nem tartották érdemesnek, vagy mert - s ez a valószínű - közelebbi ismereteik nem voltak róla, s csak a tényt, egy székely írás meglétét tudták. Nem lehet csodálnunk, hogy emlékek hiányában a későbbiek során egyesekben kételkedés alakult ki a rovásírás létét illetően. Mindenesetre ennek a középkori érdektelenségnek vagy tudatlanságnak köszönhető, hogy eredeti epigráfiai emlékünk alig maradt fenn, elvesztek az idők folyamán vagy bevakolták a templom- és épületfalakon lévő feliratokat, s csak az utóbbi évtizedekben fedezték fel azokat.

A rovásírás ismerete fokozatosan gyengült, egyre szűkebb körre szorult vissza, a latin írásbeliség természetszerűleg egyre kisebb területre zsugorította használatát, úgy, hogy mikor Telegdi János 1598-ban vállalkozott rá, hogy rövid kis tanulmányt ír a magyar rovásírásról, ábécével és mutatványokkal ellátva, akkor már az egyes betűknek a hagyománytól eltérő, torzult alakjait közli, s rovásmutatványában is sok hibát követ el /Sebestyén, MRHE, 91-111/. Bár számf-

tásba vesszük, hogy Telegdi "Rudimenta priscae Hunnorum lingue, brevibus quaestionibus ac responsionibus comprehensa" című munkája csak későbbi másolatokban maradt ránk, melyek közül a legkorábbi, a fogarasi kézirat 1671-ből való, és így sok romlást a másolatok rovására írhatunk, azonban valószínű, hogy már Telegdi eredeti kézírata is sok torzulást mutathatott. Ezért lenne nagy jelentőségű, ha Telegdi ma még lappangó, nyomtatott opusculuma véletlenül előkerülne Magyarországon vagy Európában valamely könyvtárból. Jakubovich Emil elég meggyőzővé tette, hogy - Sebestyén véleményével ellentétben - ilyen művecskének léteznie kell (MNY. XXVIII, pp. 273-4; MNYTK. 35, pp. 15). Akárhogy is áll a dolog, Telegdi munkája a magyar rovásírásos hagyomány fejlődésének talán utolsó fázisát jelenti (s egyben a tudós filológus kutatások kezdetét), ugyanis Telegdi papírra, tintával írt; s nem is említi, hogy ezt az írást eredetileg fába vagy más tárgyba rótták vagy vésték. A betűtorzulások egy része épp a papírra írással is magyarázható. A fába rovott jegyek alakját a rovás technikája határozta meg: függőleges és ferde vonalak a legkönnyebben róhatók, a vízszintes és kör alakú vonásokat elkerülték. Ami a fába rovást könnyűvé tette, ugyanaz a tollal írást nehezítette: a papíron megjelennek a kerek gömbölyített formák, a rovásírás egyre inkább a kurzív latin betűs írás formáihoz idomul. Analóg folyamat, a papírra írt rovásjegyek formájának lazulása figyelhető meg a török rovásírásban is az újkor korból (VIII-IX. sz.) származó tunhuangi és mirani török rovásírásos kéziratokon (V. Thomsen, Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-Huang: JRAS 1912, pp. 181-227).

Azt lehet mondani, Telegdi "Rudimentá"-ja az utolsó emlék, mely az élő hagyományon alapszik. A XVII. század folyamán még két emlék tűnik fel Erdélyből, a Székelyföldön, mely hagyományon nyugszik. Az egyik emlék az enlaci unitárius templom mennyezetfelirata 1668-ból, melyet báró Orbán Balázs fedezett fel 1864-ben. A rövid felirat festékkel van festve, de a betűk formái híven őrzik a hagyományos rovástechnikát (Sebestyén, MRHE, pp. 118-22). A másik emlék Kájoni János csiki ferences szerzetes ábécéje 1673-ból, mely régebbi ismeretlen alfabetumon nyugszik, s nem Telegdire megy vissza (Sebestyén, MRHE, pp. 123-31).

E két szerény emlék után azonban elapad az eredeti emlékek sora, de nem a rovásfeljegyzések általában. Telegdi "Rudimentá"-ja ugyanis rendkívüli népszerűsége miatt, számos kéziratot másolata forgott közkezen, s így az egyébként már feledésnek indult székely-magyar írást tudós úton fenntartotta. Magának a "Rudimentá"-nak a fogarasi, giesseni, hamburgi és marosvásárhelyi kéziratát ismerjük. Az első nyomtatott, Telegdire visszamenő betűsor 1703-ban Oxfordban George Hickes "Antiquae litteraturae septentrionalis libri duo" című könyvében jelent meg. Hickes (latinus nevén Hiccius) az ábécét a magyar Harsányi Jánostól kapta 1678 körül. - Otrokocsi Főris Ferenc híres könyvében, az "Origines Hungaricae"-ben (Franequae 1693) közöl hat betűből álló rovásmutatványt, mely szintén Telegdi betűsorának egy változatára megy vissza. - Bél Mátyás, a XVIII. század első felének nagy magyar tudósa lázasan érdeklődött a régi magyar rovásírás iránt, s e fiatalkori érdeklődésből született könyvecskéje, az 1718-ban Lipcsében kiadott "De vetera litteratura Hunno-Scythica". Bél Mátyás Kapossi Sámuel gyulafehérvári református főiskolai tanártól kapta betűsorát, s művében még mutatványul a Miatyánkot közli rovásírással. A XVII-XVIII. századból még sok rovásírásos ábécé és feljegyzés van, s mindezek eleddig a Telegdi-ábécé származékainak bizonyultak (Sebestyén, MRHE, pp. 111-7). A teljesség igénye nélkül említettük

ezt a három munkát, mivel úgy látszik, hogy Hickes, Otrokocsi és Bél ábécéje hatott leginkább, talán éppen, mert nyomtatványokként könnyebben terjedtek. Különösen a Bél-ábécé hatása volt erős a XVIII. században s a XIX. század első felében.

Már a XVIII. században is, majd a XIX-ben sok tudósunk túlzott kritizmus-sal kitalálásnak minősítette a magyar rovásírást. Kritizmusuk és gyanakvásuk azonban bizonyos fokig érthető, ha arra gondolunk, hogy a sok említésen, kőszá híradáson kívül, mely Kézaitól kezdve hírül adja a székelyeknél élő sajátos rovásírás létezését, mindössze egy emlékeknek, a csikszentmihályi templomfeliratnak romlott másolata volt ismeretes, valamint 1864-től a báró Orbán Balázs felfedezte enlaci felirat. Ilyen szegényes anyag birtokában kísérelte meg Szabó Károly, jeles történettudósunk és bibliográfusunk, hogy a magyar rovásírás hitelét bizonyítsa. Ő az első tehát, aki megpróbált rendszeresen, a mai értelemben vett tudományos módon foglalkozni a kérdéssel. Utána Fischer Károly Antal szorgalmasan összegyűjtötte az emlékeket és az eddigi híradásokat, de kritikátlansága miatt a kérdést nem vihette előbbre (A hun-magyar írás és annak fennmaradt emlékei. Bp. 1889). A múlt század nyolcvanas éveitől Sebestyén Gyula etnográfusunk nyúlt a magyar rovásírás problémájához. Fáradhatatlan szorgalommal kereste az emlékeket; s nagyrészt az ő érdeme, hogy a magyar rovásírás hitelessége immár véglegesen bizonyítottnak tekinthető. 1915-ben megjelent, "A magyar rovásírás hiteles emlékei" című művével máig is nélkülözhetetlen forráskiadást adott a kutatók kezébe. Nyomára bukkant egy régi székely rovásírásos naptár Marsigli olasz hadmérnök készítette XVIII. századi másolatára, s megtalálta a konstantinápolyi felirat másolatát, valamint közli Szamosközi István két rovásírásos jegyzetét. Ily módon hiteles rovásémlékeink száma szépen megduzzadt, és Sebestyén munkájában már a magyar rovásírás hét hiteles emlékét, illetve emlékcsoportját tárgyalhatta (a Telegdire visszamenő ábécé ugyanis egy csoportnak számítanak nála). Sebestyén műve, mint fentebb említettem, a mai napig nélkülözhetetlen, mert azóta sem jelent meg az emlékeknek hasonló, teljességre törekvő, alapos filológiai feldolgozása. Emellett Sebestyén hatalmas bibliográfiai anyagot dolgozott fel, s adatai általában megbízhatóak. Mindezek ellenére művének kezelése nehézkes, tárgyalási módja sokszor áttekinthetetlen, kaotikus. Különösen nehezíti a helyzetet, hogy Sebestyén előzőleg megjelent még kaotikusabb tárgyalású "Rovás és rovásírás" című munkájának (Bp. 1909.) nem minden adatát vette fel utóbb kiadott munkájába, különösen a magyar rovásírás kései emlékei közül, így a két munkát sokszor, ha teljes képet akarunk kapni az akkori helyzetről, együtt kell használnunk. Ezenkívül filológiailag sem mindig pontos. Csak egy példát említenék. Lakatos István "Siculia..." című 1702-ben írt kéziratot művének Sebestyén szerint hét másolata ismert (az OSzK-ban 3, az MTA-nál 2, a brassói ág. ev. főgimn. könyvtárában 1-1 példány (MRHE, p. 14, n. 5). míg könyvének másik helyén (MRHE, p. 115, n. 1) e kéziratot munkának csak hat, részben más lefolyását adja (nagyzebeni Bruckenthal-Múzeum, marosvásárhelyi Teleki-könyvtár, MTA 1-1 példány, az OSzK-ban 3 példány).

A Sebestyén Gyula működésével megindult fejlődés nem állt meg, és szép számmal kerültek elő újabb epigráfiai emlékek. 1929-ben találta meg a székelyderzsi rovásírásos téglát Balázs András unitárius esperes (Jakubovich: MNY. XXVIII (1932), pp. 264-74; Pais: MNY. XXVIII (1932), pp. 274-77; Cs. Sebestyén - Pais: MNY. XLVIII. (1952), pp. 86-9). A következő évben bukkant fel a bögözi fel-

irat (Szigethy B.: Erdélyi Múzeum XXXV (1939), pp. 368-9; Jakubovich: MNy. XXVIII, pp. 81-4). 1933-ban a nikolsburgi ábécével a legrégebb, XV. század közepi rovásábécét ismerhettük meg (Jakubovich: MNyTK. 35, pp. 2-11).

Németh Gyula munkássága Sebestyén könyvének megjelenése idején indult meg, de összefoglalását a magyar rovásírásról a harmincas években, már a fentebbi, Sebestyén könyve után előkerült új emlékek felhasználásával írta meg. Míg Sebestyén a nagy anyaggyűjtő munkát végezte el, Németh Gyula a magyar rovásírás történeti vonatkozásait kutatta nagy sikerrel. Az ő munkája nyomán lett tudományosan bizonyított a magyar és török rovásírások közti kapcsolat. Először egy hosszabb tanulmányban tárgyalta ezt a kérdést (A régi magyar írás eredete: NyK. XLV, 1917, pp. 21-44), majd kisebb terjedelmű összefoglalásában (A magyar rovásírás, Bp. 1934, 32 l.). Németh Gyula összefoglalása óta, mely a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve sorozatban jelent meg, majdnem negyven év telt el hasonló mélységű kutatások és összefoglalás nélkül. Ha ezt meggondoljuk, akkor világossá válik, hogy kutatásainkat ezen a területen felújítani, folytatni, továbbfejleszteni kell. Csallány Dezső munkáit nem számítva mindössze csak egy-egy részlettanulmány jelent meg azóta. Itt csak egy fontosabb közleményt emelnék ki, Ferenczi Sándorét (Az enlaki felirat, Cluj 1936, 82 l.), mely végleg eldönti az enlaki felirat sokat vitatott olvasatának kérdését. Ferenczi meggyőzően bizonyítja, hogy a feliratban szereplő nevet az eddigiektől eltérően Dakó-nak kell olvasni, majd ezek után a különböző székely összeírásokban, lustrákban sikerült megtalálnia a felirat készítőjét a Musnára való Dakó Györgyöt. Ferenczi dolgozatában, bizonyos bőbeszédűség ellenére, van még néhány elgondolkoztató, érdekes ötlet. Itt csak azt említem, hogy a székely ábécében levő két glagolita eredetű betű, az e és o jele sok problémát jelentett. A glagolita betűkkel való egyeztetés gondolata Hódoly Lászlótól származik (A székely vagy régi magyar írás eredete, Pozsony 1884, p. 13), mindenki elfogadta, egyedül az okozott problémát, hogy az átvétel hol történhetett. Melich /Néhány megjegyzés a székely írásról: MNy. XXI (1925), pp. 153-9) sem tudott magyarázatot adni az átvétel helyére vonatkozóan. Ferenczi felvetése (i. m., p. 10) érdekes, elgondolkoztató: a székelység mai lakhelyének elfoglalása előtt több helyen, így Magyarország délnyugati részén is volt, s ezen a területen érintkezhetek a horvátokkal, akiktől ezt a két glagolita betűt átvehették.

S ezzel elérkezünk az utolsó 30 év kutatásaihoz. A magyar rovásírást kutató előtt világosan két nagy terület áll. Az egyik az anyaggyűjtés filológiai munkája, a rovásírásos emlékek rendszerezése, új feliratok és írásos emlékek felkutatása, kiadása. A másik feladat a magyar rovásírás eredetének boncolgatása, az írástörténeti vonatkozások további tisztázása. Először nézzük az első területet. Fentebb láttuk, hogy Sebestyén sokat emlegetett művének megjelenése óta mily szép számmal kerültek elő újabb epigráfiai emlékek. Ez azt mutatja s avval a jogos reménnyel tölthet el minket, hogy további emlékek lappanghatnak a Székelyföldön, s további módszeres kutató-kereső munkával még jó pár emlékünkből előbukkanhat, mind tárgyra rovat, mind írásos formában.

Most vegyük sorra azokat az emlékeket, melyek Németh Gyula munkájának megjelenése óta (1934) kerültek elő. A homoródkarácsonyfalvi feliratot Szőke István találta meg 1944-ben, elküldte az emlék pacskolatát és fényképét Németh Gyulának, aki azt publikálta (A székely írás új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat: MNy. XLI (1945), pp. 11-6). A felirat, mely a homoródkarácsonyfalvi kő-szögromán templom tornyának egy beépített kővén helyezkedik el, igen korai lehet, s

így a székely írásnak rendkívül fontos emléke. A rossz másolatok miatt Németh Gyula a feliratot elolvasni nem tudta, s az utána kiadott olvasási kísérletek mind elhibáztak (Altheim: La Nouvelle Cluj 1952, pp. 44-9; Csallány, A székely-magyar írás emlékei, pp. 45-51). Itt van tehát egy érdekes, régi feliratos emlékünkből, melyet azonban eddig még nem sikerült megszólaltatni. Lehet, hogy sosem fogjuk tudni elolvasni, de még egy utolsó kísérletet tehetünk: a feliratot a helyszínen, alaposan tanulmányozni kellene (hiszen a felirat megtalálójá óta ezt senki sem tette), s új, jó minőségű pacskolatokat, fényképfelvételeket készíteni róla; de meg lehet, hogy az emlék töredékes és rongált volta miatt továbbra is néma marad számunkra.

Több mint húsz évig újabb epigráfiai emlékről nem történt híradás, míg 1968-ban állítólag egy új felirat került elő, mégpedig a szlovákiai Felsőszemeréden (Horné Semerovce). Az emléket 1968-ban Püspöki Nagy Péter adta ki az Irodalmi Szemle című pozsonyi folyóirat 8. füzetében (pp. 731-41), majd kissé átdolgozott formában a Magyar Nyelvben (LXVIII, 1971, pp. 1-17). Az emlék a felsőszemerédi r. kat. templom oldalfalának egy kőportáléjába van vésvé. A szerző szerint megfejtése: "1482 Kúrakó János mester". Az emlék tartalmilag jól beillene a többi eddig ismert felirat szövegébe. A felirat a szerző szerint paleográfaiilag is sok érdekeset tartalmaz, megtalálható benne a régi magyar rovásírásra jellemző betűösszevonás, ligatura és a hangzóugratás, azaz bizonyos magánhangzók, különösen az e kihagyása az írásban. A szerző szerint ez lenne legrégebb, biztosan datálható, eredeti formában fennmaradt, epigráfiai rovásírásos emlékünkből (a bögözi felirat ugyan lehet régebb, de nem datálható). A Magyar Nyelv következő számában Püspöki Nagy Péter bizonyos kiegészítéseket fűzött cikkéhez (MNy. LXVIII, 1971, pp. 205-7). Ebből megtudjuk, hogy a szerző utólag értesült arról, hogy a feliratról tudtak már régebben is, az 1860-as években, s glagolita ill. latin majuskuláris betűkből próbálták megfejteni. A felirat múlt századi irodalmában bizonyos hamisítványús körülmények vannak, s ezek a már Püspöki Nagy megfejtése nyomán keletkezett gyanúmat megerősítették. Most csak pár ilyen ellenvetésemet ismertetném. Néhány betű olvasása szerfölött kétes. A második szóban levő első jel (𐀀) Püspöki Nagy szerint az ly jele. Az első, szögletes elemet e jelből a "capita dictionum" közé sorolja. A "capita dictionum" azonban nem egészen az lehetett, amit szó szerint jelent ("szavak fejei"; tehát valamiféle szókezdő jelek), s amilyenek Püspöki Nagy itt érti őket, legalábbis Telegdi másképpen értelmezi ezeket - már az ő korában is elhomályosodott jelentésű és használatú - furcsa jeleket: ".sunt quaedam syllabae reptilium formas referentes, quae non sunt ex certis characteribus conflatae, Siculi capita dictionum vocant" (Sebestyén, MRHE, p. 103). A "capita dictionum" tehát szótagjelek egyrészt, másrészt nem bizonyos meghatározott betűkből vannak összetéve. Ezzel szemben mit mond Püspöki Nagy: a kerekded jel az ly jele (ez rendben van, pontosan ilyen ly jel van, középen pont vagy vonás nélkül a konstantinápolyi feliratban is), az előtte levő szögletes zárójelhez hasonló elem pedig a "capita dictionum", illetve a kettő együtt az. Tehát Püspöki Nagy értelmezése mindkét ponton ellentmond a Telegdi adta magyarázatnak. Ezenkívül a szót János-nak olvassa Püspöki Nagy, ez így nem helyes, Lyánosnak kellene átírnia saját olvasata szerint. De akkor mit keres ebben a szóban az ly betű? Szerencsére éppen a János név előfordul még két másik rovásírásos emlékünkből is (a csikszentmihályin és a Marsigli-féle rovásboton), s mindkettőn rendszeresen a várható j betű áll. Püspöki Nagy itt két magyarázattal próbálkozik: 1.

nem lehetett a j betűt használni szókezdetben, mert az, ha a szófejjel kötik össze, a cs rovásjelét adná; 2. Zseliz vidékén bizonyos esetekben az eredeti j hangot ly-nek ejtik. Az első magyarázat gyengeségét azt hiszem fölösleges cáfolnom, hiszen a szófejet nem volt "kötelező" használni, pláne egy olyan szófejet, melyről csak a kései kutató állapította meg, hogy szófej. A második magyarázat szintén elfogadhatatlan. Az igaz, hogy a magyar nyelvtörténet tud egy j > ly sporadikus hangfejlődésről (Benkő L., A magyar ly hang története, p. 72), de ez csak az egyre terjedő ly > j hangfejlődési tendencia visszahatásaként jött létre, elég késői időben. A XVIII. század előtt egy Lyános féle alak még elképzelhetetlen, mert a j > ly fejlődés csak akkor tűnhetett fel, s akkor is nagyon ritkán, mikor a ly > j változás már kezdett egészen általánossá válni, s ez a XVIII. század előtt még nem lehetett. Még Baróti, Szabó és Révai is hibásnak érzi az egyre terjedő jézést. Mindez azt jelenti, hogy a XV. századra, mikor a felirat a rajta levő évszám szerint létrejött, ilyen Lyános alakot nem lehet feltenni. - De bajok vannak a felirat e második szavának végével, utolsó betűjével is. Az itt szereplő lj jelet Püspöki Nagy s-nek olvassa, mégpedig úgy, hogy a jelet összetettnek fogja fel, s az s betű jelen kívül a szó elején levő szögletes zárójelszerű "capita dictionum" fordítottját látja benne. Hogyan, hát a "capita dictionum" nemcsak szófej, hanem szóvég is? De akkor Püspöki Nagy magával kerül ellentmondásba, s a szó első betűje mégsem "capita dictionum". Hát akkor mik ezek a furcsa jelek? "Ha ezt a két jelet önmagában vizsgáljuk - s nem tekintjük a köztük található rovásbetűket -, szerves összefüggést találunk köztük: a két jel ugyanis egy keret, illetőleg egy hosszanti irányba nyújtott négyszög maradványa." - mondja. Hogy e négyszög micsoda; arra is megkapjuk a választ: ez az a keret, melybe a székelyderzsi emléken és a Marsigli-féle rovásboton a személyneveket belefoglalták. Mindenesetre sok fantázia kell, hogy egy keret maradványát lássuk a felsőszemerédi felirat e két jelében. Ezenkívül miért csak a János szót foglalta volna keretbe a felfró, mikor ez a keret a székelyderzsi feliratban az egész felirat bekeretezésére szolgált, s nem egyes nevek kiemelésére, mint Püspöki Nagy gondolja. S végül még egy súlyos hiba van e szó olvasatában. Az l betű ugyanis az sz hang jele a székely rovásírásban, s nem az s-é. Az ugyan előfordul, hogy az sz hangot az s betűvel adták vissza a latin írás hatása következtében, pl. Szamosközi István rovásírásos feljegyzéseiben, de fordítva sohasem, az s hangot mindig az s rovásbetűvel jelölték. A csík-szentmihályi és Marsigli-féle emlékeken is a János szó s betűvel van írva. Mindent összevetve a felsőszemerédi felirat második János olvasata több mint kétes, s ezzel az egész felirat hitele is meginog. Nem törekedtem itt, hogy akár ebben az egy szóban is Püspöki Nagy magyarázatának összes ellentmondásait kimutassam, de hozzáfűzhetem, hogy a felirat első és harmadik szavának magyarázata is kétséges. Amit itt a feliratról mondtam és amit még a jövőben elmondani szándékozom, sine ira et studio tettem és fogom tenni, elismeréssel adózva a pozsonyi kutató tisztas törekvéseinek. A fentiek alapján azonban a felsőszemerédi felirattal a legnagyobb óvatossággal kell eljárunk, s mindaddig, míg a múlt század misztifikáció-gyanújának vádja alól nincsen felmentve (s amondottam voltak alapján ez nehezen remélhető), a magyar rovásírás hiteles régi epigráfiai emlékei közé nem sorolhatjuk.

Itt kell beszélünk végül egy érdekes problémáról, melyet a felsőszemerédi felirat kapcsán Püspöki Nagy újból felvetett: székely vagy magyar rovásírásról beszélhetünk, azaz a rovásírás az egész magyarság közös kincse volt, vagy csak a

magyarokhoz később csatlakozott székelyeké? Püspöki Nagy szerint: "a rovásírás nemcsak a székely magyarok nemzeti kincse, hanem az egész magyarság ősi kulturális hagyatéka, amely két mederben fejlődött tovább: a Duná-medencében és a Székelyföldön." Ez az állítás a feljebb mondottak értelmében tárgytalanná válik, mert a kétes felsőszemerédi emléken kívül más nem székelyföldi feliratot nem ismerünk. Sebestyén és Németh Gyula a magyar rovásírás terminust használta, ami természetesen indokolható is, hiszen ez az írás magyar szövegek lejegyzésére szolgált, és idegen nyelven írva feltétlenül a magyar terminust kell használnunk. Ez a terminus továbbra is csak úgy érvényes azonban, hogyha figyelembe vesszük, hogy ez székely írás, s csak mint ilyen része a magyar műveltségnek. Ezt nem mellőzve, azt hiszem a magyar és székely terminust egyaránt, alternatíve használhatjuk, bár a pontosabb székely írás kifejezést én inkább ajánlanám.

Úgy tűnik, hogy 1972-ben egy új, hiteles székelyföldi felirat is előbukkant. 1972. júliusában Benkő Elek kolozsvári diák egy kirándulás során Alsószentmihályfalva (ma Mihai Viteazul) református templomában feliratot talált. Felfedezéséről rögtön beszámolt az "Utunk" c. romániai magyar hetilapban (Rovásírás az Aranyos mentén: Utunk XXVIII/30-1239, 1972. július 28. p. 10+fénykép), a szöveg olvasatát nem adja. Ezt a cikket a Magyar Nyelvben a dolog fontosságára való tekintettel változatlanul leközölték. Alsószentmihályfalva az egykori Aranyosszékben van, s mivel Aranyosszék a legkésőbbi székely betelepülés, földrajzilag nem is tartozik a szorosan vett Székelyföldre. Ezideig Aranyosszék területéről nem ismertünk rovásírásos emléket. A mai alsószentmihályfalvi református templom az unitáriusoké volt sokáig, de a Bethlen Gábor fejedelemsége idején elrendelt népszámláláskor több református lévén, azok kezébe ment át. A templom a helyét is megváltoztatta, jelenlegi helyére 1674-1685-ben került át (Orbán B., A Székelyföld leírása V, p. 156). A templom átépítésénél a régi köveket is felhasználták. Orbán Balázs szerint a templomban egy 1818-as emléktáblán kívül más felirat nem volt (i. m., p. 156). Ez természetes, hiszen a feliratok kőre voltak vakolva a templom belső szentélyrészén, s csak nemrégiben bukkanhatott elő a restaurálási munkák során. A felirat keletkezésének terminus post quem-jének tehát az 1680-as éveket tehetjük meg, de ez előttről bármilyen időből származhat. A felirat hitelesnek látszik, a betűk formája a rovás technikát híven őrzi. A feliratot így olvasom (jobbról balra): nyistv^{erü} m^{árk} t^{orny}a ez. A felirat régiségét jelzi a magánhangzóugratás és a ligatúra jelenléte.

Az újabban feltárt epigráfiai emlékek után nézzük a székely rovásírás XVII. - XVIII. századból származó emlékeit. Ez az a kor, mikor a rovásírás ismerete gyengül, szűk körre szorul vissza, s legtöbb esetben csak Telegdi romlott betűsorai terjednek. A XVII. században ugyan még előfordul egy-két hagyományon alapuló emlék (enlaki felirat, Kájoni egyik betűsora), de a XVIII. században a rovásírás már csak irodalmi úton él és terjed egyik szerzőtől a másikhoz. Ebben a korban, melyet méltán nevezhetnénk a székely rovásírás utóéletének, ez az írás már megszűnik kizárólag a székelyeké lenni, mint eddig volt, és főként erdélyi és tiszántúli protestáns körökben, de katolikusoknál is ismert lesz mint egyfajta kuriózum vagy titkosírás. S ez a terjedési folyamat teljesen érthető is, hiszen Béli Mátyás nagyhatású munkájából (1718) immár bárki megismerkedhetett a székely betűsorról. Ezeknek a kései emlékeknek rendszerint már nincsen nagy frástörténeti értéke, mert nem önállóak, hanem Telegdi betűsórának ilyen vagy olyan másolatára mennek vissza. A kutatás feladata, hogy ezeknek a kései emlékeknek egy-

máshoz való kapcsolatát, filiációját kiderítse a betűalakok aprólékos vizsgálat alapján, s az esetleges élő hagyományból származó nyomokat kihámozza belőlük. - A rovásírás utóéletéből sok új emlék került elő az utóbbi évtizedekben és még hasonló emlékek előkerülése várható. Nem sorolom fel most az összes, az utóbbi időben felbukkant emlékeket, mint ezt az epigráfiai emlékeknél kis számuk miatt meg tudtam tenni, csak néhányat említék, elsősorban azok közül, melyeket magam találtam az utóbbi két évben.

Dankanits Ádám Marosvásárhelyt, a Teleki-Bólyai Dokumentációs Könyvtár egy könyvének hátsó kötéstábláján talált egy 1624-ből származó bejegyzést, mely a könyv egykori tulajdonosától, Farkaslaki Mátyástól származik. (Nyelv- és Ir. tud. Köz. XIV, 1970, pp. 3789). A betűk nem Telegdire, hanem valamely más betűsorra mehetnek vissza.

Zakarjás János és Fáy Dávid magyar jezsuita áldozópapok leveleit 1910-ben adták ki (Földr. Köz. 1910, pp. 115-28, 215-36). Zakarjás egyik levelében van egy rovásírásos rész is. Erre az emlékre úgy látszik, sem Sebestyén, sem utána mások nem figyeltek fel, mert azóta nem szerepel a szakirodalomban. Zakarjás Dél-Amerikában a perui jezsuita misszióban vett részt több más rendtársával együtt, s Nagyszombatba latin és magyar nyelven pár levelet küldött barátjának, Bartakovics jezsuitának. Ezeknek a leveleknek a Kaprinai István által készített korabeli másolatát a budapesti Egyetemi Könyvtár őrzi, a Földrajzi Közlemények kiadása ennek alapján készült. A Egyetem Könyvtárában megtaláltam Zakarjás eredeti, saját kezű leveleit is (Litt. Orig. XI. jelzés alatt). Zakarjás 1756. április 16-án kelt levelében néhány latin szót rovásírással írt le, hogy a cenzúra ne tudja elolvasni, tehát már titkosírásként használta e rovásjeleket. Utána megemlíti a címzettnek, Bartakovics Józsefnek, hogy ha nem ismerné e jeleket, nézze meg Otrókocsit, Bél vagy Vargyast. Tehát Zakarjás megjelöli a forrást is, ahonnan rovásismereteit merítette, s ezek nyilvánvalóan Otrókocsi és Bél közismert nyomtatványai voltak. De harmadikként megemlíti egy Vargyas nevű szerzőt, akiről eddig a székely rovásírással kapcsolatban nem tudunk. Vargyas István különben szintén jezsuita, Zakarjás rendtársa volt, a Wagner Phraseologia-ja magyar értelmezéseinek elkészítéséről ismert. A Zakarjás levelében előforduló consule ige biztosítja, hogy itt nem egyszerű szóbeli közlésről volt szó, hanem Vargyas valamilyen írásos feljegyzéséről, mely után érdemes lesz nyomoznunk.

Zakarjás feljegyzése bizonyítja, hogy a székely rovásírás ismerete, elsősorban Bél könyve nyomán, a tudós papi körökben terjedt. Egy másik feljegyzés, melyet szintén az Egyetemi Könyvtárban leltem, arról tanúskodik, hogy a tudós jezsuita történetíró Pray Györgyöt is foglalkoztatta a székely rovásírás. A Collectio Prayana XVIII. kötetében Pray röviden kijegyzetelte Oertelius "Harmonia II. orientis et occidentis" című művét és a benne közölt magyar rovásábécét: olvasmányaiából tehát Pray is ismerte a székely rovásírást.

A Széchényi Könyvtárban akadtam egy másik rovásírásos ábécére, melyet Borbás Ignác minorita írt le rendtársa, Szelei Benedek egy teológiai művének végére. A rovásábécét nyilvánvalóan Bél könyvéből másolta ki.

Királyfalvi Róth István iratai között is vannak rovásírásos feljegyzések az Akadémiai Könyvtárban. Ezek Hájos István rovásírásról szóló tanulmányából vannak kijegyzetelve. Végül a XIX. század elejéről is van rovásírásos ábécénk Besse János lejegyzésében. Besse a Kaukázusból hazaküldött negyedik jelentésében, melynek kézírata az OSZK-ban van, közli a székely írás betűsorát "Hunno Szszithi-

ai Betűrend" címen. Besse is valamilyen késői, Béltre visszamenő betűsort ismert. Érdekes, hogy Jankovics Miklós, akihez eljuttatta Besse a jelentéseit, kiadás előtt azokat átjavította, s így a negyedik jelentésből pl. kihagyatta a rovásírásos ábécét. Úgy látszik, hogy nem volt hitelessége felől meggyőződve.

Ezek az emlékeken kívül még van pár nyom, melynek alapján további emlékek előkerülését sejtem és remélem. Mindezek alapján a székely rovásírás utóéletének, irodalmi terjedésének sokkal teljesebb képét tudjuk megrajzolni, mint az Sebestyén idejében lehetséges volt, s így a magyar művelődés- és tudománytörténetet érdekes adalékokkal gazdagíthatjuk. A rovásírás utóéletével kapcsolatos kutatásaink körébe vágó feladat a XVIII. századi rovásírásról szóló kéziratok értekezések kiadása is. Itt elsősorban Lakatos István, Cornides Dániel és Hájos István műveire gondolok. Bár Sebestyén ismerte ezeket a munkákat, s itt-ott hivatkozik rájuk, részletes feldolgozásuk nem történt meg, mely viszont a székely rovásírás kutatástörténetéhez feltétlenül szükséges volna.

A székely rovásírás utóéletének kutatása átvezet egy másik kérdéshez, a hamisítványokéhoz. Mint láthattuk, Bél Mátyás könyvének megjelenése után a XVIII. században bárki számára hozzáférhetővé vált a székely rovásírás, s emlékek híján feltűntek a hamisítványok is. Ezeket könnyű lelepleznünk, hiszen a Bél-féle romlott betűsornak olyan sajátosságai vannak, melyek alapján világossá válik, hogy az illető emlék nem lehet régebb a XVIII. századnál. Így lepleződött le a reformkorban készült Túróc vármegyei régiség is, melyet Jerney még a Tudománytárban mint igazi emléket adott ki. Ehhez hasonló emlék került elő az utóbbi időben, az ún. nagyszombati rovásírásos térkép. Erről a rovásírásos emlékről 1971-ben előadást tartottam, s arra a megállapításra jutottam, hogy XVIII. vagy XIX. század elejei misztifikáció az egész térkép, s a rovásírásos rész legtöbbször Bél és Hickey könyvéből merített. Ennek az emlékek hamisítvány jellege nem kétes, s legfeljebb a kora vitatható. Ha XVIII. vagy XIX. századi lenne (egész jellege először inkább erre látszott utalni), akkor bizonyos tudománytörténeti érdekességgel rendelkeznek, míg ha e századi lenne, ezt a minimális érdekességét is elvesztené. A további vizsgálatok azt hiszem előbb-utóbb tisztázzák ezt a kérdést, ami azonban a dolog hamisítvány jellegén nem fog változtatni.

A hamisítványok szomorú történetének sohasem szakad sora. A margitszigeti feliratos kő pályafutása úgy látszik, megpecsételődött 1925-ben, mikor is Ligeti Lajos kimutatta hamisítvány voltát (MNy. XXI, 1925, pp. 218-9). De az egyszer már a maga helyére tett felirat ügye 1967-ben újra napvilágra került. Sok hírlapi cikkezés folyt körülötte, melynek lényege, hogy Csallány Dezső a feliratot "megfejtette" (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XI, 1968, pp. 284-8). Csallány megfejtésére és az egész feliratra kár volna sok figyelmet szentelnünk. Ligeti cikke egyszer s mindenkorra elintézte a kérdést.

Végül két újabb hamisítványról szövegek, mielőtt még, mint "valódi" emlékek, belekerülnének az irodalomba. 1971. májusában a megyeri csárda melletti csatornázási munkák során több száz középkori cseréptöredék került elő. A cserepek a megyeri úti általános iskola helytörténeti gyűjteményébe kerültek. Egy-két cserépdarabon állítólag rovásírás volt látható. 1971. május 27-én Mellis Katalinnal, a Budapesti Történeti Múzeum munkatársával megtekintettük a cserepeket. Mellis véleménye szerint a cseréptöredékek tényleg a középkori Megyer településről származhatnak, s van köztük pár érdekes darab, a cserepeken levő rovásjelek azonban világosan mutatták frissen karcolt voltukat. Szép, merev betűkkel írottak.

s az egyik cserépen Árpád neve volt világosan olvasható. Az értéktelen hamisításoknak remélhetőleg nem lesz oly fényes pályafutása, mint a margitszigeti kőnek volt.

Egy másik felirat fényképét Kovrig Ilonától a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos főmunkatársától kaptam 1970. áprilisában. Ezt a feliratot a tiroli Villach mellett egy sziklafalra festették fekete festékkel. A szöveg elég zagyva, nyilvánvalóan e században csinálták. A feliratot bárki elkészíthette a régi székely rovásábécék alapján, nem mondom, hogy feltétlenül hamisítási céllal, esetleg csak úgy, mint egy mai turista, aki kedvtelésből firkálja tele az erdők fáit, hegyek szikláit. Ne felejtsük el, hogy a két világháború között a cserkészeknek is tanították a székely rovásírást, tehát elég széles körben ismerték.

Áttekintve a Sebestyén Gyula könyve óta összegyűlt új epigráfiai és írásos emlékmagyagot, megállapíthatjuk, hogy indokolt lenne egy faksimilékkel és filológiai apparátussal ellátott új korpusz létrehozása, melyet rövidesen 60 éve, Sebestyén munkája óta nélkülöz tudományunk. A székely rovásírás kutatásának másik nagy területe az eredetkérdés. Itt Németh Gyula alapvető megállapításain kell továbbhaladni, s azokat a türk írás szempontjából periférikus török rovásírásszereket kell megvizsgálni, melyek a magyar rovásírás közvetlen átadói lehetnek. Ily módon, apránként, minden egyes betű kritikai, összehasonlító vizsgálatával közelebb juthatunk a székely rovásábécé betűinek eredetében. Ezt a székely rovásírás kutatásának - hogy úgy mondjam - "legturkológiaibb" része, mert a különböző török vagy "török gyanús" rovásírások alapos ismeretét követeli.

Az alfabetumokat legtöbb esetben tudós ember vagy emberek állítják össze, s nem szerves fejlődés eredményei, mint a nyelvi tények. Gondoljunk itt csak Cirill, a szlávok apostolának tevékenységére. Hasonlóképpen, a székely rovásírás is ilyen tudós alkotásnak köszönheti létrejöttét. Ezért, amikor azt mondtuk, hogy a székely rovásírás a törökkel rokon, kapcsolatban áll, ez nem valami egyértelmű genetikai kapcsolatot jelent, hanem csak azt, hogy az írás létrehozója a török rovásírás egyfajta helyi változatát vette alapul, de ezt módosíthatta, új jelekkel egészíthette ki. A másik tény, amelyet feltétlenül figyelembe kell vennünk, az, hogy a székely rovásírás legkorábbi emlékei a XV. századból valók, ugyanakkor a török rovásírás emlékei a VII-X. századhoz kapcsolhatók. Ilyen hosszú, több, mint fél évezredes idő alatt a székely írás természetesen fejlődött, a betűk alakjai változhattak, alakultak. Elég, ha arra gondolunk, hogy egyes XVIII. századi emlékekben a betű formája mennyire megváltozott az eredetihez képest. Ezért alapvető, hogy megpróbáljuk az eredeti betűalakokat visszaállítani; sajnos ez nem mindig sikerül. A biztos alap az az öt betű, mely teljesen (hangérték és forma tekintetében) egyaránt azonos a megfelelő jenszeji török betűkkel, míg további 10-11 betű rokon-sága erősen valószínű. De ne felejtsük el, hogy mégha az összes egyezést is megnyugtatóan biztosnak fogadjuk el, akkor is ez a 16 betű még a felét sem teszi ki a székely rovásírás egész készletének, nem is szólva az összetett jelekről, a "capita dictionum"-ról. Ez nyilvánvalóan mutatja, hogy a székely ábécé mennyire önálló alkotás lehetett, s nem egy török rovásábécé mechanikus átvétele. Különbözött az önállóságot és tervszerűséget mutatja a betűk alakja is. Például az \underline{g} \wedge , \wedge \underline{g} és \wedge \underline{l} betűk alakja bizonyos kompozíciót, grafikai elrendeződést mutat, függetlenül a betűk eredetétől, tehát, hogy \underline{l} a görög ábécéből való átvétel, a másik két jel pedig a török rovásábécéből. Sőt az \underline{l} -hez azért járul két rézsűtos vonalka, hogy a már meglevő \underline{g} -tól és \underline{g} -tól lehessen megkülönböztetni, s egyben jól beil-

leszkedjék a grafikai sorba. Hasonló megkülönböztető vonalkák lehetnek a \wedge \underline{p} jelben, mely a türk \wedge \underline{p} jel átvétele. Németh Gyula utalt már az \underline{l} -ben és \underline{p} -ben levő vonalak rokon jellegére, mi még hozzátehetjük, hogy a \underline{p} esetében is, miként az \underline{l} -nél láttuk, a megkülönböztetés szükségére hozta létre ezeket a változtatásokat, s a rendszerbe illesztés vágya. Ha a székely rovásírásba átvettem egy \wedge formájú \underline{i} betűt, akkor ha egy hasonló formájú orchoni \wedge \underline{p} betűt veszek át, azt meg kell különböztetnem az \wedge \underline{i} -től.

Hasonlóképpen tanulságos az \underline{i} , \underline{j} , és \underline{d} betű története. A Marsigli-féle emlék világosan mutatja, hogy az \underline{i} betű eredeti formája \wedge volt, ami a megfelelő türk betű átvétele. A \underline{d} betű eredeti formája a székely rovásábécében \wedge mely a türk X-nek az átvétele, de az apró alakváltoztatás, a száruk méretének és irányának módosítása elárulja, hogy az ábécé létrehozója tudatosan közelítette a két betűt, hogy azok grafikailag hasonlóbbak legyenek, az íráskép ezáltal egységesebb legyen. A \wedge jel eredetileg az \underline{i} és \underline{j} hang jelölésére egyaránt szolgálhatott, s a megkülönböztetés igénye hozhatta létre a \wedge (Marsigli-emlék) és \wedge formákat. Mint az emlékeken végigkísérhetjük, az \underline{i} és \underline{j} hangértékek keveredése a későbbiekben elég nagy volt, egyik jel sem állandósult ebben vagy abban a hangértékben. (Az \underline{i} és \underline{j} ingadozásában valószínűleg már a latin írás hatását láthatjuk). Sőt a kavardást növelte, hogy a \wedge forma létrejöttével ez a betű összeesett a \underline{d} jelével. A későbbiekben az írás rovásjellegének fokozatos megszüntetésével a rézsűtos vonalak vízszintessé lettek, mint azt későbbi emlékeken láthatjuk. A zavar elkerülésére több eszközzel próbálkoztak, szinte azt lehet mondani, hogy minden feljegyző egyéni módszerekkel próbálkozott. Marsigli és a nikolsburgi ábécé még jól meg tudta különböztetni a \underline{d} és \underline{i} betűt, mivel eredeti formájukat őrizte. Szamosközy az \wedge jelet a \underline{d} hang, a \wedge jelet az \underline{i} jelölésre köti le. Érdekes az enlaki felfrónak, a musnai Dakó Györgynek kísérlete. Ő a 2 feliratában már előforduló \wedge \underline{i} jeltől felül egy kis vízszintes vonás hozzáadásával próbálkozik a \underline{d} hang megkülönböztetésében: \wedge . Végül különös Bél Mátyás ábécéjében a megkülönböztetés jele: a \underline{d} -t balfelé hosszabb vízszintes szárral \wedge az \underline{i} -t jobbfelé hosszabb szárral ábrázolta: \wedge . Mondanom sem kell, hogy ezek a mesterkedések már mennyire nem az eredeti rovásírás szellemében vannak, s a székely rovásírásnak hanyatló korszakában történtek, mikor az az írás már megszűnt élő szükségletnek lenni, s egyre inkább kuriózummá, titkosírássá változott. Az \underline{i} , \underline{j} és \underline{d} jelek történetéhez tartozik a \underline{gy} jele is, mely a \underline{d} és \underline{i} betűk összetételéből, "összerovásából" alakult ki. Az írás létrehozója pompásan kihasználta a \underline{d} és \underline{i} jelek grafikai képének hasonlóságát, s egy, a rendszerbe is jól beillő betűt teremtett: \wedge \underline{i} , \wedge \underline{j} ; \wedge \underline{d} ; \wedge \underline{gy} .

Ezen a példán láthattuk, hogy a székely ábécé hosszú ideig tartó belső fejlődését mennyire figyelembe kell vennünk az egyes jelek eredetének vizsgálatánál. A török rovásírásból vett és belső fejlődéssel létrejött betűkön kívül három betű a görög ábécéből van kölcsönözve (\underline{l} , \underline{h} , \underline{j}). Az első két hang átvétele egy idegen ábécéből teljesen érthető, mivel pont az ezeket a hangokat jelölő betűk a török rovásábécében hiányoznak. Az \underline{e} és \underline{o} jele a glagolita ábécéből való átvétel. A székely rovásírást megalkotója avagy megalkotói több forrásból (elsősorban török, kismértékben görög és glagolita), meglehetősen önállósággal hozták létre. S itt felmerül a kérdés, hogy hol alakulhatott ki a székely rovásírás. Az kétségtelen, hogy - mint már Németh Gyula megállapította - a székely rovásírás, attól kezdve, hogy székely írásként beszélhetünk róla, már magyar nyelvű írás. Németh Gyula a görög hangok átvétele alapján a Pontus-vidékre gondol, mint ez írás megszületésének helyére.

Anélkül, hogy vitatnám e feltevés jogosságát és indokoltságát, megjegyzem, hogy a székely rovásírás végleges kialakulását már a Kárpát-medencei haza területén is elképzelhetjük. Itt éppúgy magyarázható lenne a görög betűk átvétele, sőt - mint fentebb említettem - a glagolita betűk átvétele a horvát terület közelében jobban magyarázható, mint a Krímen. Akárhogyan is van, a székely rovásírás eredetének alapjai világosak, annak ellenére, hogy sok részlete még homályos, sok betű eredete nincsen megnyugtatóan vagy egyáltalán tisztázva. Több figyelmet kell szentelnünk a székely írás önálló életében történt fejlődésnek, a belső alakulásnak, így például a ligatúráknak. Ezek a sokszor igen szellemesen összerovott jegyek, úgy látszik, a székely írásban váltak ilyen széles használatúvá, a türk rovásírásban kevés példáját ismerjük. S végül nem szabad meglepednünk a latin írásbeliség egyre erősödő befolyásáról sem, mely egyre kurzívabbá változtatta a betűk formáit, s a magánhangokat is kezdték kiírni hatására. Az enklai emléken például a betűk formája még eléggé hagyományos, de a betűfugtatást már nem alkalmazzák a felíró, minden magánhangzót kiír.

A székely rovásírás török hátterének tisztázásában elsősorban a délkelet-európai rovásírásrendszerek kutatásától várhatunk sok újat, hiszen ez az a terület, melyen a magyar őstörténet jelentős korszaka lejátszódott, s ahonnan a rovásírás ismeretét magukkal hozhatták volna a Kárpát-medencébe.

Keletről nyugat felé haladva ismertetem azt a négy rovásírásrendszert, mely az Észak-Kaukázustól a Kárpát-medencéig húzódó terület különböző részein volt ismert. Ezek az emlékek, az egy nagyszentmiklósi kivéve, az utóbbi két évtizedben váltak ismertté. Először a kazáriai írást említtem. Szándékosan nem kazárt mondom, mivel a feliratok megfejtelensége miatt egyelőre a soknépű és nyelvű kazár birodalom egy népéhez sem tudjuk biztosan kapcsolni. Az tény, hogy mind az egykori kazár birodalom területéről került elő, s mint Ščerbak megállapította (Sov. Tjurk. 1971/4, pp. 76-82), nagy valószínűséggel valamilyen török nyelven íródhattak. Artamonov szerint kifejezetten a kazár vagy szerinte bolgár nyelv emlékeit láthatjuk a novočerkasski és Majacko gorodišče-i feliratokban (Sov. Arch. XXXIX, 1954, p. 266, p. 268); felhívja a figyelmet Majacko gorodišče és Aboba-Pliska és más bolgáriai bolgár gorodišče-k régészeti hasonlóságára (Srednevekovye poselenija na Donu, pp. 99-104). Sőt, kétségtelen, hogy a majackoei és sarkeli építőanyagokon levő jelek és rajzok is hasonlóságot mutatnak a dunai bolgár jelekkel és tamgákkal, s e jelek között, mint tudjuk, több betű eredetű tulajdon- és mesterjegy van. Tehát van egy bizonyos bolgár nyom, esetleg bolgár sajátosságú nyelven készültek ezek a feliratok?! Jelenleg a következő kazáriai feliratokat ismerjük: 2 kulacsfelirat a Novočerkasski Muzeumból; Majacko gorodišče-i feliratok (5 db); Humarai feliratok (2 db); Karakenti feliratok: elisztai bikakoponya felirata: talaszi fapálcika. Ezekhez csatlakoznak a sarkeli és Majacko gorodišče-i téglákon és keramikán levő különböző jelek. Ezeket az emlékeket mind publikálták, kivéve azt a bikakoponyát, melyet Elistától kb. 40 km-re találtak meg 1-2 évvel ezelőtt. Az emlék jelentős, több mint 40 betűs szöveg, eddig a leghosszabb felirat. S. G. Kljaštornyjjal közösen rövidesen kiadjuk ezt a feliratot. Az eddigi emlékanyag mennyisége most már valamelyes reményt adhat, hogy a megfejtés lehetséges lesz. Rendkívül érdekes a talaszi fapálcika, mely kétségtelenül közel áll a kazáriai íráshoz, bár nem teljesen azonos vele. Teljesen rejtélyes, hogyan került a Talasz vidékére, hiszen ezen a területen ismertek sírfeliratok, melyek a jenszeji

ábécének egy változatát képviselik. Esetleg kazár területről került oda? Vagy talán a Talasz vidékén kétfajta ábécé élt, az orchon-jenszeji, és a kazáriai emlékekből ismert írás?

A nagyszentmiklósi kincs feliratai, melyeket sokat kutattak már, szintén rokon a kazáriai írásrendszerrel. Ezt az önálló írást sokan próbálták megfejteni, a legvalószínűbb s legmegbízhatóbb megoldást Németh Gyula adta. Ennek ellenére a feliratok és az emlékcsoport nem egy problémája nincsen még ma sem megnyugtatóan tisztázva. Erősen problematikus az emlékek e besenyőkhöz való kapcsolása, mivel az emlék régészeti egyáltalán nem fűzhető a besenyőkhöz.

A nagyszentmiklósi feliratok problematikájával rokon az ötvenes években feltárt murfatlari feliratok kérdése. A Dobrudzsai Murfatlarban jelentős régészeti emlékeket tártak fel: sziklába és mészkőbe vájt templomokat és kápolnákat, melyek falain és oszlopain különböző felírások vannak: görög cirill, glagolita és rovásírásos jelek. A rovásírásos részek még nincsenek megfejtve, de rokonságot mutatnak különböző török rovásírásokkal, így a nagyszentmiklósi kincessel is.

S végül ide tartoznak a magyarországi avarkori tárgyakon levő rovásjelek. Ezeket az emlékeket nemrégén tárgyaltam egy cikkben (Uniform Signs on Objects of the Avar Period (6 th-8th cc. A. D.): Acta Orient. Hung. XXV, 1972, pp. 335-347), most csak annyit mondanék, hogy jelenleg tíz ilyen felírt tárgy ismertünk. Az emlékek kis terjedelme nem tesz lehetővé semmiféle megfejtési kísérletet. Csak azt állapíthatjuk meg, hogy bizonyos jelek inkább a délkelet-európai rovásírások jeleivel mutatnak hasonlóságot.

A délkelet-európai rovásírásokat áttekintve láthatjuk, hogy nem túl nagy az anyag, de így is jelentős. Különösen a kazáriai emlékek fontosak, terjedelmük már lehetővé tenné megfejtésüket, s azt hiszem Németh Gyulával együtt (Acta Lingu. 21, 1971, pp. 50) jogosan remélhetjük, hogy a kazáriai írás nincs messze a megfejtéstől.

Beszámolóm végére értem. Megpróbáltam a székely rovásírás kutatástörténetéről, jelenlegi helyzetéről és feladatairól áttekinthető képet adni. Tudom, hogy ez a kép vázlatos, az anyag tárgyalása egyenetlen, volt miről többet szoltam, volt amit csak éppen említettem. De remélem, azt érzékeltethettem, hogy a kutatás az utóbbi évtizedekben mennyit fejlődött, s milyen feladatok elvégzése áll a székely rovásírás kutatója előtt.

Vásáry István

Tervtanulmány: készült az MTA Orientalisztikai Bizottsága számára 1973 októberében.

A tudományos kutatás módszertanát illetően a magam számára azt az alapelvet tartom követendőnek, hogy a felvetett kérdésekre meg kell kísérelni határozott választ adni. Nem hiszem, hogy a szüntelenül "vészkijáratot", azaz kompromisszumot biztosító egérutat keresgélő, bizonytalan és határozatlan kutató eredményei kevésbé lennének hipotetikusak (1).

A határozott állásfoglalás természetesen nem jelenti a kérdés eldöntését, de - vélelmem szerint - hasonlóképpen határozott és egyértelműbb válaszra készíti a kutatókat. S ez - szerencsés esetben - előre viheti a tudományos vizsgálódást, sőt a probléma megoldását is. Mindezek után nyomban válaszolnom kellene a címben felvetett kérdésre. S hogy most mégiscsak egy kis kitérő után nyilvánított vélelményt, annak az az oka, hogy az előadásom alapkérdése tulajdonképpen lényegi vonatkozásban érinti a napjainkban egyre népszerűbbé váló "kettős honfoglalás"-elméletét, amelyet László Gyula professzor dolgozott ki a legalaposabban (2).

A "kettős honfoglalás" közismert elmélete szerint az ún. második avar hullám, amely i. sz. 670 körül érkezett a Kárpát-medencébe, magyar nyelvű népesség volt. Ha ez így van, a magyar őstörténet kutatásának szerves része az avar-kori régészet. Ha azonban a "második avar hullám" griffes-indás népességéről kiderülne, hogy az nem a VII. század végén jelent meg a Kárpát-medencében, akkor elégséges alapot nyernénk annak kijelentésére, hogy az avarság történetének kutatása etnikai értelemben továbbra sem része a magyar nép őstörténetének. László Gyula is érzi, hogy a "kettős honfoglalás" elvetésének egyik legkritikusabb pontja az ún. korai és késő avarkor biztonságos szétválasztása. Ezt írja: "a griffes-indásnak nevezett stílus tehát késői. Bizony, ezt indokolnunk kell, mert ennek megértése nélkül a "kettős honfoglalás" kérdése fel sem vehető!" (3)

Ha sorba vesszük azokat az érveket, amelyek a griffes-indás népesség VII. századvégi beköltözését lennének hivatva igazolni, azt kell tapasztalnunk, hogy sem a temetők rendje, sem a tárgytipusok, sem a bizánci érmék megléte, illetve hiánya, sem a temetkezési rítus vizsgálata nem hozott megnyugtató eredményt. Van azonban egy olyan jelenség, amely - nézetem és kutatásaim szerint - kétségbevonhatatlan tényeket tartalmaz, s ez az avar-kori sírrelés kérdése. E kérdéscsoport vizsgálata alapján jutottam arra az eredményre, hogy az avarok régészeti hagyatékát jelen ismereteink szerint nem sorolhatjuk a magyarság emlékéanyagához, ha csak nem vállaljuk - Csallány Dezsőhöz csatlakozva - az avarság 400 esztendőstörténelen továbbélésének megmagyarítását. A továbbiakban én csak azt kívánom bizonyítani, hogy az ún. későavarak egyidősek az ún. korai avarokkal. Ásatási bizonyítékaim is csak erre vonatkoznak (4). Nem tudok tehát hozzászólni ahhoz, hogy az avarkor egyes népcsoportjai beszéltek-e magyarul. Semmi sem zárja ki ennek a lehetőségét. Saját ásatásaim viszont meggyőztek arról, hogy az avar temetőkben ta-

paszthalható sírdúlásokat mindezidáig hibásan ítélték meg, vagy mert a feltárások pontatlanok voltak, vagy pedig az észlelt jelenségeket nem önmagukból következően igyekeztek megmagyarázni és megfejteni, hanem az elfogadott elméletek követelményei szerint jártak el.

Kezdjük az avarkori vámpirizmussal, a koponyarablás szokásával. Az alábbiakban igazolni fogom, hogy egy-két kivételtől eltekintve, mint például a dunavarsányi avar sír, nem létezett dekapitáció az avaroknál. Bóna István legutóbbi munkájában azt írja: "A későavar temetőekben - és többnyire nagy családfók vagy nemzetségfók sírjaiban, amelyekben díszöv van - a legtöbbször hiányzik a koponya. A csontváz és tartozékai minden ilyen esetben érintetlenek voltak, csak a koponyát ásták ki és vitték magukkal" (5). Ez a megállapítás, sajnos, nem kellő pontossággal megfigyelt sírokra épül, és elsietve általánosít.

Elkészítettem 17 avar temető térképét oly módon, hogy semmi mást nem tüntettem fel, mint a feldúlt sírokat (6). Úgy vélem, minden szakembert meggyőznek a tények, és felfigyelnek az alábbi jelenségekre. A sértetlen sírok minden esetben pontosan igazodnak a kifosztott sírok által meghatározott sírsorokhoz. Nagyon ritkán fordul elő átfedés vagy átvágás. Hogyan lehetséges ez? Csakis egyetlen módon: ha feltételezzük, hogy egy-egy temetőben minden sírt egyidőben, egyszerre rabolták ki és a kirablás időpontjában csak annyi sír volt a temetőben, ahány a fosztogatóknak áldozatul esett! Úgy vélem, ez a rendkívül kézenfekvő felismerés olyan fontos kérdéseket old meg, mint például a kifosztott sírok közvetlen közelében található, gazdag mellékletű érintetlen lovas sírok kérdése, vagy a kirabolt sírok szétszórtsága, látszólagos rendetlensége. Nyilvánvalóan igaza van László Gyulának abban, hogy mindaddig, amíg egy területen az avarok uralmon voltak, a temetőiket senki sem merészelte feldúlni és kifosztani. Ha sikerül meghatároznunk azt az időszakot, amikor a rablások végbementek, akkor szilárd időrendi támpontokat kaphatunk egy-egy temetőn keresztül az egykor ott élt avarság megtelepedési fázisaira is. Attól függően, hogy egy adott területen hány fős közösség hány éven át élt és halt, találunk több vagy kevesebb kirabolt sírt. Azokon a helyeken, ahol az avar honfoglalás után közvetlenül nagyobb népcsoportok telepedtek meg, generációk halottai eshettek áldozatul a rablásnak. A máig is elfogadott elméletek szerint a rablás időszakát igen könnyen meg lehetne határozni. 670 körül kelet felől megérkezett a griffes-indások népe, s ezek hamarosan kifosztották az itt talált avar temetőket. Eltekintve most a "második avar hullám" történeti problematikájától, azonnal egy komoly nehézséggel találunk szemben magunkat, nevezetesen azzal, hogy a későinek meghatározott, griffes-indás népesség sírjainak egy része is ki van rabolva, viszont a préselt-lemezések egy része teljesen háborítatlan.

A zamárdi temető feltárásakor győződhettem meg arról, hogy az ún. korai és az ún. késői mellékletekkel ellátott sírokat ugyanolyan módon és ugyanabban az időszakban rabolták ki. Ha viszont a préselt-lemezés és a griffes-indás sírokat egy időben rabolták ki, akkor ebből két dolog következik:

1. az ún. korai avar sírokat nem rabolhatták ki az ún. későavarok, hiszen az utóbbiak sírjainak egy része is ki van fosztva.
2. az avarság e két csoportja egy időben kellett éljen, mégpedig egymás mellett, hiszen közös temetőik voltak.

A hagyományos kronológiai keretekben gondolkodva a sírrablások idejét - a fentiek értelmében - csak a IX. század első harmadára vagy első felére tehetnénk. Ez esetben azonban súlyos ellentmondás keletkezne a kirabolt és a bolygatatlan sí-

rok egymáshoz viszonyított arányával, minthogy sokkal több sír maradt sértetlenül, mint ahányat kifosztottak. Ha tehát a sírrablásokat egy hullámban követték el, s a IX. század első feléig eltemetett összes egyén sírja áldozatul esett, akkor olyan helyzet adódna, hogy 568-tól 830 körül ugyanannyi vagy kevesebb (gyakran sokkal kevesebb!) ember halt volna meg, mint 830-tól 896-ig. Ez - magától értetődően - képtelen feltevés lenne, így hát nem tételezhetjük fel azt, hogy az avar temetőket a IX. században dúlták fel. Az írott források adatait figyelembe véve csak egy reális megoldási lehetőség kínálkozik: 620-660 közötti időszak. A VII. század első harmadában a Kárpát-medence egész területén - az avarok egyes gőcpontjai kivételével - a lázadó segéd vagy szolganépek kerekedtek felül. A Dunántúlon Samo népe, a Tisza-vidéken a gepidák és különböző bolgár népek ragadták magukhoz a hatalmat, és nyilvánvalóan mindenféle gyűjtogattak, fosztogattak, temetőket raboltak ki. Ismerve e népek féktelen aranyéhségét, magától értetődőnek tartjuk, hogy a bosszúvágytól sarkallt fosztogató felkelők a helyben lakó szolganépek segítségével nekiestek a gazdag avar temetőeknek. Teophylaktos közli, hogy egy gepida egy szép bizánci arany övkészletért gyilkolni is kész volt. Már a rómaiak is védekeztek a rablás ellen azért, hogy a temetőket közvetlenül az erőd fal közelébe helyezték (7). Tekintettel arra, hogy a fegyverforgató avar férfiak jelentős része hadban állt a Balkánon, az itthonmaradottak elhagyva településeiket és természetesen ősi temetőiket, elmenekültek az erdők vagy mocsarak által védett területekre, ugyanúgy, mint ezt a magyarok is tették a tatárjárás idején. A dunajvárosi avar telep elnéptelenedését is ezzel magyarázhatjuk (8). Az avar sírokat tehát a szláv, gepida és bolgár népek dúlhatták fel. Nyilvánvalóan a szépen gondozott avar temetők összes sírját felforgatták.

Nem lehet kétséges, hogy a kirabolt avar temetőket hamarosan újra használgák. A bemutatott temetőtérképek alapján arra kell következtetnünk, hogy a nyitott sírgödöröket a rejtékükre visszatérő avar lakosság betemette és a szétszórta csontváz-részeket kegyelettel elhelyezte a még vissza nem takart sírgödörökben, vagy eltemették egy másik ép sírban úgy, ahogyan azt még ma is teszük falvainkban. Ez a magyarázata a két vagy három koponya jelenlétének egy-egy sírban.

Az avarok - az írott források igen hiányos utalásai szerint - néhány évtized alatt úrrá lettek a belső zavaros helyzeten annak ellenére, hogy rendkívüli veszteségeket szenvedtek (9). Tekintettel arra, hogy az ún. korai-avar sírok mellett az ún. késő-avar temetkezések egy része is ki van rabolva, és - mint láttuk - a rablások egy időben kellett történnének, nem lehet kitérni annak kijelentése elől, hogy az ún. öntött griffes-indás veretekkel jellemzett népesség nem a VII. század végén érkezett a Kárpát-medencébe, hanem - amint ezt már Alföldi András és Simonyi Dezső (10) is leszögezte - a VI. században már itt élt. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy akár Fettich Nándor gepida-elméletét (11), akár Csallány Dezső stílusváltozásos hipotézisét (12) vagy Jan Dekan kopt-teóriáját (13) elfogadjunk, sőt nem lehet - adatok híján - tagadni az újabb avar hullámok érkezésének realitását sem. A magunk részéről csak azt állítjuk, hogy az ún. préselt-lemezés és az ún. öntött griffes-indás csoport egységes kultúra, amely - bár nem egy gyökér - egymás mellett él 568-tól egészen a IX. századig. Természetesen fel kell tennünk, hogy különböző újabb népcsoportok érkeztek a Kárpát-medencébe már a VI. század végétől (597-től) (14), de a kazár kaganátus megerősödése után aligha számolhatunk népesség bejövételével.

Amióta László Gyula egy új nép megjelenését feltételezi a VII. század végén (15), mintha megmerevedett volna az avarkori kronológia, amely végül is - a sok bírálat ellenére - mind a mai napig övveret-formák, és bizánci érmék meglétén, illetőleg hiányán alapul. Hiába igyekszünk ugyanis kimutatni az új és gyökerében eltérő fegyver-, lószerszám- és viseletfajtákat, tüzetesebb vizsgálat után (16) be kell látnunk, hogy az avarkori lószerszámzat éppenséggel teljesen egységes szerkezetű és a viselet is annyira azonos jellegű, hogy alapvető etnikai megkülönböztetésre alkalmas ismérveket e vonatkozásban sehogyan sem lehet találni. Minthogy az új avar honfoglalást egyetlen írott forrás sem erősíti meg (17), nagy jelentőséget kell tulajdonítani Szádeczky Kardoss Samu forrásközléseinek (18). Aligha hihető azonban, hogy a 670-680 körül Pannóniába költöző Kuber népéhez lehetne kötni az ún. kései-lemezes csoportot, hiszen 705-ben már Thessaloniké környékén említik a források Kubert. Így tehát egy negyed évszázadhoz kellene kapcsolnunk sok száz sírt, holott semmi sem igazolja, hogy ezek a temetkezések a VIII. század első éveinél nem későbbiek.

Állításunk ellen - legkézenfekvőbbként - azt az érvelést lehet felhozni, hogy ha az ún. öntött griffes-indások valóban már itt éltek volna a VI. századtól, akkor miért nincs e sírokban bizánci érme? Az első kérdés: hány olyan hiteles avar sírunk van, amelyben bizánci pénzt találtak? Az egész Közép-Duna medencében mindössze 12. Hiába szerepeltet Csallány Dezső 67 illetőleg 73 lelőhelyet (19), ezeknek döntő többsége bizonytalan eredetű anyagot adott csak. Mindmáig Huszár Lajos összeállítás a legpontosabb (20), amelynek segítségével könnyen ellenőrizhetjük a mondatokat.

A másik fontos kérdés: mikor kerülhettek sírba ezek az érmék? Vegyük példaként a szentendrei sírt, ahol egy Justinus és egy Phokas érme került elő. Ha a Justinus érmét egy évszázadig megőrizték, miért szabad feltennünk, hogy a Phokas érme a VII. század elején földbe került (21)? Őszönyben VIII. században vert érme került elő, tehát még ekkor is jutottak Pannóniába bizánci pénzek. Ún. griffes-indás sírban ezideig mégsem fordult elő bizánci érme. De vajon szabad-e 12 hiteles sír alapján általánosítani 40.000 avar sírra vonatkozóan? Mind az ún. préselt-lemezes, mind az ún. griffes-indás temetkezésekben nagy számban található római pénzek, s elsősorban IV. századi példányok (173 db). Alföldi András még úgy vélte, hogy az avar sírokban azért vannak III-IV. századi római érmék, mert az ázsiai keleten nem a vert érmék voltak az értékmérők, hanem a ló, az arany és az ezüst edények, a szőrme és a kínai selyem (22). László Gyula úgy gondolja, hogy a római pénzek forgalma a X. századig tartott (23), Bóna István szerint az avaroknál belső pénzforgalom nem volt (24). Azt hiszem, hogy az ún. griffes-indások VI. századi ittlétét az is megerősíti, hogy oly nagy számban vannak a temetkezésekben római pénzek, későrómai fibulák, stb.

Szándékosan nem foglalkozunk a motívumokkal és a készítési technikákkal, mint etnikum-jelzőkkel, hiszen nem egy olyan példát lehetne felsorolni, mint az abonyi 12. sír nagyszíjvége, amely annak ellenére, hogy lemezes, griffeket ábrázol (25). Egyáltalán nem szükséges feltételeznünk azt, hogy egyszerű technikai fogások mély tartalmak kifejezői lehetnek, annál kevésbé, mert a préselt lemezes és az öntött technika igen gyakran együtt jelenik meg. Népvándorláskori régészetünknek ki kell lépnie merev keretei közül, de ehhez sok és nagyon pontos megfigyelésre és bizonyos szemlélet-változásra van szükség.

Bakay Kornél

JEGYZETEK

1. Kiragadott, de szemléletes példának tartom a környei temető publikációját, ahol a szerzők tulajdonképpen minden lehetőséget egyenértékűen kezelnek a lehetségesnek tartják azt, hogy a temető népességében bizánci zsoldosok családjaikat lássuk, vagy bulgárokat, vagy kutrigurokat vagy talán avarokat. A temetőt keletezhetjük 500-568 közé, vagy későbbre (VI-VII. század); vö. A. Salamon - I. Erdélyi, Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. (Budapest 1971), pp. 66-71.
2. László Gyula, A "kettős honfoglalásról": Archaeológiai Értesítő 97 (1970), pp. 161-187;
László Gyula, A honfoglalókról (Budapest 1973), pp. 66-76;
László Gyula, "Emlékezzenek régiekre! az Szythiából kijutottakkal...": Évvezredek hétköznapijai (Budapest 1973), pp. 164-197.
3. László Gyula, "Emlékezzenek régiekre!..." (Budapest 1973), p. 176.
4. Részletesen lásd: Bakay Kornél, Az avarok időrendjéről: Somogyi Múzeumok Közleményei 1 (1973), pp. 5-82.
5. Bóna I., Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeit-Forschung in Ungarn (1943-1969): Acta Arch. Hung. 23 (1971), p. 317.
6. A temetőterképek, a részletes dokumentációk a 4. jegyzetben idézett tanulmányban találhatóak meg.
7. A. Alföldi, Zur historischen Bestimmung der Awarenzeit: Eurasia Septentrionalis Antiqua IX (1934), 288;
F. Fremersdorf, Der römische Gutshof Köln-Müngersdorf (Berlin und Leipzig 1933), p. 105.
8. Bóna István, VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Duna-útvárosban (Budapest 1973).
9. A. Kollautz, Die Ausbreitung der Awaren auf der Balkanhalbinsel und die Kriegszüge gegen die Byzantiner: Študiine zvesti 16 (1968), pp. 147-148.
10. Alföldi, id. mű; D. Simonyi, Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken: Acta Arch. Hung. X. (1959), pp. 227-250.
11. N. Fettich, Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc, Bp. 1965, pp. 107 sköv.
12. Csallány Dezső, Kora-avarkori sírleletek: Folia Arch. I-II (1939), pp. 152-3.
13. J. Dekan, Zur archäologischen Problematik der avarisch-slavischen Beziehungen: Študiine zvesti 16 (1968), pp. 71-95.
14. Simonyi Dezső, Pannóniai bolgárok és Kuturgur-bolgárok: Archaeológiai Értesítő 91 (1964), p. 198.
15. Gy. László, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Arch. Hung. XXXIV (1955), pp. 284-293.
16. Vö. 4. jegyzet.

17. Bóna István, Fejér megye története a népvándorlás korában (Székesfehérvár 1971), p. 29.
18. Szádeczky-Kardoss Samu: Antik Tanulmányok 15 (1968), pp. 84-87; Antik Tanulmányok 17 (1970), pp. 121-147.
19. D. Csallány, Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa (Budapest 1956), pp. 233-241.
20. L. Huszár, Das Münzmaterial ind der Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken: Acta Arch. Hung. V (1954), pp. 65-109.
21. A verdefényes érem önmagában még nem bizonyíték az azonnali eltemetésre, csak arra nézve érv, hogy pénzforgalomban nem volt; vö. Kovrig Ilona, Adatok az avar megszállás kérdéséhez: Archaeológiai Értesítő 82 (1955), p. 38.
22. Alföldi, id. mű, pp. 287-288.
23. László Gyula, A magyar pénzverés kezdeteiről: Századok 97 (1963), p. 385.
24. Bóna István, Avar lovassír Iváncsáról: Archaeológiai Értesítő 97 (1970), p. 259.
25. Éber László, Sírleletek a régibb középkorból: Archaeológiai Értesítő XXI (1901), p. 297.

AVAR-KORI RÉGÉSZETÜNK ORIENTALISZTIKAI VONATKOZÁSAI RÓL

Engedjék meg, hogy az előző előadásokhoz (László Gyula, Szádeczky-Kardoss Samu) kapcsolódva hozzászólással kezdjem: meg kell ugyanis röviden indokolnom, mi jogon beszélek ezen az őstörténeti konferencián az avar-kori régészetről.

Hogy ezzel a témával jelentkeztem, az már magában is állásfoglalás Bakay Kornél találóan megfogalmazott kérdésére (hogy t. i. része-e az őstörténetnek az avar-kori régészet). Nem mindegy azonban, hogy milyen formában, és milyen indokok alapján soroljuk avar-kori régészetünket az őstörténeti stúdiumok körébe.

A kérdés számomra elsősorban történeti korszakolás kérdése. Amennyiben ugyanis az őstörténetet a honfoglalással zárjuk (ez csengett ki Györfy György előadásából), még mindig két lehetőségünk van: vagy igaza van László Gyulának, és akkor szerves része a magyar őstörténetnek az avar-kori régészet; vagy nincs, és akkor csak annyiban része, amennyiben az altaji háttér is. Mindenesetre, az avar korban (a IX. sz. -ot is beleértve) lejátszó történeti folyamatok rendkívül lényegesek a honfoglalás lehetősége, milyensége, sikere, a bejövők elhelyezkedése, további története szempontjából, így is része tehát az őstörténetnek az a tudomány, amelyik ezekkel a kérdésekkel foglalkozik.

Véleményem szerint azonban nem a honfoglalás, hanem az államalapítás kora a történeti korszakhatár. A társadalomtörténet oldaláról közelítve: igaz, hogy a honfoglalás döntő változást hozott, igaz, hogy ezzel megteremtődtek az őstörténet lezárásának feltételei - de a magyar társadalom a lényeges változáson az államalapítás korában esett át, akkor vált általánossá az a minőségileg új, aminek elemei már régóta halmózódtak a magyar társadalomban, már jóval a honfoglalás előtt is. Az etnogenetikai és a nyelvtörténeti közelítés is erre az eredményre vezet. A magyar nyelv alakulásának igen lényeges korszaka már a Kárpát-medencén belül megy végbe, az itt talált népességgel való kapcsolat során (a szláv jövevényszavakra gondolok, ezen kívül, mint látni fogjuk, más lehetőségeink is vannak). A magyar etnikum történetének egyik legdöntőbb periódusa éppen az itt talált népességek asszimilálása (Lipták Pál). Mindezek kisebb-nagyobb késéssel az államalapítás koráig (illetve az államalapítás korában) mennek végbe - a történeti periódus határa tehát az kell hogy legyen.

Ebből pedig az következik, hogy a magyar nyelv, illetve a magyar etnikum, a magyar társadalom genezisének kutatása: a magyar őstörténet magába kell hogy foglalja az Árpád honfoglalói által itt talált népek nyelvének, társadalmának, etnikumának kutatását - bárhogy interpretáljuk is e nyelveket, etnikumokat. Márpedig avar-kori régészetünk éppen ezzel foglalkozik.

Avar-kori régészetünk és az orientalisztika közötti elsőrendű kapcsolat a kettő tárgyának azonosságából adódik. Az avarokkal, mint altaji eredetű népcso-

porttal foglalkozni: orientalisztikai feladat. Az avarok Kárpát-medencei történetéhez azonban új adatokat elsősorban a régészetől várhatunk, kaphatunk. Az orientalisztika és a népvándorláskori régészet (ezen belül az avar-kori régészet) összefüggése azonban jóval sokrétűbb ennél az általános igazságnál. Céлом csupán az, hogy részleteiben mutassak be közös megoldásra váró kérdéseket, igyekezvén ezzel választ adni a felmerült módszertani problémára.

Engedjék meg, hogy néhány szót szóljak arról, hogy mit realizált eddig ebből a szükségyszerű, törvényszerű összefüggésből a magyar orientalisztika, illetve az avar-kori régészet. Lehet, hogy ez csalódást okoz, de meg kell mondanom: nem sokat... Úgy tűnik, eddig elsősorban az orientalisztika adott a régészetnek (régészek számára megfogalmazva: elsősorban a régészek figyeltek az orientalisztika eredményeire). Adott még hozzá történeti keretet a régészeti kultúrák, régészeti jelenségek magyarázatához, konkrét adatokat egy-egy tárgy vagy jelenség felismeréséhez, meghatározásához. Ébrentartója volt a sokoldalú kutatásnak, komplex megközelítésre való törekvésnek - ezt igazolja mostani konferenciánk is.

Annak ellenére, hogy történészeink egy része elméletben elveti a régészet által feltárt anyag tanulmányozásának lehetőségét egy sereg fontos kérdésben, a régészek, történeti koncepcióik kialakításakor állandóan idézik Moravcsik Gyula, Harmatta János, Simonyi Dezső, Czeglédy Kárdy, Szádeczky-Kardoss Samu munkáit. Ez egyrészt azt jelzi, hogy a történészek nem tudták megemészteni a régészeti forrásanyagot (ez a régészek hibája is: nem úgy tálták, hogy emészthető legyen...), másrészt mutatja, hogy miért csúszott át a vezetős szerep (az avar-korról van szó) a régészek kezére, történeti kérdésekben is (Deér József megfogalmazása). Azért az igazság az, hogy bármennyire is kizárják elméletileg a régészeti forrásanyagot, vezető történészeink is használják, illetve felhasználják, amennyiben alkalmasnak látszik elméleteik alátámasztására. Némileg érthető is a történészek szkepszise: kiforratlan koncepciókkal állnak elő a régészek, nagy viták dőlnek... Mégis kevésnek tűnik a régészet által felvetett problémákra való reagálás.

Kiváló példája az orientalisztika oldaláról kiinduló érdeklődésnek Kóhalmi Katalin munkája (A steppe nomádia lóháton, fegyverben). Régészet nélkül erre nem vállalkozhatott volna, orientalisztika nélkül hiányos lett volna! Valami hasonlóra törekedtem magam is a temetkezési szokások vizsgálatakor. A terminológiai vizsgálatok és a keleti források elemzése (orientalisztikai munka) nélkül nem merhettem volna megkísérelni megközelítően megrajzolni egy speciális temetkezési szokás régészeti megfigyelt-kronologizált útját (a részleges lovastemetkezés belső-ázsiai kapcsolatára gondolok).

Mindezek arra is jó példák azonban, hogy ma már abban a helyzetben van a régészet (ismétlem, csak az avar-kori régészetről beszélek), hogy helyesbítéseket javasolhat orientalisztikai kérdések megválaszolásában, nemcsak illusztrációt szolgáltat a szó- illetve kapcsolat-történet kutatásához, de egyébként megmagyarázhatatlan jelenségek értelmezését segíti elő, illetve oldja meg, sőt olyan kérdéseket vet fel, amelyek megoldásához az orientalisztika segítsége szükséges (legyenek azok tárgytörténeti, társadalomtörténeti, sőt szigorúan vett eseménytörténeti kérdések).

Ez volt az orientalista oldal. De mit használtak fel a régészek (az adott avar-kor esetében)? Sajnos, szintén elég keveset. Mint már említettem, elsősorban a történeti koncepciókat használták. Az említett szerzők munkáira való hivat-

kozás ma már nem hiányzik a régészeti interpretációkból sem. Persze az orientalisztika idevágó eredményei - javaslatai sokkal gazdagabbak ennél, mégis, a legfontosabbakat, legkönnyebben elérhetőket ezek az interpretációk magukban foglalják.

Vannak ezen kívül olyan kérdések, amelyeknél mindenki számára magától értetődik, hogy bele kell "ártani magát" az orientalisztikába annak a régésznek, aki mondjuk a nagyszentmiklósi kincessel, vagy avar-kori rovásfeliratos tárgyakkal foglalkozik - minthogy az ezekkel foglalkozó orientalistának is bele kell "ártania magát" a régészetbe, legalább annyira, hogy tudja, milyen környezetből származik az illető tárgy, mennyire megnyugtató a keltezése stb.

Léteznek aztán a régészek által használt - keleti forrásokból származó, vagy orientalisták által feltárt - párhuzamok, a távoli analógiák, amelyek értékeléséhez azonban elengedhetetlenül szükség lenne ezek orientalisztikai (filológiai és történeti) ellenőrzésére, felhasználhatóságuk revíziójára. Ilyenek az U. Harva könyvében felhalmozott és állandóan idézett adatok szokásokról, hitvilágról, matriarchátusról... de ilyenek a Mongolok Titkos Történetéből és egyéb korai mongol (vagy a XIII. sz.-i mongol társadalomról szóló egyéb) krónikákból elsősorban Vladimircov szemüvegén át kiolvasott társadalom tipikusként, általánosként, az avar-korira alkalmazhatóként való kezelése.

Hogy ez mennyire félrevezető lehet, arra elég legyen egyetlen példát felhoznom: ez pedig az űlve temetés toposza. Mivel volt olyan régészeti jelenség avar-kori temetőinkben, amit esetleg űlve temetésnek is lehetett értelmezni és rendelkezésre álltak Harva ellenőrizetlen adatai (amelyek egyébként szintén másodkézből származtak) űlve temetés szokásáról - logikusan kapcsolták össze régészeink a kettőt. Holott ezt sem a régészet, sem az orientalisztika eredményei nem indokolták, egyik oldalról rossz megfigyelésről, a másikon toposzról volt szó.

Mást aztán az orientalisztika köréből a régészek alig használtak. Egy-két példa azért még van, gondolok itt Bóna István példájára, aki a Cundpald fecit-ben azért fordult a nyelvészeti szakirodalomhoz, hogy a cabcan alakban feljegyzett előkelőséget a kagannal azonosíthassa. Ezzel alátámasztotta azt a történeti koncepcióját, amelyhez egyrészt történeti, másrészt nyelvészeti evidenciák amúgy is elvezették.

Még valami: gyakran találkozunk avar-kori régészeti munkákban keleti párhuzamok, rekonstrukciót segítő analógiák formájában bizonyos ábrázolásokkal (Turfáni falfestmények, Tai Cong emlékmű stb. - Ferenczy László mutatott be belőlük egy sorozatot). Az értékükre, értékelésükre, kronológiájukra stb. vonatkozó orientalisztikai munkák azonban hiányoznak. És ki használja fel a török írásbeliség emlékeit? Ki használja a régészek közül a közép-ázsiai hősmondákat? Pedig ezeknek még jobbaknak is kell lenniük a távolabbi (mongol) analógiáknál!

Nézzünk meg ezek után futólag néhány témát, ahol az együttműködés szükséges, és ahol az igény a régészet oldaláról vetődött fel.

Mindenekelőtt: avar-kori régészetünk párhuzam-anyaga jelentősen bővíthető lenne a különböző török, mongol, kínai, japán nyelvű közlések, modern szakirodalom ismeretében. Ezekhez azonban régészeink nem férnek hozzá, az érthető nyelvi nehézség miatt. Orientalista feladat lehetne az informálás.

Ilyen a már többször körüljárt szótörténet - jelentésváltozás, illetve a kölcsönözött szavak tárgytörténeti hátterének kérdéscsoportja (Dömötör Tekla megfogalmazása). Ebben a kérdésben a régészet (avar-kori régészet a legtermészetesebben)

nagyon sokat segíthet. Azt a megállapítást, hogy a szó és a tárgy átvétele nem jár mindig együtt, régészeti oldalról is megerősítve látjuk - egy-egy tárgytípus (pl. az ún. hosszúfülű kengyel) igen rövid idő alatt olyan széles körben elterjedhet, hogy mögötte nyelvi hatást (szó-átvételt) csak a legritkább esetben sejtethetünk. Mégis, egy-egy tárgy története - szerencsés esetben - hozzásegíthet a kölcsönzések irányának, tartalmának, esetleg időrendjének tisztázásához. Ha ismerjük a különböző típusú gyöngyök gyártási helyét, elterjedésük irányát és módját, esetleg közelebb juthatunk a gyöngy szó nyelvi kapcsolatai mögött rejlő történeti kapcsolatok megragadásához (Ligeti Lajos cikkére hivatkozhatom). Ha ismerjük a koporsó használatának történetét, közelebb juthatunk annak a jelenségnek a megértéséhez is (és - ismétlem - kronológiájához), ugyanis a mongolba és a magyarba ugyanazon török nyelvből jutott hasonló társadalmi fejlettségi fokon kölcsönzó-réteg (ma. Koporsó ~ mo. qayurçay). (Acta Orient. Hung. XVIII (1965), 163, 179).

Bővítve a kört, a temetkezési szokások kutatása terén felbukkanó lehetőségekről is kell szólnunk. Említettem már, hogy a lovastemetkezés mongol terminológiájának ismerete mennyire vitte tovább a régészeti oldalról felvetődő kérdést (Acta Arch. Hung. 21 (1969), 149-154). Még mindig kihasználatlan a koponyarablásra-koponyakultuszra vonatkozó adatok összehangolása, összefoglalása. Ide tartozik az Ibn Fadlan által leírt volgai-bolgár lándzsás temetkezés régészeti párhuzamainak kérdése is (Kovács László a lándzsa-melléklet hiányából következtet a lándzsás temetkezésre - ha igaza van a honfoglalók esetében, igaznak kell lennie ennek a késő avar-kori népesség jelentős része esetében is).

Bizonyos viseleti jellegzetességek is közös témánk közé tartoznak. Itt van mindjárt a sokat tárgyalt hajviselet (copf-viselet) kérdése. Czeglédy Károly az európai avarok heftalita eredete elleni lehetséges érveként említi (és a zsuan-zsuan eredet melletti érveként!) az avar copfviseletet, Menandros és a szír efezusi János adatán kívül az egyre szaporodó magyarországi régészeti leletre hivatkozva. Kissé másképp néz ki azonban a helyzet, ha a régészet oldaláról azt is hozzátesszük, hogy ezek a leletek nem azoknak a sírjaiban vannak, akiktől várnánk, hanem annál a bizonyos griffes-indás, 680 körül bejövő népességnél...

Ide tartozik a fegyverek, lószerszám, fegyveröv kérdése. Kóhalmi Katalin a megmondhatója, mennyi régészeti, illetve orientalisztikai (sok esetben terminológiai) probléma van itt elrejtve. Mindjárt elsők: az öv és bizonyos fegyver(tartó) összetartozását bizonyító terminológiai (a sağadaj-probléma). Ilyen a fegyverövvvel kapcsolatban feltételezett (tuvai) jelképes sfrok kérdése (ez nálunk is felmerült, van azonban logikusabb megoldási lehetőség is: a halott övének lecsatolása - külön eltemetése, ami mögött esetleg adományozott öv - adományozott rang rejlik). Feloldásra (esetleg régészeti oldalról történő feloldásra) várnak bizonyos ellentmondások a pusztákon észlelhető fegyver-lószerszám fejlődés sémájától eltérően viselkedő esetekben. Avar-kori leleteink például mindenben modernnek, korszerűnek az fívégek alkalmazásában, még a VIII. sz.-tól egyre gyakoribb fívég-elmaradás terén is részt vesznek az eurázsiai fejlődésben, korszerűek a tegez és íjtartó fejlődésében, a kardok és szablyák fejlődésében, a lószerszám esetében, a fegyverövnél - csak egyedül a nyilak formájában lennének archaikusak? 200 éves késésről van szó: ha igaza van Kóhalminak, a VI. sz.-tól már lapos kétélű (nálunk honfoglaláskori) nyilakat kellene találnunk, ezzel szemben az avar-korban végig a háromélűek uralkodnak, még a "második hullám" anyagában is.

Haszonnal működhetne össze orientalista és régész bizonyos társadalomtörténeti kérdések tisztázására. Így például a Mongolok Titkos Történetéből (de más forrásokból is) ismert, hogy a kagánhoz közelálló vezetőréteg csoportjait fegyverekről nevezték el: volt tehát kardos, tegez (vagy kardhordozó, tegezhordozó) stb. Azt is tudjuk (Dzsamuka és Dzsingisz andaszágának történetéből), hogy fegyvereket, fegyveröveket adományoztak. Van ezzel összekapcsolható régészeti jelenség a kora avar-korból. Ismeretesebb lovassírok, sőt különálló lósfrok, amelyekben a lovakon pontról pontra megegyező felszerelés látható (mondhatni: egyenruha, egyen-felszerelés). Önmagában már ez is gondolkodásra késztető: nem rangjelzőként adományozott lovakról (lószerszámról) van-e szó? Még mélyebbre teszi azonban az összefüggést az a megfigyelés, hogy ezekkel a lovakkal (felmálházza, vagy csak melléjük téve) gyakran együtt temetnek el bizonyos fegyvereket: tegezt, lándzsát, íjat, kardot. Nem a halott mellé, hanem a ló mellé tették ezeket a fegyvereket. Nem azt jelenti-e ez, hogy a fegyverek is adományozott, "hivatali" fegyverek, így a lóval együtt járnak? Ez a kérdés orientalisztikai ismeretek nélkül nem vetődhetett volna fel, megoldása, orientalisztikai ismeretek nélkül, nem lehetséges.

Végül: van egy olyan nagy horderejű, súlyos etnogenetikai kérdéscsoport, amely a régészet oldaláról vetődött fel és a megoldáshoz - többek között - orientalisták segítségére is szükséges lenne. E kérdést illetve megoldásának egyik lehetséges módját László Gyula fejtette ki (ez a kettős honfoglalás elmélete). Adva van ugyanis - és ez régészeti tény - a 680 táján beköltöző ún. "második avar hullám". A kérdés pedig: kik rejlenek emögött a hibás terminus mögött? Milyen nyelven beszéltek? László professzor úr véleménye szerint magyarok voltak, finnugor nyelven beszéltek. Megcáfolni ugyan nem tudván, mégis ismételtelen fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy más megoldás is lehetséges! Tudjuk ugyanis, hogy az avar honfoglalás óta (sőt némileg előbből kezdődően) állandóan számolnunk kell különböző ogur (onogur, bolgár-török) népek és néptörzsek beköltözésével a Kárpát-medence területére. Előadásomnak ezzel foglalkozó részét szerencsére Szádeczky-Kardoss Samu nálam hivatottabban, pontosabban, részletesebben elmondta, elég tehát előadására hivatkoznom. A 630 körüli bolgár lázadás leverésével kapcsolatban nincs semmi alapunk annak feltételezésére, hogy az egész bolgár-törökség felkerekedett és elmenekült volna - nyilván a tömeg maradt. A 9 000 bolgár család lemészárolásáról szóló híradás számadatát egyéb hasonló szám adatokkal együtt, nem szabad komolyan vennünk.

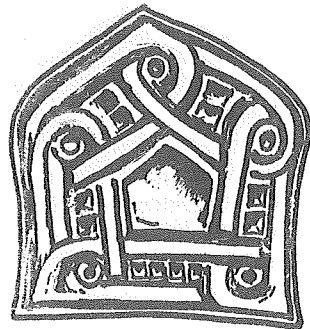
Régészetileg úgy tűnik, lassan megfoghatóvá válnak ezek az általában a peremvidékeken előforduló bolgárok (Környe-típus, erről Erdélyi István és Salamon Ágnes könyvéről írt recenziómban írtam). 670 körül aztán - a Szádeczky-Kardoss Samu által kibányászott forrásadatok szerint is, de a "közép-avar" régészeti leletek, sőt a "griffes-indás" csoport megvizsgált kisalföldi csoportjainak bizonyos temetkezési ritusbeli sajátosságainak a tanulása szerint is, a nagy bolgár vándorlás során újabb nagyszámú bolgár-török (onogur) elem kerül a Kárpát-medencébe. Ezzel szinte "feltöltődik" a Kárpát-medence bolgár-törökökkel. Biztos, hogy Árpád honfoglalói a szlávokon kívül más etnikumot (nyelvet) is találtak itt - és ha ez nem magyar volt, csak bolgár-török lehetett. Megvan a reális lehetősége tehát annak, hogy a magyar nyelv (csuvasos, sőt mongolos) bolgár-török jövevényszavainak egy részét - talán jelentős részét - ne a Kubán-vidékről, Don-vidékről, a (bizonytalan ideig tartó) kazár függés idejéből, hanem a honfoglalás utánról, a Kárpát-medencé-

ből származtassuk. Támogatja ezt a hipotézist a magyar nyelv jövevényszavakból és a későavar temetőkből látható gazdasági-társadalmi-kulturális állapot teljes azonossága (még pontosabb azonossága, mint a Bartha Antal által is idézett Szaltovo-majackoje kultúrával meglévő), támogatja az is, hogy a magyarokat olyan egyértelműen nevezik onogurnak (Ungar, Venger) a környező népek, hogy már a honfoglalás előtt létezik az Ungarorum Marka kifejezés. Ezt a hipotézist alakította ki Boba Imre is (előadás a szegedi nemzetközi régészeti konferencián 1971-ben). Ezzel a hipotézissel szintén megmagyarázható az a körülmény, amely László Gyula feltevése mellett oly nyomós érvnek látszik, hogy t. i. a magyar nyelv meg tudott maradni a környező (indoeurópai) nyelvek tengerében és nem jutott a dunai bolgár-török nyelv sorsára. Gyorsan asszimilálódó segítséget kaphatott ugyanis az itt talált bolgár-töröktől - ilyen értelemben a hazai bolgár-török nyelvi hatás megelőzhette a szlávot. Sőt, a "magyar" helynevek és a későavar lelőhelyek egybeesése, a "magyar" falvak későavarkori előzményeinek kérdése, az "avar" helynevek hiánya is magyarázhatóvá válik.

Erre most már - hogy a kettős honfoglalás elméletére is - orientalista reflexiókat várunk. Még egy lehetőségre felhívtam már a figyelmet és kíváncsian várom a választ: nincsenek-e az avar-kori népesség és a környező szláv népek közötti rendkívül erős kulturális ráhatásnak nyelvi nyomai? Ez ugyanis döntő lenne a kérdéses nyelv mibenlétének meghatározására, döntőbb, mint a nagyon kevés feljegyzett személy- és méltóságnév!

Tomka Péter

Elhangzott a Kőrösi Csoma Társaság őstörténeti konferenciáján, 1973 novemberében.

AZ EURÁZSIÁBAN VÉGBEMENŐ TÁRSADALMI MUNKAMEGOSZTÁS SZEREPE A MAGYAR ŐSTÖRTÉNETBEN

Bármennyire is szkeptikusak egyes kutatók a régészeti műveltségek etnikai meghatározásának kérdésében, e probléma napjainkban egyre inkább előtérbe kerül. Egyre-másra történnek kísérletek nemcsak egyes népeknek, hanem még az egykori indoeurópai, kaukázusi, paleoázsiai és más nyelvcsaládoknak az archeológiai műveltségekhez való kötésére. (1) Mitöbb, még e nyelvcsaládok mezolitikumi-neolitikumi kialakulását megelőző, úgynevezett nosztratikus nyelvállapot rekonstrukcióját is megkísérelték, bár az erre vonatkozó hipotézisek a paleolitikum homályos korszakához vezettek. (2) Egyetérthetünk viszont V. N. Csernyecovnak, a nemrég elhunyt neves szovjet tudósnak a megállapításával, hogy minden jelentősebb rokon jellegű régészeti műveltség-csoport kialakulása, fejlődése és elterjedése hosszú időt vett igénybe és mindig meghatározott konkrét területen ment végbe. (3) Következésképpen törvényszerű, hogy a hosszantartó együttélés hatására létrejövő konszolidációs folyamat eredményeképpen, a vizsgált népesség anyagi kulturáját tükröző archeológiai leletekben, mégpedig ezeknek főleg a gazdálkodási módtól független tradicionális komplexumában közös vonások alakuljanak ki, amelyek tulajdonképpen az adott közösség etnikai jellemzőit adják. Éppen ezért egyáltalán nem véletlen, hogy több kutató, így: A. P. Okladnyikov, J. V. Csesznov, Ch. S. Chard és mások, főleg az észak-eurázsiai neolitikumban kimutatható (azonánisan elhelyezkedő) nagy kiterjedésű régészeti műveltségeket etnokulturális-areáknak nevezik, hordozóit etno-lingvális közösségekként interpretálják, nem a szó modern etnikai értelmében, hanem egy nagyobb etnolingvisztikai egységet, vagy még inkább egész nyelvcsaládot értve rajtuk. (4)

A finnugor őshaza meghatározása szempontjából is kétségtől figyelmeztető körülmény az, hogy Észak-Eurázsiában csiszolt kőkori műveltségei jelentős hegy- és vízrajzi határok közt található meg, azaz különböző fizikai-földrajzi nagytájhoz kötődnek. (5) Vagyis nem felelnek meg a földrajzi övezeteknek, amint az máskülönben várható lenne. Feltűnő, hogy különösképpen az észak-dél irányú vízváltakozó rendszereknek van nagy jelentősége. Általában ezek alkotják a neolitikus kultúrák határait, ha nem is abszolút értelemben, de tendenciájukban szembe-tűnő módon. (6) Mint ismeretes: a fizikai-földrajzi nagytáj meridionális irányban több, egymást követő növényzet-klimatikai övezetet zár magába. (7) Így például a Nyugat-Szibériai Alföldön, amelyet keleten a Jenyiszey folyó, nyugaton pedig az Ural-hegység határol, (ahová a szovjet kutatás - többek között - az ugorok és számojédok etnogenezisét helyezi) egyaránt megtalálható a tundra, erdőstundra, tajga, ligetes sztyepp és sztyepp zónája. Ezek a növényzeti övezetek - amelyeknek kialakulása a maitól ugyan némileg eltérő határral, hozzávetőleg az i. e. VII. évezredre tehető - kelet-nyugati irányban több fizikai-földrajzi tájegységet szelnek át. (8) A neolitikus archeológiai kultúrákat ezekre a földrajzi övezetekre vetítve az a kép

bontakozik ki, hogy a régészeti műveltséggel a klimatikai övezeteket azonálisan metszik.

Hasonló kő- és csonteszközök, főként edények és méginkább ezeknek bonyolult mintarendszerei a természeti környezettől függetlenül, egy-egy földrajzi nagytájon belül található meg ebben a korban, ami jogosan sugallja a kultúrák alkotójának etnikai egységét. (9) Különösen a bonyolult motívumok rendszerének azonális elterjedése esik nagy súllyal a latba. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg Ch. S. Chard, hogy az ökológiai környezet hagyományos kettőssége, mint például a sztyepp és az erdő, stb. az új - kőkorban nem volt nagy jelentőségű. A neolitikus kultúrák átvágják ezeket a földrajzi övezeteket, azaz különböző természeti feltételeket találunk viszonylag homogén kulturális egységeken belül is. Szerinte csak később, az állattartás elterjedésével jöttek létre a növényzeti-klimatikai övezetek szerint elkülönülő areák. (10)

Mindezeket a körülményeket figyelembe véve nagyon valószínű, hogy a földrajzi zonalitástól független neolitikus műveltségek egységes jellegének kialakulása azzal magyarázható, hogy a letelepült differenciálatlan halász-vadász zsákmányoló gazdálkodás alacsony színvonalra nem tette lehetővé az életmód specializálódását. A társadalmi gazdasági fejlődésnek ezen a primitív fokán - a későbbiekől eltérően - még nem alakulhattak ki a földrajzi-klimatikai zónáknak megfelelő kulturális komplexumok, vagyis a különböző fejlettebb gazdálkodási formák típusai. (11) Ugyanakkor azonban az azonálisan elhelyezkedő észak- eurázsiai csiszolt kőkori műveltségek egységes differenciálatlan gazdasági jellegük mellett egyben etnikailag is többé-kevésbé homogén népséget takarhattak. (12)

Az itt elmondottak a finnugor őstörténetben is tanulságosnak látszanak. Anélkül, hogy az uráli népek őshazájára vonatkozó különböző elméleteket ismertetnénk, most csak arra térnénk ki, hogy a szovjet régészek többsége szerint a finnugor nyelvcsalád ősnépességének magja a neolitikumban, az Ural-hegység szélesebb környékén található, beleértve ebbe Nyugat-Szibériát is. (13) Ezt a felfogást valószínűsítette a legújabb magyar nyelvészeti kutatásban Hajdú Péter elmélete. (14) Ily módon először kerültek összhangba a különböző tudományágak mindeddig ellentmondónak látszó eredményei.

Feltehetően a főleg déli jellegű, közös késő-mezolitikumi alapon kialakult finnugor ősnépességet az Ural-hegység természetes vízválasztó vonala és sokáig lakatlan sávja különítette el két részre. (15) Ezzel adva volt, hogy a hegység nyugati oldalán, a Káma-Pecsova vidéke környékén a még differenciálatlan finn-permi ág, illetve az Uraltól keletre fekvő területeken az akkor még bizonyára szintén egységes ugor-szamojéd ág alakuljon ki. (16) A különböző földrajzi környezet ellenére, egyrészt a szibériai tajgát, másrészt az európai lombos erdő vidékét (valamint ezek eltérő alövezeteit) mégis a régészeti anyag nagyfokú hasonlósága jellemzi. Ez a tény pedig e területek lakosságának viszonylag egységes etnikai jellegére látszik utalni.

Ez az egység idővel azonban fokozatosan differenciálódott az Ural mindkét oldalán, majd e két elkülönülő csoporton belül szintén a divergencia tünetei válnak megfigyelhetővé, jóllehet egyes közös vonások az adott területen sokáig, egészen a vaskorig megmaradtak. (17)

Mi okozta a csiszolt kőkorszak vége felé az Urál környéki egységes régészeti műveltségeknek, illetve a velük kapcsolatban levő finnugor (uráli) ősnépességnek és dialektusoknak létező alapnyelvnek további differenciálódását? Ebben a ván-

dorlások, szubsztrátumok és az eltérő külső hatások mellett nem csekély szerepet kaphatott az a tény, hogy hozzávetőlegesen az i. e. III-II. évezredtől számítva többé-kevésbé a korai fémkor kezdetétől) Észak-Euráziában az egyes földrajzi zónáknak megfelelően elkülönülő, az előzőknél magasabb szintű gazdálkodási típusok kialakulása is kezdetét veszi. (18) Ez, a különböző közösségek között megvalósuló, eltérő gazdasági specializálódási folyamat, ami a természeti források eddiginél differenciáltabb kihasználásával, azaz a növényzeti zónákkal egybeeső gazdálkodási mód kialakulásával függött össze, kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy egyes finnugor csoportok elszigetelődtek és elváltak egymástól.

Ezzel kapcsolatosan utalni szeretnénk arra, hogy a magyarság nemcsak a legnagyobb, de az egyetlen olyan finnugor nép, amely az erdő zónájából délebbre, a sztyepp övezetébe került és itt életképesnek is bizonyult. Logikus tehát, hogy etnikumának kialakulását az uráli őshaza déli részén keressük, mégpedig ott is olyan körzetben, amely mind kultúrtörténeti szempontból, mind pedig ökológiailag a leginkább valószínűsíthető, hogy egy közösség északról, a tajgáról a sztyeppre kerüljön és a kornak megfelelő, viszonylag magas szintű, fejlődőképességű kultúrát tudjon kialakítani.

Ezeknek a követelményeknek, valamint a nagy társadalmi munkamegosztás észak- eurázsiai elterjedésének legjobban a Dél-Uraltól keletre fekvő nyugat-szibériai ligetes sztyepp-vidék felel meg. Régészeti leletekben itt találkozzunk kb. az i. e. III-II. évezred fordulójára körül az állattartás és földművelés, valamint a fémek első korai nyomaival. (19) A termelő gazdálkodás fokozatos elterjedése a továbbra is halászzal-vadászzal foglalkozókkal való északi irányú etnikulturális kapcsolatot meglazulását, majd megszakadását idézte elő. (20) Ebben nem utolsó szerepet játszottak a déli kulturális hatás mellett a szóbanforgó körzet optimális természeti viszonyai is. Köztudomású, hogy a nyugat-szibériai erdő és sztyepp határa, a ligetes sztyepp, nemcsak legészakabbra fekszik Euráziában, hanem különböző okok következtében, egyben a legérzékenyebben reagál a klímaváltozásokra is. (21) Ezért azt sem tarthatjuk véletlennek, hogy ezer évvel a termelő gazdálkodás itteni korai megjelenése után, éppen ez a terület lett az i. e. XIII-VIII. század között kialakuló Iovasnomadizmus egyik centruma. (22) Ekkor a meleg bronzkori időjárási periódus kicsúcsosodása - az u. n. xerothermikus maximum - következett be, ami a növényzeti zónák határainak módosulásával járt. Az erősen kiszáradt sztyepp határa észak felé tolódtott. A bronzkor végén végbemenő nagy jelentőségű ökológiai és gazdasági változások Nyugat-Szibéria déli részén az andronovói régészeti komplexumhoz tartozó ugor nyelvű közösség felbomlását idézték elő, és az ősmagyarság elődeinek a sztyeppre való kerülését determinálták. (23)

Az elmondottak bizonyos mértékben magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy az i. e. II-I. évezred határa körül - a finnugor népek közül - miért csak a magyarok elődei tértek át egyedül komplex gazdálkodásukról az egyoldalúan specializált nomád állattartásra és váltak el örökre a továbbra is az erdő zónájában maradt, részben már állattartó-földműves rokon népektől.

Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó, hogy éppen a bronzkor végén, a vaskor elején jött létre a földműves és nomád népek elkülönülése a mongol pusztáktól a Kárpát-medencéig kelet-nyugat irányban hosszan elterülő sztyepp-övezetekben, amit állatcsont és régészeti anyag jól dokumentál. (24) Ebben a nagy társadalmi munkamegosztási folyamatban való aktív részvétellel formálódott ki az ősmagyar etnikum, mint endogám gyakorlatú, nyelvileg lehatárolt populációs jellegű csoport,

amelynek önelnevezése is korán kialakulhatott. (25) Az ősmagyaroknak az eurázsiai sztyepp központi részén a pozitív jelentőségű lovasnomád életmódra való áttérésével adva volt a lehetősége annak a hosszú vándorútnak, amely őseinket nyelvrokonaitól szinte egyedülállóan távolra vitte és a sztyepp szélére, mai hazájába vezette.

Jóllehet az állattartás a nomád népeknél, így a magyarok őseinél is kétségtelenül domináló jellegű, mégsem kizárólagos gazdasági tevékenységük. A nomádok többsége a földművelés bizonyos formáit is ismeri. Sz.I. Rudenko szerint az egész éven át tartó vándorlás csak ritkán különleges történeti, vagy természeti feltételek között állhat fenn. (26)

Magunk szintén azt fejtegettük a tízkötetes Magyar Történelem számára írt előtanulmányunkban, hogy az egységes sztyepp művelődéstörténeti folyamatot figyelembe véve, a magyarok távoli elődei minden valószínűség szerint már a korai-bronzkor óta űzhették a földművelés bizonyos módjait. (27) Szeretnénk viszont felhívni a figyelmet arra is, hogy ez még korántsem jelentheti azt, hogy - a letelepült népekhez hasonlóan - a magyarság földművelésének történetét is egyenesvonalú, állandóan csak előremutató fejlődésként, minden hullámvás nélkül kell elképzelnünk.

Az ősmagyarok földművelésével kapcsolatban mindenekelőtt figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy őseinknél már maga - a mozgékony életmódot feltételező - lovas-nomadizmus kialakulása is feltétlenül háttérbe szorította az ugor-korból való növénytermesztési ismeretek egy részét. (28) Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a rokon etnikumú nomádoktól könnyen elszakadhattak a folyóvölgyekben "intenzívebb" földművelésre áttért, letelepülő csoportok. Gondolkoztatásra késztet és kikerülhetetlen problémát jelent továbbá, hogy a honfoglaló magyarok embertani arculatának kialakulását az i. e. XII-II. század között a Kaspi-tengertől északra elterülő körzetben, Nyugat-Kazahsztan vidékén, azaz szélsőségesen kontinentális, sőt félsivatagi éghajlatú területén tételezi fel a legújabb antropológiai kutatás (29) Ez pedig felettébb nagy horderejű kultúrtörténeti következtetésre ad lehetőséget. A felsorolt okok következtében ugyanis egyáltalán nem lehet kizárni az ősmagyaroknál a földművelési ismeretek esetenkénti nagyarányú visszafejlődésének a lehetőségét. Valószínűleg mindezek a körülmények szerepet játszhattak abban, hogy mindeddig nem sikerült minden kétséget kizáróan kimutatni nyelvünkben a földművelés i. sz. IX. százada előtti saját nyelvi terminológiai rendszerét, amelynek rekonstruálását a közelebbi rokon nyelvek hiánya is nehezíti. Az elmondottak alapján egyelőre továbbra is érvényben marad és művelődéstörténetileg is megalapozottnak látszik orientalistáink századeleji nyelvészkatatóinak, főleg Gombocz Zoltánnak véleménye, amely szerint a magyar nyelv honfoglalás előtti földművelés szavainak legjelentősebb rétege interetnikus kapcsolatok eredményeképpen alakult ki, mégpedig viszonylag későn, az i. sz. IV. századtól, a nagy népvándorlás korától kezdve az európai sztyeppén Ázsiából megjelenő félnomád töröknyelvű népek, főleg a türkök utódai: a bolgárok (és kazárok!) hatására. (30)

A fentiekből adódóan az ősmagyarok földművelése, amely szükségszerűen kezdetlegesebb a kazár, majd honfoglaláskor fejlettebb, már ekésjellegű mezőgazdaságánál, egyelőre további, behatóbb konkrét kutatást igényel. Általában pedig külön vizsgálatra szorul nemcsak az ősmagyaroknál, hanem a későbbi honfoglalóknál is - a nomád állattartás és földművelés koronként változó arányainak pontosabb

meghatározása. Az persze kétségtelen, hogy a magyar törzsek egyoldalúan specializálódott lovas-nomád életmódjának felbomlása és a komplexgazdálkodás felé való fordulása, amely kultúrájukban a földművelésnek egyre nagyobb teret biztosított, már jóval a honfoglalás előtt megtörtént. E folyamatban minden bizonnyal nagy szerepet játszott a Pontusz vidékén a Kazár Birodalom, vagyis a földművelésjellegű szaltovói régészeti műveltség népszerűsége (i. sz. VIII-IX. század), amelyet részben letelepülő bolgár-török nyelvű félnomád népek alkottak. (31) További nagy horderejű hatás érte a magyarságot az eurázsiai sztyepp nyugati szélén, a nomád népek végső állomásának helyén, a Kárpát-medencében. Ezen a tájon nagyjából a magyarok honfoglalásával egyidőben jelent meg a Nyugat-Európából kiinduló koraközépkori agrárforradalom, amelynek kedvező hatását a Kárpátoktól keletre elhelyezkedő félnomád népek sohasem érezhették meg és ami Európa kultúrájának előretörését eredményezte az addig élenjáró Kelet civilizációjával szemben. (32) Ezért Árpád magyarjainak a Kárpát-medencében való letelepülését nem tragikusan vereségként, hanem sorsdöntő pozitív történeti eseményként, népünk elkövetkező gazdasági fellendülésének nélkülözhetetlen előfeltételeként kell értelmeznünk.

Veres Péter

Elhangzott a Kőrösi Csoma Társaság Őstörténeti konferenciáján, 1973. novemberében.

JEGYZETEK

1. Tretjakov, P. N., Finno-ugry, balty i Slavjane na Dnepre i Volge. Moskva-Leningrad 1966, pp.14-49, 63-108. Černecov, V. N., Opyt vydelenija etnokulturnych arealov v severo-vostočnoj Evrope i severnoj Azii. Proischozdenija aborigenov Sibiri. Tomsk 1969, pp.112-119. Its, R. R., Ėtničeskaja istorija jugozapadnoj Azii. Leningrad 1973.
2. Dolgopoljskij, A. V., Gipotez drevnejsego rodstva jazykov Severnoj Evrazii s verojatojnostnoj točki zrenija: Voprosy Jazykoznanija. 1964. p. 53, 63. Ilić Svityč, V. M., Opyt sravnenija nostratičeskich jazykov: Slavjanskoe jazykoznanije VI, Moskva 1968, pp.407-426.
3. Černecov, i. m., pp.112-115.
4. Chard, Ch. S., Neolithic culture areas of Northern Asia: Bericht über dem V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958, Berlin 1961, pp. 181-185. Okladnikov, A. P., Neolit Sibiri i Daljnego Vostoka. Kamennyj vek. Moskva 1970, - Česnov, Ja. V., O. Socialjno-ekonomičeskich i prirodnyh uslovijach voznikovenija chozjajstvenno-kulturnych tipov: Sovjetskaja Ėtnografija 1960, N° 6., pp. 15-25. - Černecov, i. m., p. 115.
5. Česnov, i. m., pp. 20-25.
6. Uč., i. m., p.25.

7. Uő., i. m., p. 20.
8. Istorija Sibiri, Leningrad 1968, p. 76, 93.
9. Černecov, i. m., pp. 112-113.
10. Chard, i. m., p. 185.
11. Česnov, i. m., pp. 22-25.
12. Černecov, i. m., p. 114. - Okladnikov, i. m., p. 172.
13. Chalikov, A. Ch., Drevnjaja istorija Srednego Povolžja, Moszkva 1969. Vö: Mošinskaja, V. I., Archeologičeskije pamjatniki severo-zapadnoj Sibiri, Moszkva 1965. pp. 1-8. Černecov, i. m., - Okladnikov, i. m.
14. Hajdú Péter, Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie: Acta Linguistica. XIV. 1964. pp. 47-83. Uő., Finnugrische Urheimatforschung: Ural-Altäische Jahrbücher, 1969, Band. 41., pp. 252-265.
15. Černecov, i. m., 115-119. - Bader, O. N., O drevnejšich finno-ugrach na Urale i drevnich finnach meždu Uralom i Baltikoj. Problemy archeologii i drevnej istorii ugrov, Moszkva, 1972, pp. 10-32. - Fodor István, Őstörténetünk korai szakaszainak néhány fő vonása: Történeti Szemle. 1972. 1-2. szám, pp. 1-22.
16. Černecov, i. m., pp. 115-119. - Bader, i. m., p. 15.
17. Mošinskaja, i. m., pp. 5-8, 41-44.
18. Česnov, i. m., p. 21.
19. Salnikov, K. V., Očerki drevnej istorii Južnogo Urala. Moszkva 1967, 326-340. - Krasnov, Ju. A., Ranee zemledelie i životnovodstvo v lesnoj poloze vostočnoj Evropy. II. tys. do n. é. - 1 polovina I. tys. n. é. Moszkva 1971, pp. 142-164. - Fodor István, Az újabb szovjetföldi régészeti kutatások és a magyar őstörténet: Szabolcs-Szatmári Szemle, 1973. 2. szám., pp. 102-117.
20. Veres Péter, Újabb adatok a finnugor és magyar őstörténethez (Előtanulmány a 10 kötetes Magyar Történet számára): Néprajzi Értesítő. LIII, 1971, pp. 40-42, p. 55.
21. Kosarev, M. F., Nekotorye osobennosti drevnej istorii Tomsko-narymskogo Priobija v svete dannyh paleogeografii (II. i. I. tysičil. do n. é.): Sovjetskaja Archeologija, No 2, pp. 39-40.
22. Rudenko, I. S., Studien über das Nomadentum: Viehwirtschaft und Hirtenkultur, pp. 15-32.
23. Kosarev, i. m., pp. 40-50. V. ö. Veres Péter, A magyar nép etnikai történetének vázlata: Valóság, 1972. 5. szám, p. 9.
24. Markov, G. G., Kočevniki Azii, Moszkva 1967, pp. 3-30.
25. Veres Péter, Le rôle de facteurs écologiques et économiques dans la conquêtes du bassin des Carpathes par les Hongrois en 896: Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle, Conférence Internationale, 1971, à Szeged, Budapest 1972, pp. 213-230. A magyar népnév korai kialakulásának lehetőségével és eredeti jelentésével kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a magy-előtag kapcsolatban van a vogulok mańsi etnonímjével, valamint az osztjások "magasabbrendűnek" tartott moś~mońt' frátria elnevezésével. Feltűnő, hogy a frátria név egybeesik, fonetikailag az osztják nyelvjárások mese/monda jelentésű szavával, amely minden bizonyára az uráli korból származó mon- "mond" (beszél) főnévi igenévből származik. A két eltérő funkciójú szócsoporthoz kikövetkeztetett ugor-kori alakja teljesen azonos: mańcs. Ugyanebből az alapformából vezetik le a nyelvészek a vogulok mańsi etnonímjét és a vele kapcsolatban levő magyar népnév magy- előtagját is. Ezekből a megfelelésekből arra lehet következtetni, hogy az ugor népek elnevezéseinek kialakulásában szerepet játszhatott az a körülmény, hogy nem érthették a környező népcsoportok nyelvét. Az ugorok az etnocentrizmus hatására szembeállították a maguk csoportját más etnikumokkal, azaz a saját-idegen opozíciót, beszélők-némák szembeállításával fejezték ki. Ennek következtében fel lehet tételezni, hogy az ugoroknál viszonylag korán kialakulhatott az endogám házassági gyakorlat mellett, a mi-ők csoporttudat, az etnikai csoportelhatárolódás fő ismérve. Más népeknél is előfordult, hogy a nyelvi érthetőség alapján alakították ki önelnevezésüket, így pl.: Kelet-Szudánban a hegyi burunok magukat mongatingi leben-nek nevezik, aminek a magyar fordítása "akik értik a nyelvet". Közismert, hogy az ógörög idegeneket jelölő barbaros képzete a szanszkrittal közös hebegő, dadogó etimológiájú szóból alakult ki. Amíg a magyar népnév előtagja a "mondani" (beszél) szóval való kapcsolatra utal, az összetétel utótagja (-ar, -er) azonos az ember, férfi szavakban is fellelhető er 'Mann' szóval. Mivel az archaikus kultúrák népeire jellemző, hogy az ember elnevezést magukra és a potenciális ellenségnek tartott idegenekre vonatkoztatva kétféle, eltérő nyelvi formában alkalmazzák, néhezen képzelhető el egy ilyen szó átvétele az ugorok által. Köztudomású, hogy az ósiráni manus 'férfi' ember jelentésű szó az iráni nyelvekben soha sem vált népnévvé. Az átvétel ellen szól az is, hogy az ugor-korban kölcsönözött 7 iráni szó egyáltalán nem mutat túl szoros kapcsolatokra a két nyelvi csoport között. Anélkül, hogy az indoeurópai származású manus szó egyezhetőségét a mańcs rekonstruált közös ugor alakkal kétségbevonnánk, az említett nehézségek miatt - véleményünk szerint - több érv szól a magyar etnoním finnugor származtatása mellett. Lásd: A magyar szókészlet finnugor elemei, Budapest 1971, pp. 416-441, p. 448. - Szűcs Jenő, "Nemzetiség" és "nemzeti öntudat" a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához. Nemzetiség a feudalizmus korában, Budapest 1972, p. 58. - Éva Korenchy, Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen, Budapest 1972, p. 60, 84.
26. Rudenko, i. m., pp. 10-15.
27. Veres P., 1971. i. m., pp. 34-36, U. ö., An Outline of the Ethnic History of the Hungarian People: Néprajzi Értesítő, LIV, 1972, pp. 155-101.

28. Uő., i. m., pp. 168-171.
29. Tóth Tibor, Az ősmagyarok genezisének szarmatakori etapjáról: MTA Filozófiai és Történettudományi osztályának közleményei XVIII., pp. 85-95. Uő., Drevnejšie periody proischoždenie protovengrov: Voprosy Antropologii, Moszkva 1970, 36. szám, pp. 149-160.
V.ő. Lipták Pál, A magyarság etnogenezisének paleoantropológiájáról: Antropológiai Közlemények 14., 1970. pp. 85-100.
30. Gombocz Zoltán, Honfoglalás előtti török jövevényszavaink: A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai, 7. sz., Budapest 1908, pp. 1-108.
31. Artamonov, M. I., Istorija chazar, Leningrád 1962. - Pletneva, S. A., Ot kočevij k gorodam (saltovo-majackaja kuljtura), Moszkva 1967; Bartha Antal, A IX-X. századi magyar társadalom, Budapest 1968, pp. 84-90.
Bartha nagyjelentőségű monográfiájában a magyar földművelés kezdeteit a honfoglalást megelőző két évszázad idejére teszi. Azonban 1972-ben, a Néprajzi Társaságban tartott előadásában csatlakozott azokhoz a nézetekhez, amelyek szerint őseink növénytermesztési kultúrája a honfoglalás körül már többbezeréves hagyománnyal rendelkezett.
32. Hoffmann Tamás, Vor- und Frühgeschichte der ungarischen Landwirtschaft: Agrártörténeti Szemle X. Supplementum. 1970. Uő., A kora-középkori agrárforradalom és az agrár etnográfia historizmusa: Népi kultúra - népi társadalom, Budapest 1971, pp. 306-310.

ADALÉKOK KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR SZÁRMAZÁSI
REJTÉLYÉNEK MEGOLDÁSÁHOZ

Nagy tudósunk személyi adataira vonatkozólag egyetlen olyan biztos adatunk van, amely soha sem volt kétes: az, hogy 1842. április 11-én hűnyt a Dardzsilingben, ahol is az Ázsiai Társaság méltó síremléket állított neki. Szüleiről és szülőfalujáról Eötvös József báró a Magyar Tud. Akadémia 1843. okt. 8-án tartott közgyűlésén mondott emlékbeszédében így ír: "Csak igen kevés az, amit első éveiről tudunk. . . . Ha kiveszem azt, hogy Eger - Patakon, Sepsiszekben, székely szülőktől származott s első neveltetését az enyedi ref. kollégiumban nyerte, nincs mit e férfiu gyermekéveiről mondhatnék. Kétségen kívül érdekes volna. . . forrásáig követheti az életet, amely oly dicsően folyt és oly tisztán végződött; de az idő, melyből a szükséges adatokhoz juthattunk volna, elmúlt, s ha vannak is, kik Körösit /K. L. kiemelése/ gyermekkorában ismerték, ki az, aki dicső jövőjét előre látva a szegény székely fiúnak fejlődésére a szükséges figyelmet fordította, midőn az 1799-ben az enyedi kollégiumba lépett, s kenyerét mint iskolaszolga keresé?"

Ez a három adat - szülőhelye, családnéve és iskolázásának, s egyben kenyérkereső munkájának kezdete - valóban nem sok. Emelett egyikük sem ellentmondás-mentes, amit akkor Pesten még nem lehetett tudni. Kezdjük a végén! Dardzsilingben Csoma sírkövét csak 10 évvel a halála után állították fel, és azt vésték rá, hogy "élt 44 évet", amiből az következik, hogy 1798-ban, vagy akár 1799-ben született. Akkor pedig 1799-ben sem mint szolga, sem mint diák nem kerülhetett Enyedre, hiszen mindössze egy éves lett volna. Itt tehát a tévedés csak a sírfeliratban lehetett, amit a múlt század 70-es éveiben az MTA kérésére meg is változtattak 58 évre. Eötvös József az idézett helyen Csomát Körösinek nevezi igen helyén valóan, mert ő attól kezdve, hogy Enyedre került ezt a nevet használta mindaddig, amíg 1819-ben Erdély földjét végképp el nem hagyta. Ezen a néven szubszkribált az enyedi Theológián és Philosophián 1807-ben, és a göttingai Academia Augustán is 1816-ban (l. táblázat). És ezen a néven levelezett a nagyenyedi kollégium tanári karával még Kalkuttából is. Nem volt ebben semmi szokatlan, semmi rendkívüli, hiszen a székely ember ma is megmondja a bemutatkozásnál a neve előtt a faluja és esetleg a megyéje nevét is, és a saját faluján kívül gyakran csak úgy beszélnek az ismerős idegenről: az a körösi ember, az a papolci asszony. Ha pedig valaki letelepszik egy másik faluban, akkor igen gyakran családnévénél válik szülőfalujának neve. Ez történt az egerpataki Körösi családdal. Valamelyik ősiük oda költözött át Sepsiszekbe az orbaiszéki Körösről. Hogy miként hívták ezt a családot Körösön, azt is meg lehetne talán állapítani némi utánjárással, de az biztos, hogy nem Körösinek, mert Körösön, ahol mindenki körösi, Körösi nevű család nincs és nem is volt soha. Körösi Sándorról Enyeden mindig

tudták, hogy háromszéki, s minthogy Kőrösiek Egerpatakon éltek, feltételezték, hogy odaváló volt. De ezt a kérdést székely diákokkal szemben nem igen firtatták akkoriban Enyeden, mert a székelyek határőr katonák voltak, és mint ilyenek, falujukat nem hagyhatták el.

Enyeden azonban legalább is a harmincas évek óta tudták, hogy az ő Alexander Kőrösijük kőrösi származású és Csoma Sándor a neve, hiszen pénzt küldött Enyedre többek között a szülőfaluja, Kőrös lakosságának és az ott élő rokonainak. Ennek ellenére még a második világháború idején is kísért ez a szülőfalujára vonatkozó tévedés Szántó Györgynek "A Bölcső" c. életrajzi regényében, pedig ekkor már Csomakőrös is felvette nagy fiának a nevét.

Hadd fűzzük ehhez hozzá még azt, hogy nem Kőrösi Sándor volt az első Csoma Enyeden. Volt neki egy tanár nagybátyja Enyeden, mint ahogy azt tanárának és barátjának, Hegedűs Sámuelnek róla írott megemlékezésében olvashatjuk. Ő ugyanis 1819-ben azzal igyekezett Kőrösit ázsiai útjáról lebeszélni, hogy rövidesen katedra vár rá Enyeden és akkor méltó utódja lesz majd a nagybátyjának. A nagybácsi nevét Hegedűs nem említette, mert azt akkor nyilván mindenki tudta. Később azonban az ő kiléte is rejtélyessé vált. Véletlenül döböntem rá Pukánszky Bélának a Budenz-émlékkönyvbe írott cikkét olvasva, hogy az a Kőrösi György professzor, aki Enyeden a 18. század végén Sajnovics János finn-ugor elméletével szemben a magyarok ázsiai eredetét hirdette, ugyanúgy kőrösi Csoma György volt, mint Alexander Kőrösi enyedi diák, kőrösi Csoma Sándor. A kőrösi keresztelési anyakönyv ezt a feltevésemet azzal támasztja alá, hogy ott a lelkész 1769. február 14-én a kisebbik Csoma György fiacskáját, Mózeset keresztelte, 1779. április 17/23 /?-án Csoma György András fiát és 1782. január 13-án Mária lányát. Élt tehát Kőrösön az 1760-'70-es években két Csoma György is. Igen valószínű, hogy a harmadik az Enyeden tanító Kőrösi György volt.

Az nem látszik valószínűnek, hogy Kőrösi György professzor még élt, amikor Kőrösi Sándor Enyedre került, mer akkor talán kezdettől fogva kevésbé kemény lett volna ennek a szegény székely diáknak a sorsa /talán a magyar tudomány kárára/. De az ma már közismert Debreczy Sándor munkája nyomán, hogy Kőrös 1790 táján a megye legjobb tanítóját tudta megszerezni Kónya Sámuel volt enyedi diák személyében, feltehetően Kőrösi György professzor közbenjárása révén. Az meg bizonyos, hogy Kónya Sámuel volt az, aki Csoma Sándor tehetségét felismerte, és az enyedi kollégiumba való bejutását ottani összeköttetései révén lehetővé tette.

Ezzel eléggé tisztáztuk a szülőfalu kérdését, de felhozhatunk még egy érvet Egerpatak ellen és Kőrös mellett: az egerpataki Kőrösi családban a 18. század végén, és a 19. elején egyetlen Sándor sem volt, Kőrösön viszont a Csomák között gyakori név volt a Sándor. Éppen csak hogy érintettük azonban a nagy tudós életkorának problémáját, amely nem kevésbé rejtélyes önmagában is, de szinte elválaszthatatlanul összefügg azzal is, hogy kik voltak a szülei. Száz évvel ezelőtt, amikor ez a probléma időszerezővé vált, egyszerűen megoldhatónak is tűnt a dolog. Meg kell nézni a kőrösi ref. egyházi anyakönyvet, és kiírni belőle az adatokat. Ezek az adatok azonban annak idején túlságosan fogyatékosak voltak. Az atya és gyermek nevén kívül csak a keresztelés dátumát tartalmazták. Egy 1784. áprilisában kelt bejegyzés szerint akkor keresztelték Csoma András fiát, Sándort. Miután ezt a születési adatot megfelelően találták, a MTA kérésére az Ázsiai

Társaság - mint említettük - a tudós életkorát a sírkövén 58 évre változtatta, és azóta ezt az évet tartottuk Csoma Sándor születési évének. 1972-ben a "Kőrösi Csoma Társaság" közgyűlésén a kőrösi származású és a Csoma családdal rokonságban lévő Gecse Albert mégis szükségesnek tartotta, hogy a tudós halálának 130. évfordulóján azt bizonygassa, hogy az anyja Getse Krisztina volt. Ezt Gecse dr. az atya által összeállított családi levéltár okmányaival támasztotta alá, amelyeket a Társaságnak át is adott.

Gecse Albert szerint ez a családi levéltár indította Debreczy Sándort arra, hogy 1935-ben az Erdélyi Múzeumegyesület Évkönyvében, majd 1937-ben "Kőrösi Csoma Sándor csodálatos élete" c. életrajzi regényében is szembeforduljon azokkal az életrajzi adatokkal, amelyek ezen okmányok adataival közvetve, vagy közvetlenül ellentétben állottak egy évszázad óta. "Tévedtek azok az életrajzírók --állapítja meg--, akik anyjának azonosságát ismételtelen Gócz Ilona személyében állapították meg... Anyja... Getse Krisztina volt, amit hiteles és hivatalos okirattal is igazolhatunk." Ez az okirat egy 1859-ben Kovásznán, az Orbaiszéki Járásbíróságon felvett hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyv, amely az örökösökként jelentkezett rokonság által sebtében összeállított családfát tartalmazza a Csoma családról. (2. táblázat). Ennek hitelességében pedig az okmányt kiállító járásbíró is kételkedett, amint azt alább látni fogjuk. Ismertet azonban Debreczy egy 1817-ben Kőrösön kelt elzáróokostási jegyzőkönyvet is, amely viszont azt mutatja, hogy Csoma Sándor legközelebbi rokonai közé tartozott Gotz János kőrösi lakos is, aki nem lehetett más mint Csoma Sándor anyai nagybátyja, vagy unokatestvére. Ez viszont kétséssé teszi már egymagában is azt, hogy az 1784-ben született Csoma Sándor azonos lehet a későbbi tudóssal. Ez ellen szól minden kortársnak megemlékezése Csoma Sándorról is. Valamennyi személyes ismerőse mégsem tévedhetett az életkorát illetően 8 - 9 évvel. Ezek szerint ugyanis ő nem lehetett több mint 49 - 50 éves, amikor meghalt.

Az elenyésző látszat-kérdés csak, hogy az 1784-ben született Csoma Sándornak mikor volt a születésnapja, március utolsó, április első, vagy április 3. hetében. Ez azért merült fel, mert a keresztelés napját ugyanúgy olvashatjuk 2-ának, 4-ének, mint 21-ének. A fontos az, hogy tudjuk, hogy melyik évben született a tudós Csoma Sándor.

Ő maga mintha egyenesen kerülte volna, hogy a születési dátumát és a szüleinek a nevét leírja. Általában nem szívesen beszélt magáról, és ha azt semmiképpen el nem kerülhette, akkor is nagyon szűkszavú maradt. Abban a jelentésében, amelyet 1825. január 28-án Szabáthuban, az indiai határállomáson írt C. P. Kennedy századoshoz, ezt írta magáról:

"Miután kormányi parancs következtében az kívántatik tőlem, hogy kimerítő és érthető leírását adjam elő élettörténetemnek és foglalkozásaimnak a múltban, s célomnak és terveimnek mivoltát a jövőre nézve, ... van szerencsém... következőleg nyilatkozni:

2. Én a székely nemzetiség szülőltje vagyok. Ez a magyar nemzetnek azon részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dáciában telepedett le s jelenleg Erdély nagyfejedelemségét lakja, mely Ausztria császára uralkodása alatt áll.

3. Miután bölcsészeti és hittani tanulmányaimat elvégeztem a Bethlen-Collegiumban Nagy-Enyeden, három évig, tudniillik 1815 évi augusztus elsejétől 1818. évi szeptember 5-éig Németországban tartózkodtam, s... a göttingai egyetemen hallgattam több rendbeli előadást 1816-évi április 17-től 1818. évi július végéig".

Ez egybevág a tübingi egyetem anyakönyvében található, 1816. ápr. 16-iki bejegyzéssel, amelyet Csomának ugyancsak Göttingában tanult, erdélyi és magyarországi ismerősének bejegyzéseivel együtt közlünk. (1. táblázat)

A Körösi Csoma Sándorra vonatkozó első életrajzi adatunk tanárától, Hegedűs Sámueltól van, aki halálának hírére azzal emlékezett meg róla, hogy gyermekkorá óta ismerte Enyedről, ahol a syntaxis osztályban tanította. Ez az osztály a 18. században a harmadik gimnáziumi osztály volt Enyeden, amelybe általában 10 éves gyerekek jártak.

Folytassuk most Csoma Sándornak Kennedy századoshoz frott levelét!

"A liberális tudományok között legkedveltebbjeim voltak a nyelvészet, a földleírás és a történelem. Igaz, hogy hittani tanulmányaim hazámban tisztességes életpályára készítettek elő, de hajlamom a fentemlített tudományok felé ösztönzött és arra készítetett, hogy tágasabb tért keressék behatásos művelésük véget. Mivel pedig szüleim már elhaltak, s egyetlen fitestvérem nem szorult segedelmemre, elhatároztam, hogy elhagyom hazámat, s keletre jövök, s... egész életemet oly tanulmányoknak szentelendém, melyek a jövőben hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában és különös világot vehetnek bizonyos, még homályban lévő adatokra nemzetem történetében. Ily célra útlevelet nyerni a császári kormánytól reményem nem volt, nem is folyamodtam tehát érte. Nagy-Enyeden egy nyomtatott magyar passus-

Vita Zsigmond szerint Nagyenyeden a XVII. században a következők voltak a collégiumi osztályok:

1. classis conjugistarum	praeceptorok, azaz
2. classis etymologica	végzett diákok tanították
3. classis syntactica	
4. classis rhetorica	
5. classis poetica	külföldi tanulmányokat
6. classis logica	végzett tanárok oktatták

Ezeket követte 1-4 évig terjedő időtartamú 4 akadémiai osztály, amelynek tantárgyai:

1. theologia /1-4 év/
2. philosophia /1-3 év/. Ennek keretében physica, matephysica, medicina.
3. philologia /1-3 év/.
4. jog /csak a XVIII. századtól és csak Kolozsvárott/.

sal láttam el magamat, hogy avval bizonyos üzleti ürgy alatt Bukarestbe, Romániába mehessenek, s biztosítván a nagyszabeni katonai parancsnok aláírását is, 1819. évi november hó utolsó napjaiban a hegyeken át Románia határára léptem".

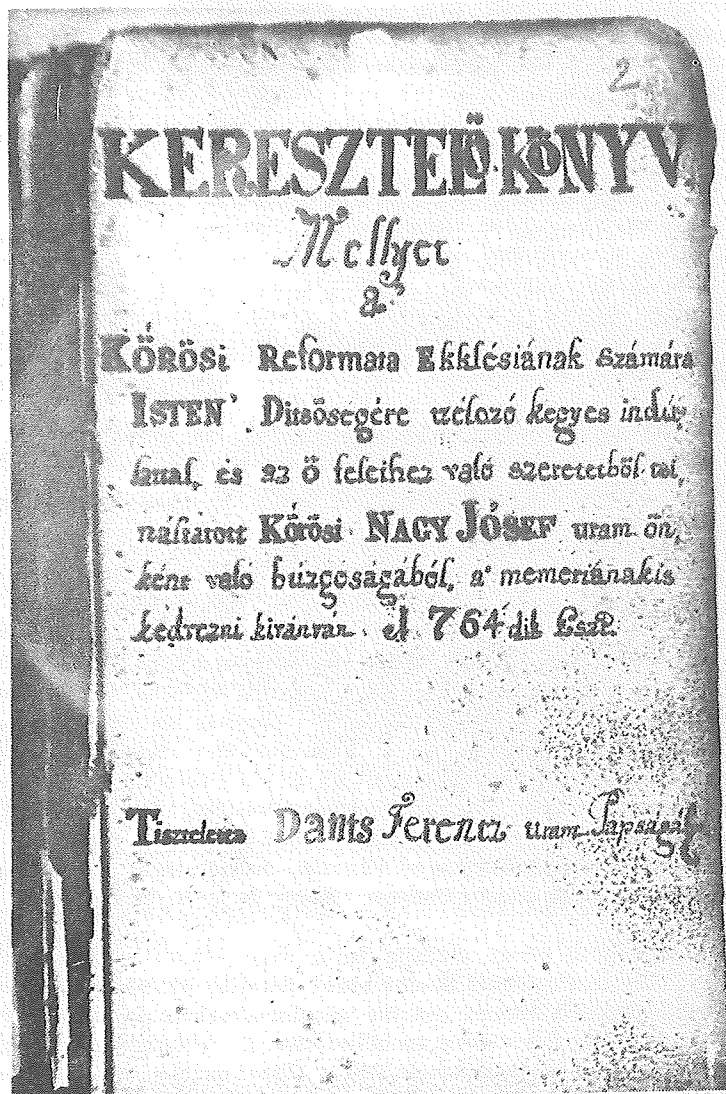
"6. ... 1820. október 11-ik napján megérkezém Teheránba, Perzsia mai fővárosába."

"7. ... Teheránban hagyám európai öltönyt s föllevém a perzsa viseletet; ott hagyám minden könyvem és iratomat, többek között a göttingi egyetemi bizonyítványt, erdélyi útlevelemet és... egy magyar levelet Kováts József nagyenyedi... tanárhoz azon kérelemmel, hogy levelem rendeltetése helyére eljuttattassék, ha netán... meghalni, vagy... elveszni találnék. Innen örménynek öltözködve utaztam tovább."- és pedig Szkander bég /-Sándor úr/ néven.

El is tűnt néhány évre Európa szemem elől. Így került vissza Nagyenyedre Csoma Sándornak formailag kifogástalan, tartalmilag azonban hamis útlevele. Ezt Debreczy Sándor tette közzé az alábbiak szerint:

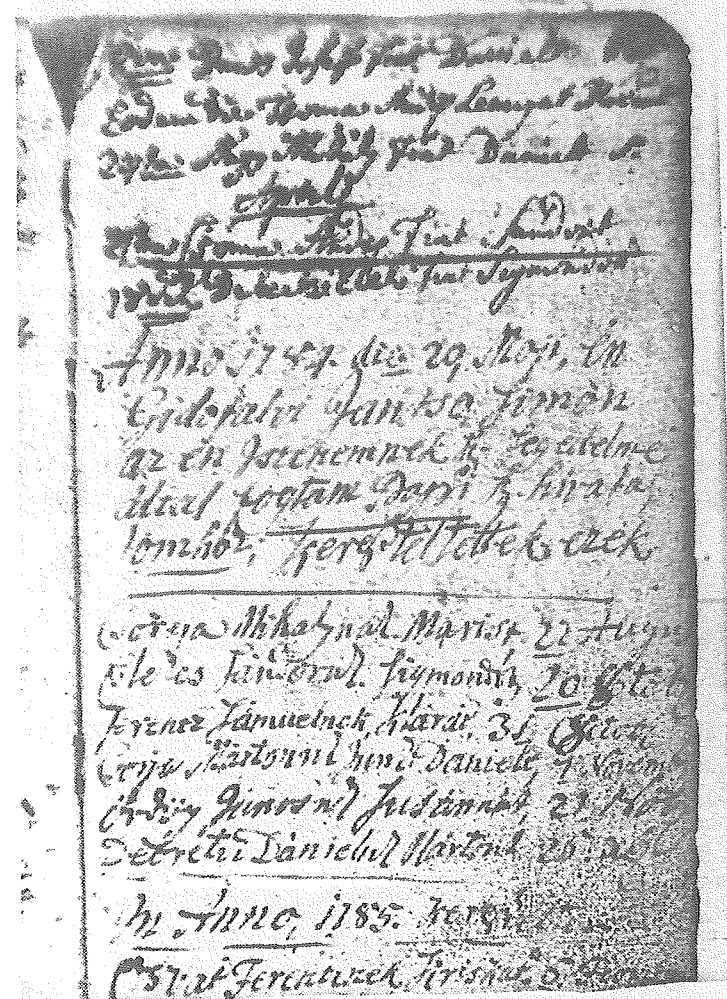
"Útlevél. Ezen levelünket mutató Nemes Körösi Csoma Sándor lakhelyére nézve Nemes Erdélyországi, orbai székéből Körösi. Esztendeire nézve 35 esztendő. Termete középszerű. Ábrázata kerekded. Szemei fekete sárgás. Orra sima. Haja fekete. Bajuszát beretvállja. Beszél magyarul, jeákul, németül, franciául és rácul. Visel fekete frakkot, fekete bársony nadrágot, fekete kalapot, stíblit, azon felül egy kepenyeg gallért. Viszen magával egy zöld viaszos vászon Tarsnyát benne Változót, úti költséget. Lovat---, Szarvas Marhát--- Menyén Nemes N. Enyed Városából Szebenén és a Veresstoronyi Passuson keresztül Nemes Bukarest Várossába. Szabadságot nyert az ott mulatásra nyolc hetet. Annak okáért minden Tekintetes katonai Őrizetek keretnek illendőleg, hogy ennek előmutatóját a Visának feltétele után minden haladék nélkül bocsássák menni és vissza jönni. Költ. N. Enyeden Nemes Nagyenyed Várossa magistrátusa Gyűléséből 1819-ben November 23-án, P. H. Kiadta Császár György m. k. N. Notarius".

Ez az útlevél új néven mutatja be a nagy vándort. Eddig csak Alexander Körösi, ill. magyarul Körösi Sándor nevet használt hivatalosan, de egy Vámbéry Ármin által feljegyzett adoma szerint magánemberként is. Ez arról szól, hogy amikor már ezzel az útlevéllel a zsebében könnyű ruházatában és egyetlen tarsznyával elhagyta Enyedet, találkozott Teleki József gróffal, aki megkérdezte: "Hová megy Körösi Úr?" - Megyek Ázsiába. -- Nem ismerek ilyen falut a környéken!" -- hangzott a tréfás, vagy talán meglepődött válasz. Körösi úr azonban ettől kezdve már nemes Körösi Csoma Sándor volt. Nemessé tette az akadémiai oklevele Bethlen Gábor törvénye értelmében és elő kellett vennie eredeti családnevét, a Csomát, amelyet pedig gyerekkorá óta nem használt. Azóta, hogy Enyedre került kis szolgadiáknak. Szüksége volt a családnevére ahhoz, hogy útlevelet kaphasson. És amikor 1824-25 telén elérkezett India határára, ezen a néven mutatkozott be a világnak és így írta alá a Kennedy századoshoz intézett levelét: "Legalázatosabb szolgálja: Alexander Csoma de Körös".

1. ábra.

A Keresztelőkönyv címlapja kb. eredeti nagyságban. A könyv hossza azonban ennek a részletnek mintegy kétszerese.

2. ábra.

A Keresztelőkönyv legtöbbet forgatott lapja az 1784. és '85. esztendő bejegyzéseivel. Ez tartalmazza a nevezetes áprilisi bejegyzést Csoma András Sándor fiának megkereszteléséről, amelyet valamelyik későbbi lelkész alá is húzott. Ez után az akkori lelkész már csak egyetlen keresztelést írt be: Debreczi Elek Sigmund fiát. 1784. május 29-én az új lelkész, Gidófalvi Jantsó Simon új fejezetet nyitott ebben a könyvben, amelyet több mint egy emberöltőn át vezetett és egyre teljesebb anyakönyvvé fejlesztett, sok bölcsességgel bejegyezve mindent, amit illet és kifelejtve mindazt, amit a falu népe érdekében jobb volt be nem írni. Ha nem így járt volna el, Körösi Csoma Sándor aligha jutott volna el valaha is Ázsiába. És aligha készülhetett volna úgy fel a Nagy útra, ha ő nem adott volna Csoma Gábornak 100 német forintot hosszú lejáratra kölcsön, hogy azzal segíthesse a Göttingában tanuló testvéröccsét, Körösi Sándort, aki különben neki is távoli rokona volt. - Jantsó Simon élt 84 évet. A temetését 1829. szept. 7-én jegyezték ebbe az anyakönyvbe.

A formailag kifogástalan útlevele Szebenből a legkényelmesebb útvonalat jelölte ki számára a Havas Alföld felé a Vöröstoronyi szoroson keresztül, ő azonban mégis "a hegyeken át" lépett Románia földjére, a határállomás megkerülésével. Miért? Erre csak egy oka lehetett: az, hogy a személyleírás nem mindenben illett reá. Néki hosszúkás feje volt, nem kerek. És különben is egészen másképp fest egy 35 éves férfi és másképp egy 26-27 éves fiatal ember. Ő pedig 1819-ben ennél alig lehetett idősebb, amint az a személyes ismerőseinek visszaemlékezéseiből kitűnik. A szebeni katonai parancsnok ezt az útlevelet aláírta, mert a nyilvántartásában egy 1784-ben született, azaz 35 éves Csoma Sándor gyalog katona neve szerepelt, és mert a kérelmező koránál fogva is számíthatott arra, hogy a szabadságának letelével vissza fog térni Erdélybe. Ebben már egy nyolc-tíz évvel fiatalabb ember esetében kevésbé lehetett volna bizonyos. Különösen akkor esett volna gondolkodóba, ha a nyilvántartásában nem talál egy 1892 táján született Csoma Sándort. Pedig ilyet aligha talált volna, mert ezekben az években a körösi keresztelési anyakönyvben sem lehet ilyen bejegyzést találni. A nagy vándorútra indult fiatal tudós nemesi nevét viselő útlevél egy másik, idősebb, körösi Csoma Sándor személyi adatait tartalmazta. Aligha tévedünk tehát, ha ebben látjuk annak az okát, hogy a Kennedyhez intézet levélben Csoma az életkorát, vagy a születési évét nem említette. Nem akart az útlevelének adatával ellentétbe kerülni. Talán ennek is része volt abban, hogy azt Teheránban hátrahagyta.

A határőrezredeknek 1763-ban való felállítása óta minden székely férfi katonára volt. A katonai nyilvántartás alapját pedig az egyházi anyakönyvek képezték, amelyek éppen ezért ekkor jelentek meg mindenfelé a Székelyföldön. A Körösi Ref. Egyházközségnek 1764-ben csináltatott egy keresztelő anyakönyvet "Isten dicsőségére az ő feleihez való szeretetből . . . Körösi Nagy József uram önként való buzgóságából a memoriának is kedvezni kívánván." (1. ábra) Ez a Körösi Nagy József ekkor már valószínűleg nem lakott a falujában, és Dancs Ferenc az akkori lelkész az oda való tartozását kívánta hangsúlyozni azzal, hogy a nevét így örököltette meg az anyakönyv első lapján. Ezen kívül ugyanis egyetlen olyan bejegyzést sem találunk ebben az anyakönyvben, ahol a családnév előtt a Körösi is szerepelne. Ez természetes is, hiszen ott mindenki körösi volt, akár Csoma, Dants, Ördög, akár Getse, vagy Gotz volt is a neve.

Azt a bizonyos "önként való buzgóságot" is célszerű megjegyezni, mert a székelyek, akik nem igen örültek a kötelező katonáskodásnak és a vele járó folytonos le- és helyekötöttségnek, gyanakvással fogadhatták ezt az újítást is. Gyanújukat az első egy-két évtized alatt szerzett tapasztalataik igazolták is. És ekkor megpróbálták védekezni ellene a maguk módján.

A népszaporodás ekkor még nagy volt a székelyek között, a táj eltartóképesége pedig már ekkor is a telítettség határán mozgott. A családi birtokokat tovább aprózni már nem igen lehetett. A második, harmadik, negyedik fiúnak más megélhetést, más foglalkozást kellett keresnie -- más vidéken. Ez pedig csak úgy volt lehetséges, ha az ezredparancsnokság nem tudott róluk. Tehát, ha a lelkész elfelejtette bejegyezni a keresztelést, vagy ha "szórakozottságában" pl. Mártát írt Márton helyett. Azok a sercegő lúdtollak a durva farostos papíron különben is olyan nehezen olvashatóvá tették az írást.

A körösi Csoma család a 19. század derekáig igen népes volt. Az 1770-es és 80-as években évente átlag egy gyermeket kereszteltetett. A 90-es években azon-

ban csak kb. minden második évben írt be egy Csoma gyereket az anyakönyvbe a pap. És nem azért, mert a születési arányszám megcsappant, hiszen az a Székelyföldön csak jó száz év múlva következett be, hanem megfontolt előrelátásból. Egy "életen" /azaz egy telken és hozzátartozó birtokon/ csak egy fiú tudott megmaradni és családot alapítani. És ez nyilván a legidősebb fiú volt. Az öccseinek biztosítani kellett a lehetőséget arra, hogy másfelé keressenek megélhetést. Ezt a szülőfaluhoz kötött határőrkatonaság pedig lehetetlenné tette mindenki számára, aki a nyilvántartásban szerepelt.

A mi tudós Csoma Sándorunknak pedig ekkortájt kellett születnie, és nem elsőszülött fia volt az apjának, amint azt kortársainak feljegyzéseiből világosan ki lehet mutatni. Lehet, hogy született is 1794-ben Körösön egy Csoma Sándor, mert ez év március 22-én keresztelte ott a pap egy valamiféle Sándornak, Sándor nevű - talán elsőszülött - fiát. Csakhogy a keresztelőkönyvnek ez a 21. lapja oly mértékben elkopott és elpiszkolódott, hogy rajta minden családnév olvashatatlanul vált. A Sándor név a körösi Csomák között kedvelt volt. Ezért gondolhatunk valaki arra, hogy erről a lapról két Csoma Sándor neve kopott le, ha nem is maradéktalanul: az apáé és a fiáé. De ez a fiú sem lehetett a későbbi tudós, mert neki volt egy "egyetlen fitestvére" is Gábor, akiről a tudós több levelében megemlékezett, sőt akinek pénzt is küldött. Ez a Csoma Gábor pedig Csoma András fia volt, és 1788. július 27-én keresztelték. Csoma András Sándor fiát pedig hiába keressük a 90-es években keresztelték között. De nem található meg az a Csoma András sem, aki "ifjú legény" korában 1814-ben húnyt el, tehát valamikor a kilencvenes évek derekán született. Őt éppen úgy nem anyakönyvezték, mint a mi Körösi Csoma Sándorunkat.

Ő különben a harmadik András, akivel találkozunk, mert már Debreczy Sándor kimutatta a keresztelőkönyv alapján, hogy a 18. század végén két Csoma, ill. Tsoma András élt Körösön. 1784. január 18-án ugyanis Tsoma András Mária leányát keresztelte a lelkész, április 4-én pedig Csoma András Sándor fiát. Nyilvánvaló tehát, hogy itt két különböző apáról van szó. (A családnév írásában mutatkozó különbözőséget, helyesebben következetlenséget ebben a korban még figyelmen kívül kell hagynunk.)

Debreczy Sándor az idősebbik Csoma Andrást tartotta a tudós apjának, és ezt az 1784. március végére tehető dátumot a tudós születésnapjának. (A keresztelés és a születés között ugyanis általában egy hétnyi különbség volt.) Ezt a születési évet közölte Duka Tivadar is annak száz éves évfordulóján megjelent Csoma - életrajzában, és megnevezte Csoma Sándor anyját is Gotz Ilona személyében. Duka a szabadságharc bukása után angol katoná-orvos lett és hosszú ideig Indiában szolgált. Csoma Sándor ottani életére és munkásságára vonatkozó ismereteink jórészt neki köszönhetjük. Ha ő Csoma Sándor anyjának a nevét tudta, akkor arról csak Indiában értesülhetett, ami viszont arra mutat, hogy Csoma Sándor a későbbi évek során mégis csak mondott, vagy talán írt is magáról valamivel többet, mint a szabáthui jelentésében. Debreczy úgy vélte, hogy Gotz Ilona az ifjabb Csoma András felesége volt, míg tudomása szerint az idősebbnek Getse Krisztina volt a felesége és az 1784-ben született Csoma Sándor anyja. Ebben egyet is kell értenünk vele. Csak abban kell kételkednünk, hogy ebből a Csoma Sándorból lett az ázsiai utazó tudós. Kételkednünk kell annak ellenére, hogy az útlevélben ennek a születési dátumnak megfelelő életkor szerepelt.

Debreczy Sándor az anyakönyvön kívül több olyan okmányt közöl a könyvében, amelyek ebben a kérdésben az anyakönyvvel egyforma fontosságúak.

1./ Egy 1817-ben Kőrösön a papi házban Sinka László bfró jelenlétében Kónya Sámuel kőrösi schola rector által felvett jegyzőkönyv arról, hogy Csoma Gábor gyalogkatonára egy hat vékás földjét három vetésforgóra zálogba adja száz német forintért Jantsó Simon lelkésznek, hogy azzal a Göttingában tanuló testvér-bátyját (kiemelés K. L. -é) Csoma Sándort segíthesse. A fennállott szokásnak megfelelően azonban ezt a földet felkínálta Gotz Jánosnak és Csorja Zsigmondnak is, mivel azok közelebbi vérrokonok, de egyikük sem kívánta azt megvenni.

2./ Kőrösi Sándornak latin nyelvű, Kalkuttában 1835. júl. 18-án kelt levele a nagyenyedi kollégium tanári karához, amellyel 450 aranyat küld részben alapítványok számára, részben fivérének, Csoma Gábornak, részben a falujabelieknek (Kőrös falu lakosainak), 50 aranyat pedig hazatérése idejére saját magának, ami az ő halála esetén Gábor testvére legérdemesebb gyermekeé legyen.

3./ Egy 1859. november 6-án Kovásznán, az orbai járási bíróságon felvett hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyv, amely tartalmazza azt a családfát, amelyet Csoma Sándornak 11.000 holland forintot kitevő és Indiából akkor megküldött örökségéért jelentkező rokonok a helyszínen összeállítottak, és amelyet a járásbíró a kőrösi eljárásnak és lelkésznek ellenőrzés és jóváhagyás végett megküldött.

Figyelemre méltó, hogy az 1) okmányban az 1788-ban született Csoma Gábor a testvérét, Sándort ismételtén és szinte hangsúlyozottan bátyjának tiszteli, Sándor pedig akár angolul, akár latinul ír, szükségképpen a korkülönbséget nem jelző szóval testvéreként említi Gábort. Gábor mintha mintegy lemondana elsőszülöttségi jogáról a tanult, tudós testvére javára, aki ezt kénytelen - kellelten elfogadja. Ámde az 1) okmány két közeli vérrokonát is említi, Gotz Jánost, és Csorja Zsigmondot. Ez utóbbi nevét meg is találjuk a 3) okmány családfáján mint a két Csoma fiú lánytestvérének, Krisztinának a férjét. De Gotz Jánosról és egyáltalán semmiféle Gotzról nem tud a 3) okmány családfája.

Nézzük meg most a 3) okmány családfáját, amelyhez Debreczy Sándor az alábbi megjegyzést fűzte:

"Az örvendező rokonság sietett az előre nem remélt és bizonytalanul vélt pénzösszeget minél hamarabb kezébe venni. Evégre titkos tárgyalásokba bocsátkozott egyik járásbírói szász hivatalnokkal, ki az örökség felének átengedése ellenében, vállalkozott az összeg sürgetésére." - Ne felejtjük el, hogy 1850-ben az abszolutizmus idejét éltük, amikor számos hazafi búdosott, katonáskodott az osztrák hadseregben vagy raboskodott az osztrák börtönökben! És értékeljük a járásbírói szász hivatalnoktól az ügyben a Kőrösi eljáráshoz küldött leirat záró mondatát is: "... szükséges lézen e jegyzőkönyvet a helybeli lelkésszel is revidéltatni és a keresztelő, házassági és holtak felőli könyvekkel összehasonlítani. Ha a lelkész úr a rokonságot valóban találja: vele megjegyzéssel a jegyzőkönyvet aláírni. Ha a rokonság igazi és egyéb maradék nincsen, arról a bfró és a helybeli lelkész úr saját vagyonával kell, hogy kezeskedjen. A jegyzőkönyv mindezekkel ellátva 3 nap alatt ide visszaküldendő. Az orbai járási bíróságtól Kovásznán, November 6. 1859. A járási bfró helyett Barabás." Ennek a revízióknak az alapos elvégzéséhez - ezt tapasztalatból mondhatom - három hónap is kellett volna. A jegyzőkönyvet azonban a járásbíró 3 nap alatt visszakapta Kőrösről és az örökösök is megkapták hamarosan a hagyaték 50 %-át.

Az örökösök által összeállított családfa (2. táblázat) szerint Sándor is, és Gábor is az idősebb Csoma András fiai lettek volna és két lánytestvérük lett volna: Julis és Krisztina. Ez utóbbiról Kőrösi Sándor 2) számú okmányban külön is megemlékezik, írván: Gábor "testvérem szívére kötöm, hogy a szerencsétlen Annát, már rég megholt kedves Krisztina néném nagyobb leányát mindenben segítse."

Hogy ki volt ez az Anna, azt elárulja nekünk az anyakönyv: Csoma Kriskának 1800. szeptember 10-én keresztelt, házasságon kívül született leánya, aki 1821-ben valószínűleg meg is halt. Más testvéréről, vagy unokahúgáról Kőrösi Csoma Sándor sehol említést nem tett, pedig az örökösök között testvéreként szereplő Csoma Julisnak, a későbbi Dancs Józsefnek is volt egy házasságon kívül született leánya: Mária, akit 1798-ban szeptember 23-án kereszteltek. Alig hihető, hogy ne emlékezett volna meg erről a leányról, ha az a testvérenek a lánya lett volna.

Tiszta képet csak úgy nyerhetünk, ha mindezek ismeretében az anyakönyv adataiból összeállítjuk mindkét Csoma András leszármazottainak a családfáját, lehetőleg a születési és halálozási adatokkal együtt. Az így kapott és alább közölt családfákból (3. és 4. táblázat: kitéjük, hogy Csoma Sándor, a tudós, szüleitől közvetlenül nem örökölt sem Getse sem Dancs vért, hanem a Csomákon kívül a Gotz családdal volt vérrokonságban, jölehet az örökösök között egyetlen Gotz sem volt. A Csorja és Dancs családdal testvéreinek házassága révén került sógorságba. A Geccsekkel pedig unokahúgának, Csorja Máriaéknak házasságával, és az Ördögökkel másik unokahúgának, Csoma Julisnak férjhezmenésével létesült rokoni kapcsolata jóval azután, hogy ő elhagyta Erdélyt.

E táblázatokhoz meg kell jegyeznem, hogy a kőrösi keresztelő könyvben csak a 18-19. század fordulóján kezdtek a halálozási, majd a házasságkötési adatokat is feljegyezni. És ez idő óta tüntették fel a születéseknél az anya nevét is, részben ezért hiányosak a születési és halálozási évszámok a táblázatokban, de azért is, mert az anyakönyv átvizsgálásakor csak a Csoma nevű személyeket jegyeztem ki, és így a házastársak és az oldalági rokonok életrajzai általában nem állnak most rendelkezésünkre. Az 1860. évtől kezdve pedig az anyakönyvi adatok már nem érdekeltek.

Sajnálatos módon nem találtam az anyakönyvben Csoma Gábor lányának Csoma Zsuzsának a keresztelési dátumát, ő Julis nénjével, /Ördög Dávidnéval/ és Sándor öccsével együtt nemcsak az 1859. évi örökösök között szerepelt, hanem ők hárman már 1843-ban megkapták az enyedi főiskolától örökségként tudós nagybátyjuknak a főiskolánál deponált 50 aranyát. A főiskola ezen a téren mintaszerű gondossággal járt el az örökösök, nagy tanítványának rendelkezése szerint. Előbb diplomáciai úton megtudakolta, hogy Kalkuttában nem rendelkezett-e időközben Csoma Sándor másképpen 1835-ben. Miután erre vonatkozólag megnyugtató választ kapott, Háromszék megye fő királybirájához fordult az alábbi kérés-sel:

"Napkeleti utazásában meghalálozott Néhai Kőrösi Csoma Sándor érdemes hazánk fia küldött volt 1835-ben Calcuttából ötven Császári szimpla aranyból álló összeget a N. Enyedi főiskolához mint depositumot és erről a Főiskola Professzoraihoz intézett levelében található e szókkal tett rendelést: "Ita enim rogo, ut summam quinquaginta aureorum, in Aerario Collegii, pro meo liberorum, donec de ea summa disponam, vel in casu mortis meae, ut dignissimo liberorum fratris mei tradetur volo." /=Azt kérem ugyanis, hogy az ötven aranyból álló összeget őrfizék meg a főiskola kincstárában az én számomra, amíg erről az összegről nem ren-

delkezem, vagy halálom esetére azt akarom, hogy azt adják át fivérem gyermekei közül annak, aki arra a legméltóbb/-- Ezen rendelés tartalmáról értesítettvén a Néhainak testvére, kérte is a Professoratustól az említett öszveg kiadását, de a Professoratus addig magát annak kiadására nem tartotta felhatalmazottnak a tett rendelés szerint, míg arról meg nem bizonyosodott, valjon nem tett-e a Néhai Csoma Sándor újabb rendelést az említett öszvegről; most már miután... úgy van a Professoratus értesítve, hogy a Néhai semmi újabb rendelést nem tett,..... hogy... rendelése szerint történhessék a despositum kiadása teljes tisztelettel kérjük, ... méltóztassék módot találni a Néhai Csoma Sándor testvére gyermekei közt a legméltóbbnak kijelölésére....." 1844. jun. 4.én tartott ülés határozatából a főiskola rektora.

Erre a megkeresésre a Király Bfő Háromszék megye két ülnökét augusztus 4-én kiküldötte e tárgyban Kőrösre mint királyi biztosokat, akik szept. 9-én jelentették, hogy Ördög János bfő., Dancs Beniamin jegyző, Teleki József, Nagy József, Nagy Tamás, Nagy Mózes és Debreczi Mihály hitösök, mindnyájan vitézlő renden lévők vallomása szerint" a néhai tisztelt Csoma Sándornak jelenleg egy testvére vagyon életben: Gábor; ennek vagynak három gyermekei: Sándor mintegy 18 éves, Juliánna Kőrösi Ördög Dávidné, és Susánna mintegy 20 éves hajadon. Erdeme egyiknek is a másik felett nincsen; hanem mindhároman közönséges falusi gazdagsággal foglalkozó jó hírű nevű és erkölcsös személyek. Miszertint -- midőn a néhai többször tisztelt hazafi testvére gyermekiről lehet csak szó -- (Kiemelés:K. L.) -- véleményünk szerint egyik úgy méltó a hagyományozott öszvegre mint a másik."

Sem a királyi biztosok, sem a községi előljárók nem tartották szükségesnek, hogy ebben az ügyben felüssék az egyházi anyakönyvet. Attól tartottak talán, hogy ők sem találják meg benne Csoma Gábor Susa lányának a nevét? Hasonlóképpen nehezen érthető az is, hogy az apát, Csoma Gábort sem kérdezték meg, hogy hány élő gyermeke van, és hogy szerinte ki a legérdemesebb az örökségre. Pedig az enyedi kollégium tanári karának a fő királybfőrhoz intézett beadványából kiténik, hogy Csoma Gábor már kérte az örökség kiadását, miután őt arról értesítették. Talán szellemileg túlságosan öreg volt 56 éves korában? Lehet, hogy annak tartották, mert mikor 62 éves korában elhunyt, az anyakönyv szerint halálának oka éppen az "öregség" volt. Így az - tán nem lehetünk biztosak abban, hogy ez a 44-ben 20 körüli Susánna nem Csoma Eleknek és Ördög Annának 1822-ben született hajadon leánya volt-e. Hajadon volt még 1859-ben, a második, nagy örökösödés idején is. Ha ehhez még hozzátesszük azt, hogy ez a fiatal Csoma Sándor hamarosan Ördög Mária-t vette feleségül, akkor nehéz megállani, hogy ne vegye észre az ember a lólábat, amely már a királyi biztosok jelentésének oda nem tartozó és általam aláhúzott sorából is kilóg.

A tudós Csoma Sándor életkora szempontjából pedig mindez csak azért érdekes, mert az 1859. évi nagy örökség felvétele után kezdték az anyakönyvben a tudós születési dátumát keresni talán éppen a hagyatéki tárgyalás ezen kemény hangú záradékának hatására: "Ha a rokonsági igazi, és egyéb maradék nincsen, arról a bfő és a helybéli lelkész úr saját vagyonával kell, hogy kezeskedjen."

Meg is találták az 1784. évi keresztelési dátumot és sikerült azt világszerte elismertté tenni. Pedig maradt egy nagy, kb. 8 éves hézag, amivel duplájára nyúlt meg a későbbi tudós gyermekora. Valódi születési éve mindezek alapján csak úgy következtethetünk kisebb-nagyobb pontossággal, hogy kortársainak vele

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR.

3. ábra. Kőrösi Csoma Sándor. Bars László tusrajza.

kapcsolatos feljegyzéseit és megemlékezéseit gondosan számba vesszük és mérlegeljük.

Tanára és barátja, az 1781-ben született Hegedüs Sándor gyermekkorában tanította őt a szintaxis osztályban 1802-ben. Enyedi osztálytársa, Újfalvy Sándor 1792-ben született, ami mutatja azt, hogy ebbe az osztályba 10 éves gyerekek jártak. És, hogy ő Körösi Sándor barátjával egy ívású is volt, azt mutatja a róla írt megemlékezése, amely szerint Körösi volt valamennyiök között a legerősebb a birkózásban, leggyorsabb a futásban és úszásban. Szilágyi Ferenc szerint pedig Újfalvy "amikor 1854-ben emlékeit papírra veti, meglepő frissességgel lát mindent." Tehát Körösi Sándor 1802-ben semmi esetre sem lehetett 18 éves, és így nem születhetett 1784-ben. De még akkor sem, ha Körösi Sándor már 1799-ben Enyedre került volna, ahogy azt ismeretlen forrás alapján elég általánosan feltételezik, hiszen akkor is 15 éves "ifjú legény" lett volna már, és nem gyermek.

Életrajzi fróinak ez a 8 éves "túlkorosság" sok vonatkozásban gondot is okozott. Az frói fantázia így csinált a kitűnően tanuló gyermekből nyolc évre havasi pásztort annak ellenére, hogy akkoriban az egész megyében Kőrösnek volt a legkiválóbb tanítója, a fiatal Kónya Sámuel, aki arra érdemes tanítványait még a latin nyelv elemeire is megtanította, és hogy e tehetséges gyermek apja, Csoma András káplár úr a falu minden ügyes-bajos dolgát intéző mozgékony és eszes ember volt. Nehéz elhinni azt, hogy csak nyolc éves rábeszélés után engedte el a másodszülött fiát Enyedre tanulni.

Csoma András 1801-ben elhunyt. Nagyon valószínű tehát, hogy két évvel korábban már fogyni érezhette az erejét, és biztosítani igyekezett családjá jövőjét. Ha Sándor 1784-ben született volna elsőszülött fiúként, akkor ebben a helyzetben 15 éves korában semmiképpen nem küldhette, ill. nem engedhette volna már iskolára. Ha viszont Sándor a legkisebb fia volt, aki akkor 8 - 9 éves volt még csak, akkor boldogosan kellett megragadnia az alkalmat, hogy a tanítója által tehetségesnek vallott gyermek támogatásával a nagyenyedi kollégiumba kerülhessen. Hiszen a nagyobbik fia, Gábor is csak 11 - 12 éves volt még ekkor, és az eladó sorban lévő Krisztina lányát is férjhez kellett adnia.

Mindezek alapján máris azt mondhatnánk, hogy Csoma Sándornak, a tudós-nak, 1792 körül kellett születnie, de hallgassuk meg előbb a göttingai diáktárs, borgátai Szabó József visszaemlékezését is!

Az ő 1876-ban írott visszaemlékezése különösen figyelemre méltó, mert az ennek a magas életkort elért kortársnak mintegy a tiltakozása volt az ellen, hogy ifjúkori barátjának az életkorát 44 évről 58-ra változtatták meg. Borgátai Szabó 1789-ben született Sopronban, és a nála néhány évvel fiatalabb Körösi Sándorral 1816 áprilisában ismerkedett meg Göttingában, ahol szinte egy időben iratkoztak be az egyetemre. Visszaemlékezésében B. Szabó óvatosan és érezhetően célzatosan fogalmaz:

"Körösi Csoma Sándor Göttingában az 1817 és 1818-ik években tanuló társam volt. Ő akkor mintegy 20 éves /kiemelés tőlem: K. L. / ... szerény székely fiú volt." Eszerint Körösi Csoma Sándor a síremlékén feltüntetett 44 éves életkorának megfelelően születhetett volna 1797-98-ban is. Ámde ezt a visszaemlékezést Szabó halála előtt tette. Ez a kép egy 45 év körüli férfit ábrázol, teljes összhangban Csomának a síremlékén eredetileg feltüntetett életkorával, ő tehát valószínűleg fiatalabbnak látszott néhány évvel, mint amennyi valójában volt. Ez lehetett annak

a következménye is, hogy gyermekkorától kezdve szigorú, aszkétikus életmódot folytatott, és ezt elősegíthette az is, hogy a jóga életmóddal tibeti tartózkodása idején megismerkedett.

Talán ez volt az oka annak, hogy Dardzsilingben 44 évesnek nézték, amikor meghalt. Dr. Campbell azonban őt korábról is ismerte, és lehet, hogy az életkoráról jobban tájékozott volt. Sajnos, a síremléket csak 10 évvel Csoma elhúnyta után emelték. Ha ekkor életkorának megállapításánál valami előtünk ismeretlen kéziratra támaszkodtak, könnyen történhetett olyan tévedés, hogy a 49 éves életkort 44-nek olvasták. Ha pedig Körösi Csoma Sándor 1842. április 11-én 49 éves korában hűnyt el, akkor ő 1792. április 11-én és 1793. április 11. közötti évben született. És ez az az évjárat, amellyel a felsorakoztatott életrajzi adatok valamennyi- en összeegyeztethetők. 1792. valószínűsége nagyobb.

Ennél többet ez idő szerint nem mondhatunk. De ez is elég arra, hogy a száz évvel ezelőtti tévedésünket korrigáljuk. Ma még csak 182 éve annak, hogy Körösi Csoma Sándor született, és így nem 1984-ben, hanem csak 1992-ben lesz 200 éves. Az anyja pedig Gotz Ilona volt, és nem Getse Krisztina, de a körösi a Gecseknek és az Ördögöknek a Csomákkal való rokonsága így is tény. Legfeljebb egyes tagjaiknak rokonsági foka változik valamelyest a tudós Körösi Csoma Sándorhoz viszonyítva.

Kádár László

1. táblázat.

A Kőrösi Sándorral egyidőben Göttingában tanult magyar diákok anyakönyvi adatai

Dátum	Név	Lakóhely	Szak	Apja foglalkozása
1807. nov. 26.	Samuel <u>Ilegedűs</u>	Siebenbürgen	theol.	Majorenn.
1812. máj. 8.	Comes Josephus <u>Teleki de Szék</u>	Hungaria	Polit. exacad. Pest.	V. Comes Széki
1816. ápr. 16.	Alexander <u>Kőrösi</u>	Körös in Sieben- bürger	theol.	Majorenn.
1816. ápr. 26.	Joseph <u>Tüdős</u>	Debreczin in Ungarn	theol.	Majorennis
1816. ápr. 30.	Joseph <u>Szabó</u>	Ungarn	philolog u. philos. ex ac. Jena	V. Prediger in Szend Comorner Comitats in Ungarn
1817. okt. 11.	Martin <u>Ungi</u>	Hung.	theol.	Majorenn.

A Göttingában tanult magyarországi és erdélyi diákok névsorát Borzsák István közölte "Buday Ézsaiás és a magyar classica philologia" c. munkájában.

Jelmagyarázat a egyesén német és latin nyelvű bejegyzések rövidítéseire: V = Vater (apa), Majorenn. = Majoren-
nis (majoros = paraszt gazda, földműves), Comes = gróf, Prediger = prédikátor, lelkész.

2. táblázat.

Az örökösök által a kovásznai járásbírósgón 1859-ben összeállított családja

Csoma András és felesége Getse Krisztina

Gyermekeik:

Sándor Gábor, felesége Dancs Ráchel Julis, Dancs Józsefné Krisztina, Csorja Zsigmondné

Unokáik:

Csoma Julis, Ördög Dávidné Dancs Julis / Ferenc Pálné, Csorja Mária, Getse Ferencné
majd/
Nagy Mózesné

Csoma Sándor, felesége Dancs Ráchel, Ördög Tamásné

Ördög Mária

Csoma Zsuzsa

Dancs József

3. táblázat.

A 18. század második felében Kőrösön élt idb. Tsoma András leszármazottai K. L. szerint

1. / Idb. Tsoma András káplár, felesége Getse Krisztina (D)

/ Mindketten a keresztelési anyakönyv bevezetése, azaz 1764 előtt születtek, azaz 1790 előtt haltak meg. A káplári tisztet azonban 1788-ban már az ifjabb Csoma András viselte. /

Gyermekeik:

Csoma Ágnes
/1772-1772 /

Csoma Júlia
Dancs Józsefné
(1774-)

Csoma Susa^x
/1776-1776? /

Csoma Sándor
/1784 ? /

Csoma Mária
/1799- ? /

Dancs Júlia
Ferenc Pálné
majd Nagy Mózesné

Dancs Ráchel
Ördög Tamásné

Dancs József

Unokáik:

Dédunokáik:

Ördög József

* Minthogy a halálának dátuma kétes, lehet, hogy ő volt az a Csoma Susa, aki házasságon kívüli született Ráchel nevű gyermekével együtt halt meg 1805-ben annak születésekor.

4. táblázat.

A 18. század végén Kőrösön élt ifj. Csoma András leszármazottai K. L. szerint.

Ifj. Csoma András, felesége Gotz Ilona
/ ? - 1801 / / ? - 1809 /

Gyermekeik:

Csoma Krisztina,
/1778 - ? /

Csoma Zsigmondné
/1781-1781 /

Csoma Mária
/1784- ? /

Csoma Gábor,
/1788-1800 /

Dancs Ráchel
/1785-1830 /

Csoma Zsuzsa
/1790 1805? /

Csoma Sándor
/1792?-1841 /

Unokáik:

Csoma Anna;
/1800-1821 /

Csoma Mária
/1815-28 /

Csoma Ferencné
/1820-23 /

Csoma Júlia
/1820-23 /

Csoma Cs. Sándor
/1823- /

Csoma Cs. Zsuzsa ?
/1824?- /

Csoma Cs. Dániel
/1825- /

Csoma Cs. Ráchel^x
/1805-05 /

felesége:
Ördög Mária

* Lehet, hogy Csoma Ráchel anyja nem ez, hanem az 1770-ban született Susa volt.